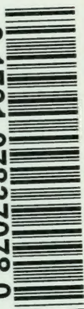

1919 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 119

ИСТОРИЈА

САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВАНОСТИ

од

Шарла Сењобоса

превели

В. Ј. Радојевић и М. Анастасијевић

119 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 119

ИСТОРИЈА
САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВАНОСТИ

од Шарла Сењобоса

ПРЕВЕЛИ

Влад. Ј. Радојевић и Миливој Анастасијевић

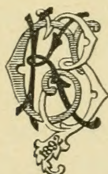

У БЕОГРАДУ

НОВА ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“ — ДЕЧАНСКА УЛ. 14

ЉУБ. М. ДАВИДОВИЋА

1923

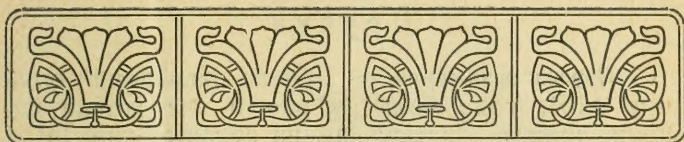

ПРВА ГЛАВА

Нове европске силе у XVIII веку

Почетак савремене образованости. — Обично се узима да савремена образованост почиње од 1789. године. И доиста, с Великом Француском Револуцијом излазе на видик велике промене, које обележавају савремену образованост. Но ове су промене већ биле припремљене једним унутрашњим, мање видљивим преображајем, који у прошлост досеже чак до почетка XVIII века. Од краја владе Луја XIV стварају се нова политичка начела, која ће у целој Европи учинити да се сруше старе установе и изазвати поправке (реформе), па по том и потпуни преврат (револуцију).

У исто доба се мењају и односи држава. У Америци се основа енглеско колонијално (насеобинско) царство, којим се припрема постанак једне нове велике силе, Савезних Држава. У Европи три велике силе XVII столећа, Шпанија, Шведска и Холандија, падају на ступањ држава другога реда. А поред Француске, која је изгубила своје првенство, излазе на површину четири друге силе, које ће бити велике силе XIX века: Енглеска, победилац Луја XIV, Аустрија, оснажена изгнанством Турака, и две нове државе — краљевина Пруска и царевина Русија.

Пруска

Пруска краљевина. — Пруска краљевина[1], створена 1701. год., била је, као и све готово немачке државе, састављена из области, које јој је једну по једну придодавала породица која влада; то није била једна област, него скуп комада, растурених по свима крајевима Немачке и без међусобне саобраћајне везе: неколике области (крунска добра) на западу чак на левој обали Рајне, провинција Пруске на истоку, изван граница Немачке Царевине, а у средини Бранибор. Сва је укупно сиромашна и слабо насељена (око два милиона душа). Пруска је била само једна мала државица, а Хохенцолерни створише од ње велику силу. Они о владавини нису имали друкчијих појмова, него што су их имали остали владаоци њихова времена. И они су водили „породичку политику", тежећи пре свега да појачају снагу свога дома увећавањем својих добара и своје власти; и они су се придржавали начела о „државном разлогу", употребљујући сва средства, само да дођу до своје мете. Али су се они разликовали од других владалаца својим начином живота, а то и јесте оно што им створи успех. Уместо да свој приход расипају на издржавање двора и приређивање свечаности, они су га употребљавали на државне издатке, а особито на издржавање војске.

Краљев двор. — Фридрих I, који је први понео краљевски назив, имао је многобројну свиту (особље) по угледу на Луја XIV. Но његов наследник Фридрих Виљем отпусти све, а задржа само

[1] Император, који је бранибороском изборном кнезу продао титулу (назив) *краља*, није му је хтео везати за какву немачку област, него је за то изабрао Пруску, пошто она није сачињавала део царевине, и новом је краљу дат назив *краља у Пруској*.

4 коморника, 4 племића, 18 пажева (властелинских синова), 6 лакеја и 5 собара. Носио је плаву униформу с белим панталонама; о бедрима је увек имао мач, а у руци штап; имао је само дрвених клупа и столица, а није имао ни наслоњача (фотеља) ни застирача; трпеза му је била тако бедна с храном, да му ни деца нису јела кад огладне. Вечери је проводио са својим војводама и министрима пушећи дуван из дугих холандских лула и пијући пиво. Овај простачки живот, који је вређао осећаје осталих владалаца, учинио је да му се дâ надимак *краљ серџан*.

Његов наследник Фридрих II, напротив, је био врло образован човек: волео је музику, лако је писао француски, састављао је француске стихове, и читао философске списе. Међутим, и он је живео готово онако исто просто као и отац му. Седео је у Поздаму и похађао је само своје официре, чиновнике и неке философе. Он није имао свите (био се раздвојио с краљицом, те није ни госпође примао). Носио је закрпљене хаљине, а и сав су му намештај поцепали пси, који су живели с њим. После његове смрти цела му је гардероба продата за 1500 динара. Једини му је луксуз био његова збирка бурмутицâ, којих је оставио сто и тридесет.

Приходи и расходи пруских краљева. — Онај новац што су га пруски краљеви уштеђивали од својих личних трошкова, посвећивали су својој војсци. Фридрих Виљем трошио је на себе и свој двор само 25 000 талира (мање од 200 000 динара) годишње. Приходи краљевине достизали су тада до 6,900 000 талира (око 26 милиона динара). Ваљало је да се ови приходи деле скоро по пола између војничких с једне, и свих осталих трошкова с друге стране. Али у ствари краљ је од суме за обичне редовне издатке узимао 1,400 000 талира (5,250 000 динара), да их упо-

треби на војску. Тако је сад било само 960 000 талира (3,750 090 динара) за све издатке краљевине, а све остало је ишло на издржавање војске, или на стварање резервнога фонда. Краљ је могао држати под оружјем 80 000 људи, а после смрти оставио је у готову повцу 8,700 000 талира (32½ милиона динара). Фридрик II, као и отац му, штедео је свој новац за војску и резервни фонд; он је могао држати на окупу 200 000 војника, па је опет и поред Седмогодишњег Рата, кад му је сва краљевина била опустошена, оставио на самрти благо од 55 милиона талира (више од 200 милиона динара).

Војска. — Пруска је војска, као и све друге војске тога времена, била састављена од добровољаца. Официри за врбовање нових војника изашиљани су по целој Немачкој, да траже људе; они су имали своје канцеларије по гостионицама и ту су примали људе који су долазили, да ступе у службу пруског краља. Ови су уписници већином били пробисвети, а многи и војнички бегунци, који су утекли из војске каквога немачкога кнеза. Често су се скупљачи нових војника снабдевали људима лукавством, па чак и силом; они су их опијали, да би их тако преварили да приме новац краљев, или су их просто силом одводили. Један од ових скупљача, хотећи уписати некога раситога столара за гренадира, поручи да му изради један ковчег толико велики, да би сâм могао у њега стати; столар донесе ковчег, а скупљач изјави да је врло мали. На то столар, да би му обратно доказао, леже у ковчег, а они одмах затворе поклопац и испрате ковчег. Кад су ковчег отворили, столар је већ био угушен.

Ово врбовање није било довољно, да се састави тако многобројна војска. Године 1733. краљ реши да своје чете попуњава својим поданицима,

и заведе неку врсту обавезне војничке службе. Све области краљевине бише издељене у *кантоне* (срезове), и сваки је кантон морао давати нове војнике који су потребни за одржавање једне чете у потпуном броју (комплету). Сви су становници могли бити уписани у војску, изузимајући племиће, свештеничке синове и синове оних грађанских породица које су имале имање од најмање 6 000 талира (а у сиромашној Пруској управо није ни било тако богатих породица). За време ратова Фридриха II људи се тако проредише, да су у војску морали уписивати и гимназијске ученике. Кад би које дете брзо расло, родитељи су му говорили: „Не расти тако брзо, јер ће те пописивачи узети“.

Пруски су војници били под врло суровом дисциплином. Официри су надгледали вежбање са штапом у руци и ударали су њим свакога који не извршује тачно покрете. Ваљало је да се цела чета креће (маневрише) као један човек, тачно као каква машина. Показивало се војницима да напуне пушке у дванаест покрета (то је пуњење у дванаест раздела). Кад један батаљон пуца, треба да се види само једна муња и да се чује само један пуцањ. Ниједна држава немађаше тада тако извежбану пешадију. ***Вежбање по пруском начину*** било је чувено по целој Европи. Али је овај живот био тако мучан, да је ваљало чувати касарне, да би се спречавало одбегавање војника, а Фридрих II је у ратно доба наређивао, да му се чете у путу окружују коњичким стрељачким низом, који ће задржавати бегунце.

У овој војсци војници нису имали никаква изгледа на унапређење (авансман): официри су узимани из реда младих племића, јер је цело пруско племство ступало у краљеву службу. Али док су у другим земљама официрски положаји давани по милости, или чак и продавани, дотле у Пруској

нико није постајао официр, док не прође кроз војну школу (кадетска школа), а доспевало се до каквога вишега чина, тек пошто се прођу нижи чинови. Па и сами принчеви из краљеве породице били су обавезни да служе у војсци и да добивају све чинове поступно, један по један.

Ниједна европска влада није имала тако велику војску сразмерно броју својих поданика: 80 000 војника на 2,500 000 душа то је било шест пута више него у Аустрији, а четири пута више него у Француској. Али како су се у XVIII столећу сви спорови између народâ решавали ратом, то се и важност какве силе ценила према снази њене војске. Пруски краљ са својом малом државом, али великом војском постаде једна од три велике европске силе. *Краљ-сержан* је спремио ову војску, а Фридрих Велики се послужио њом. Он је својој краљевини додао две области (Шлезију и део Пољске): он је примио 2,240 000, а оставио је 6,000 000 поданика.

Управа (администрација). — Пруски су краљеви у својој краљевини управљали потпуне неограничено; они су чак били и неограниченији од свих владалаца тога времена. Ниједан други владалац није толико истраживао од својега народа. Фридрих Виљем је наметнуо плаћање пореза и племићима, који су дотле били ослобођени тога: они протестоваше и предадоше му једну петицију (молбу), која се завршавала овим речима: „Сва ће земља бити упропашћена“. — „Ја не верујем у то, — одговори краљ. Упропастиће се само углед племства, а ја подижем своју државу на бронзаном темељу“. Он је сматрао себе за господара својих поданика и хтео је да уређује све, па чак и саму њихову одећу; он забрани да се носе памучне тканине, и ко год би их уничувао у својој кући, морао је бити осуђен на новчану казну и

бачен у окове. Он је тврдио чак и то, да има права захтевати да га поданици воле. Једнога дана пчепа он за јаку једнога сиромашнога Јеврејина, који се сакрио, кад га је видео да му се приближује, и изудара га штапом, говорећи: „Ви не треба да ме се бојите, разумети ли, него да ме волите!" — Фридрих II удари монопол на пиће и даде га француским закупцима, у пркос жалбама свих његових поданика. Он није трпео опирање својим заповестима. „Размишљајте колико хоћете, — говорио је он, — али се покоравајте и плаћајте".

Ова се монархија одликовала тиме, што је њен краљ и сам тачно вршио своју краљевску службу. Он је надзиравао своје чиновнике и захтевао да се све правилно ради. „Владалац је, — говорио је Фридрих, — далеко од тога да буде неограничени господар државе; он је само њен први слуга". Једна наредба Фридриха II, из год. 1749., даје нам један примерак те врсте надзиравања. „Пошто су разни чиновници злостављали сељаке тукући их штаповима, и пошто Њ. Величанство никако није вољно трпети такву тиранију наспрам његових поданика, то ће Оно, кад буде доказано да је који чиновник ударио сељака својим штапом, с места и без сажаљења послати таквога чиновника у какву тврђаву на шестогодишњи затвор, па макар да би он плаћао боље од свих других". Сви су предмети подношени краљу, који је акта читао и својом руком стављао напомене на окрајку табака.

Захваљујући овом режиму штедљивости и тачности, пруски је владалачки дом, усред других неограничених монархија, створио један нов облик, *војничку (милитарну) монархију*, дуготрајнију од осталих, пошто је била боље и уређена. А на тај су начин пруски краљеви и могли све до данас са-

чувати своју неограничену власт и освојити све остале немачке државе.

Руско Царство

Постанак руске царевине. — Оне простране равнице источне Европе између Одре и Урала биле су у почетку Средњега Века насељене словенским племенима. Словени су беле расе, истога порекла којега су и остали европски народи: језик им је аријански, као и латински, грчки и немачки. Ова велика словенска породица, која је многобројнија од свих западних породица, делила се на више народа: на западу су Пољаци и Чеси у Чешкој (старој Бохемији), на југу Хрвати, Срби и Бугари настањени у Византијској Царевини.

Источни су Словени до IX столећа остали издељени на племена. Они су обрађивали земљу и живели прикупљени по селима у дрвеним кућама: градове су им представљали простори опкољени земљаним насипом и ровом, где су се склањали у време рата. — Нормански ратници (northman), што дођоше из Шведске, ујединише ова племена у један народ и овај се народ прозва *руски*, по имену народа из којега су му произилазиле старешине. Руски кнезови уредише војску, примише хришћанску веру из Грчке и крстише своје поданике.[1] Тако Русија у XI столећу постаде хришћанска, православна земља, у духовној заједници с цариградском црквом. Ова је старовременска Русија обухватала ону језерску област и земље око Дњепра, то јест западни део

[1] О целој овој историји немамо ничега другога осем легенада, које је у XII столећу прикупио кијевски монах Нестор (Види *Несторову Хронику).*

данашње Русије, тако звану *Малу Русију*. Она је имала две престонице: *Новгород Велики*, трговачки град на обали Иљменскога Језера, и *Свето Кијево*, град са 400 цркава, на обали Дњепра, где је саборна црква Свете Софије, украшена грчким фрескама[1] на златној основи и с грчким натписима.

Ова Русија не доспе да створи једну дуготрајну државу; по смрти свакога владаоца земља се делила између његових синова, и у XIII столећу било је ту до 72 кнежевине. — Тада једна војска од 300 000 татарских коњаника, који дођоше из Азије, уништи све ове државице, и од XIII до XV столећа цела је Русија била подложена једном могулском владаоцу, *великом хану Златне Хорде*, који је становао у једном дрвеном граду на обалама Волге.[2] Домородни руски кнезови нису ништа више до слуге ханове: они морају при ступању на престо ићи у његов двор, пасти ничице пред њим и измолити у њега исправе о потврђењу за кнеза *(јарлих)*. Кад им хан пошље каквога гласоношу, они морају пред њим простирати скупоцене простираче, давати им по пуне пехаре златника и клечећи саслушати читање ханова писма.

За то су време западни Руси мало по мало населили простране и пусте шуме на источној страни и створили један нов руски народ. Московски кнезови, узимајући на себе задатак да прикупе племена за рачун татарских ханова, постали су најмоћнији господари руске земље. Они су, уз припомоћ татарских војсака, кроз двеста година радили на присвајању других кнежевина, и с тога су их прозвали „скупљачима руске земље“. У XVI

[1] *Фреске* су слике рађене на новом, још неосушеном лепу, бојама раствореним у кречној води. — *Прев.*

[2] То је *Сарај* (замак) на Волгину рукавцу Актуби. — *Прев.*

столећу московски се велики кнезови ослободише Татара и Иван IV прогласи се за *цара* (1547.). Од тада је права Русија на истоку, на земљишту око реке Волге, а то је *Велика Русија*. Село Москва, насељено у подножју тврђаве Кремља, постало је престоницом нове царевине.

Цар. — Цар, који влада овом најпространијом државом у Европи, има неограничену власт особите врсте. — Сви се његови поданици сами називају његовим *робљем*; они се по источњачком обичају представљају цару додирујући челом земљу (на руском се молба још и сад зове *челобитије*). Све што је у царевини његово је, и људи и ствари: он има права да одузме имаовину својих поданика, или да их погуби без икаквих других формалности, осем просте заповести. Ту нема другога закона осем његове воље, и једини су руски закони *укази*, то јест цареве наредбе. — У исти мах народ цара сматра за свето лице, у којем је оличена „Света Русија“, и за оца, којега и по прописима вере морају волети. Њега чак и сељак зове *оцем* и ословљава га *ти*. — Становници Пскова од старине су имали права да се скупљају у скупштину и да уређују своје ствари. Кад им Василије нареди да уклоне звоно, којим је сазивана скупштина, они му одговорише: „Ми, твоји сирочићи, теби смо одани док је света. Богу и теби све је допуштено у нашој очевини“.

Руси са страхом и с љубављу слушају својега цара и као господара, и као оца, и као Божјега представника. И у Русији нема ничега што би умеравало ову свемоћну власт. — Русија нема ни старих установа, ни обичаја, које би цар био обавезан поштовати: руско се право састоји само из скупа царских указа. — Русија нема народне скупштине, да претреса дажбине, па чак ни да изјави своје желе. Крајем XVI столећа угаси се царска

породица, која је произишла од Рурика, а у Русију упадоше владаоци Пољске и Шведске, па се један настани у Москви, а други у Новгороду. Руси се побунише против странаца, и године 1612. једна општа скупштина од великодостојника и представника градова састаде се, да изабере новога цара, Михаила Романова. Али чим цар би наименован, скупштина се растури, а и не покуша да узме учешћа у управи. — У Русији није било чак ни правилнога суђења; цар је имао права наредити, за кога год хоће, да се бије кнутом.[1] То је за дуго био обичан поступак за кажњавање. Влада царева често је називана „владом кнуте". Довољна је била само заповест, па да се погубе чак и најузвишеније личности, а цар је и сам својом руком одсецао главе. Иван Грозни, при крају живота, заповедио је да се састави списак свих његових жртава, да их препоручи молитвама свете цркве; списак износи укупно 3480 лица; по 986 је поменуто по имену, уз које стоји напомена „са женом и децом својом", или „са својом децом"; цар је дакле заповедао да се погуби цела породица заједно с њеним старешином.

Племићи и сељаци. — Русија није имала градова (и сама је Москва била једно велико село); то је била сељачка држава, у којој није било грађанског реда (буржоазије). Ту су била само два сталежа: *сељачки* и *властеоски.*

Руско племство (властела) не личи на племство европско. Оно је од постанка било племство дворско (реч *дворянинъ*, коју преводимо „племић" или „властелин", означава дворску особу). Племићи су били: 1., сродници царске породице, *кнежеви*

[1] Кнута је страховит татарски бич од дугачкога, кожнога кајиша, који просеца кожу и може и само једним ударом задати смрт.

(у Русији врло многобројни) и 2., потомци оних људи који су у двору вршили какву службу, *бољари*. За дуго се првенство одређивало по служби коју су претци вршили, те су се одтуда порађале жестоке свађе. Чланови сваке породице сматрали су као питање части да својој породици очувају ранг. Један властелин, чак ни за царевом трпезом није хтео сести испод властелина, чији су претци имали службу нижега реда од службе, коју су имали његови претци. У залуд је цар наређивао да га силом посаде: властелин би поново жустро скочио и изишао, вичући, да би волео да му се глава одсече, него да своје место напусти. Али крајем XVII столећа, да би се прекинуле те свађе, цар само спали књиге, у којима су та првенства била записана. Од тада је ранг каквога бољара одређиван само по звању које он сам има. — Племићи су само по царевој вољи били племићи: он им је назив давао, а он им га је могао и одузети. „Господине, — говораше цар Павле I једном странцу, — ја у мојем дому не познајем великога властелина (сењера) сем човека с којим говорим, па и то само док с њим говорим“.

Оно што је овој властели давало неки значај, то су оне земље, које им је цар био дао, јер у Русији, као и у државама на Истоку, цела је земља владаочева. Сељаци нису били власници земље: они су је обрађивали за царев рачун, или за рачун племића, царевих слугу. Они су чинили нижи сталеж, и називани су *мужицима* (тј. сићушним људима, простацима).[1] До XVI столећа они су

[1] У старих Руса *муж* означава човека из кнежеве *дружине*, као у латинском *vir* (у војничком значењу) и у француском *baron*. Прости сељаци (слободни) звали су се *људи*, а доцније *мужици* (умањ. и презриво од *муж*. што значи *прости људи* и *робови*, као оно у Турака *раја*, или у нас *себри*). — *Прев.*

имали права да сваке године на Св. Ђорђа (26. новембра) прелазе с једне баштине на другу, и самим тим могли су мењати и господара; њихов је положај био исти онакав као што је у наших пољских слугу: они нису били власници земље, али су били слободни. За време грађанских ратова, крајем XVI столећа, да би се спречило пресељавање земљорадника у јужне покрајине, цареви забранише сељацима да мењају земљу о Св. Ђорђу (1597.). Мужик остаде привезан за земљу коју је обрађивао, вечито подложан власнику земље. Тада стање сељака у Русији постаде мучније него ма у којој другој европској земљи.[1] Власник је земље захтевао од њих да му по три дана недељно кулуче на његовој земљи, или да му дају годишњу накнаду за то *(оброк)*. Они су, без икакве заштите, били подложни самовољи господара и његовога надстојника, немајући при том, као оно француски робови, чак ни толико јемства, да ће бар бити остављени у свом селу. Господар их је могао узети у своју кућу као слуге, не дајући им за то никакву плату, женити их по својој вољи, слати их као војнике или насељенике (колонисте), па чак и продати их на далеко; могао их је бити и затварати у тамницу, а да о том ником никаква рачуна не даје. Ови су сељаци више личили на робове Старога Века *(sclavi)* него ли на оне средњевековне *(servi)*. Они се на руском зову *крѣпостной*,[2] а ми их зовемо робовима.

Руска црква. — Руски народ, примивши хришћанство од мисионара из Цариграда, усвојио је

[1] Сељаци су остали слободни у североисточном крају, где није било племића, и на обалама Дњепра, у Украјини, где су и даље живели као ратници.

[2] *Крѣпостной* значи у руском језику *спахијски сељак слуга* и *роб*. *Прев.*

био и вероисповед и верске обичаје грчке цркве: он је дакле био па и остао народ *ортодоксни* (тј. *православни*). Свештенство се дели на два реда: на *монахе*, који се зову *црно свештенство*, живе по манастирима и немају права да се жене, и *попове*, који служе у цркви (тј. врше верске обреде) и сачињавају *бело свештенство*: они се жене и у пракстици је брак готово обавезан.

Црквом управља црно свештенство, јер пошто владике морају бити неожењене, то се могу бирати само између монаха. Попови једва да су нешто виши од сељака, међу којима и живе. Они су се за поповску службу спремили учењем простим, као што се шегрт учи занату: они су научили само певати и вршити верске обреде, а једва да што умеју читати. За дуго им је било чак и забрањено у цркви беседити.

Руска је црква била независна од Цариграда: имала је своју засебну литургију, написану на старословенском језику, а у XVI столећу цар постави патријарха као поглавара целе руске цркве. Како су се литургијске књиге, услед честога преписивања, биле измениле у току Средњега Века, то патријарх Никон 1654. год. хтеде поправити погрешке и преписивачке измене, те тако текстовима и обредима повратити њихову чистоту. Но, ма да га је потпомагао сабор од свих владика, ипак ова поправка изазва љутњу. Руси су били врло одани спољашњем вршењу верских обреда, а такви су још и сад: врло строго издржавају пост грчке цркве, не једући ни меса ни јаја за четрдесет дана: у свакој кући има по једна *икона*, пред којом се моле Богу и пале воштане свеће.

Многи су се Руси упорно држали својега старога богослужења и службених обичаја, те не хтедоше примити патријархове поправке и престадоше похађати оне цркве, у којима се служило по по-

прављеном обреднику. Њих зову *расколницима* (тј. отпадницима), а они се сами називају *староверцима*. Разлика између њих и ортодоксних само се тиче спољашњих вероисповедних обичаја: староверци се, на пример, крсте с два прста место с три, они изговарају *Исус* место *Јисус* и мисле да је бријање браде и пушење смртни грех. Али за ова питања о формалности *расколници* су се излагали гоњењу, затварању по тамницама, па и смрти. Они су преживели два столећа гоњења и данас су многобројни, а особито међу слободним сељацима на северу и трговцима по градовима.

Увођење западњачке образованости у Русији. — И на измаку XVI столећа Руси су још били као неки азијски народ: носили су дугачке браде и дуге и широке хаљине по источњачком начину; жене су држали затворене и пуштали су их да излазе само с покривеним лицем. Нису се занимали никаквом врстом западњачке радиности, а западњака су се гнушали, сматрајући их све без разлике, и католике и протестанте, за јеретике.

Око половине XVI столећа (1553.) енглески морнари, истражујући пут за Китај, бејаху *пронашли* Бело Море, а то је тада било једино море на које је царева држава имала приступа (обале Балтичкога Мора припадале су шведском краљу, а обале Црнога Мора султану). Архангелска је лука за више од стотине година била једина тачка преко које је Европа саобраћала са Русијом. Цар је био допустио да се ту оснује град (1583.), и дао је монопол трговине енглеским и холандским трговцима, који су ту становали. Иван Грозни довео је талијанске грађевинаре и инжињере, па чак основао и једну штампарију.

При свем том Руси су све једнако остајали варвари, то јест необразовани, и посланства, која је цар покаткад слао на који европски двор, још су

личила на какве дивљачке дружине. Године 1656. дођоше у Ливорно два посланика, који задивише Талијане својом нечистотом и простотом. Они су лежали на земљи у оделу, које никако и не скидаху; убрус су остављали под своју шубару; за столом су комаде из тањира узимали рукама, па их натицали на своју виљушку. Били су им донели животних намирница и вина у бурадима, а они одлазећи понеше са собом и празну бурад, да би имали већи пртљаг. Они су се опијали ракијом и своју су послугу били батином. Један је песник саставио један сонет у част једнога посланика, а други се наљути: да би га умирили, показаше и њему други сонет, који је састављен у његову част. Но сад се опет први наљути, с тога што је његов сонет био написан на лошијој хартији! Не само да они нису знали другога осем рускога језика, него још ни мало нису знали ни земљопис оних земаља у које се шаљу; од туд у извештајима, које упућују цару, они кваре имена свих градова куд су прошли.

И поред овога незнања, Руси су страсно пазили на питања о етикецији. Године 1681. једно посланство буде послано Лују XIV, да закључи трговински уговор. Вођ посланства Потемкин хтео је да се у уговору, где год је реч о цару, сваки пут понови: Ваше Царско Величанство. Он се жалио на то, што је писмо француског краља било мање од онога што га је примио од цара. Одговорено му је да је комад пергамента толико исто велики, а што изгледа мањи, то је с тога, што је финије савијен. Кад га је Луј XIV примио у аудијенцију, Потемкин, изговорив неколико речи, застане. Тумач му рече: „Ако хоћеш да говориш, продужи, а ако нећеш, онда ћу ја наставити“. — „Ти добро видиш, — одговори Потемкин, — да ја изговарам царево име, а краљ се ни с места не помиче.

па чак не скида ни свој шешир". — Он би хтео да Луј XIV сваки пут устане, кад чује царево име.

Овај необразовани народ није могао вечито остати удаљен од образованости хришћанскога света. Али за једно сто година могло је бити у питању: да ли ће та образованост продрети у Русију преко католичке Пољске, или преко северних протестантских земаља. Неки руски великаши бејаху већ почели усвајати пољску ношњу.

Превагу одржаше северни народи, јер они бише увучени непосредно у срце Русије. Цареви су имали обичај да, кад заузму какву туђу земљу, поведу из ње становнике, па их населе у својој царевини. Године 1565. Иван је довео у Москву више од 3000 Немаца, које је узео из балтичких покрајина. Тако се беше створила једна странačка насеобина, која је имала своје свештенике и своју цркву. Она се увећа у XVI столећу досељеницима, које је цар примамио, или су дошли, да што зараде као инжињери, дрводеље и зидари, рудари, лекари, апотекари, трговци, официри итд. Било их је из свих земаља, али су у надмоћности били Немци, Холанђани и Енглези. У почетку су живели заједно с Русима. Но 1652. године нађе се да су они врло охоли и сувише добро одевени, па им се забрани да носе руску ношњу, и буду насељени изван Москве, у засебном крају: то постаде странačка *слобода* (предграђе), која је 1678. год. имала око 18000 душа.

Руски је народ мрзео ове странце и није волео да прима њихове обичаје, а цареви опет, будући одгајени у поштовању руске вере, нису се имали чега ради заузимати за јеретичку образованост.

При крају XVII столећа ступи на престо један цар, који је био сасвим друкчије васпитан, него што су били његови претходници. Петар I проглашен

је за цара још као дете, али његова сестра Софија бејаше предузела да влада место њега, а њега сместила у једну пољску кућу. Васпитање му је било врло занемарено: није научио ни латински језик, ни правилно писање, па није добио ни верско образовање. Али, он се упознаде с неким странцима и одлазио је у њихове станове: страсно је заволео један велики чамац, који нађе запуштен у једној житници, и забављао се у игри као мрнар и као војник. Он је ишао у Архангелск, где је живео с мрнарима и дрводељама. Доцније (1697.), кад предузе да на Црном Мору створи ратну флоту, он пропутова кроз Европу ради проучавања, водећи са собом једну гомилу од 200—250 младих Руса, које је хтео образовати.[1]

По повратку у Русију Петар је радио да своје Русе преобрази у Европљане. Он немађаше ни једне руске предрасуде, никаква укуса за руске обичаје, никаква обзира према руској вери; међутим дивио се западњачкој образованости и једва је чекао да је у својој царевини заведе. Навикнут на појам да цар има само да заповеди, па да одмах буде послушан, он је заповедио својим поданицима да промене обичаје, претећи глобом или бојем (тј. новчаном казном или бичем) онима који не послушају. Он је забранио да се носе дуге браде, сам је подсекао браде дворским великодостојницима, па је по том једним указом свима чиновницима заповедио да носе европско одело. Он допусти дуван, који је руска црква била забранила као „ђавољу травку“, и сам је дао пример за пушење. Он је заповедио женама да долазе на саборе, да се ту

[1] О детињству Петра Великога брзо су се створиле легенде, које је Волтер прикупио и тако учинио да се усвоје. Причало се, на прилику, да је дуго радио као прост радник у бродарским радионицама у Сардаму, у Холандији. Међутим, он је у Сарадам тек свратио и бавио се у њему само осам дана.

појављују у европском оделу и са откривеним лицем. Доцније је у Петрограду (1718.) хтео створити салонски живот, па заповеди главнијим великодостојницима да редом приређују *скупове*, тј. вечерња сéла (soirées), на која су племићи морали долазити са својим женама и где се морало забављати по европски, тј. играти, свирати, пушити, разговарати се итд., а један је закон прописивао шта се на тим забавама имало давати за јело и пиће. Наравно, ови обавезни салони у почетку нису личили на салоне француске: руске госпође, навикнуте да живе затворене, биле су непокретне и ћутљиве, а људи су се напијали.

Петар је почео са опим реформама, које су морале највише дирнути његов народ: он је ранио у исти мах и народне и верске осећаје, и с тога је имао цео свет против себе. — Свештенство, видећи га како посећује јеретике, оптуживало га је као да хоће веру да поруши: уништити браду било је скоро као и јерес, и један је патријарх био изјавио да човек без браде више личи на каквога мачка него ли на човека. — Руска војска *(стрелци)* била је незадовољна тим, што је цар сва старешинска звања (команду) давао страним официрима. — Московљани нису могли равнодушно гледати како потпомаже страначку *слободу* и како неће да суделује у верским свечаностима (обредима). — Његова жена Евдокија и син му Алексије подржаваху незадовољнике: Алексије није хтео учити ниједан страни језик и говорио је да ће после очеве смрти „све повратити као и пре што је било“.

Многи Руси нису могли веровати да се тако може понашати један руски цар и говорили су да Петар није прави цар, већ син некога Немца, или чак и какав странац, који је наместо Петра допао из Европе.

Петар је имао уза се само своје другове и странце. Али је он био цар, а овај народ, навикнут да слуша свога цара, није се умео бунити. Незадовољници су се ограничавали на то, да се тајно жале, и ваљало их је затварати и тући кнутом, па их приморати да говоре.

Да би савладао отпор, Петар је употребио свој уобичајени начин поступања, то јест силу. Стрелци се бејаху побунили у његову одсуству, а Петар по повратку нареди да се подвргну мучењу и бијењу кнутом, па су по том подигнути дугачки древени кревети, на које су стрелци у редовима легали, и цар им је одсецао главе. — Да би се ослободио клира (свештенства), укинуо је звање патријарха и није више наређивао да се патријарх бира. — Да би савладао отпору својој породици, наредио је да се његова жена избије кнутом и да се његов син погуби. По том је он створио себи нову породицу, оженивши се једном заробљеном Ливонком, Катарином. — Он је наредио да се она окруни као царица, с њом се настанио у Петрограду и наредио је да се његовим двема кћерима да̂ европско образовање. То су оне две жене које су наставиле његово дело.

Да би се опростио Московљана, он је створио нову престоницу у странačкој земљи, близу Балтичкога Мора, којој је дао немачко име *Петерсбург*. Он га је населио преселивши силом један део становника из Архангелска и заповедио је свима великашима да ту зидају куће.

Петар је провео своју владавину уводећи у Русију уметности и оне установе којима се дивио у Европи.

У европској образованости Петар је најбоље разумевао оне чисто материјалне проналаске: он је и сам бивао дрводеља, војник, мрнар, резач итд. Они странци, које је он довео у Русију, нису били

прави уметници или научници, већ радници и инжињери, и школе које он основа биле су школе практичне (Мрнарска Академија и Школа за рачуноводство); књиге, које се по његовој наредби преведоше на руски, бејаху списи из технике, политичке економије и земљописа. — Он се сам бавио занатским ситницама: заповедао је обућарима да промене дотадањи начин рада, претећи им одузимањем имаовине; забрањивао је ношење великих јексера на чизмама, или грађење великих чамаца (барки) по руском начину, пошто се тако троши врло много древета: он је одређивао облик српа и мотике, начин како да се секу дрва и како да се жње. „Наш је народ, — вели он у једном закону, — као деца која тешко уче, и у почетку се противе, тако да их учитељ мора *силом терати*. Најпре им се то чини непријатно, али, кад већ науче, онда су захвална свом наставнику“.

Преображај рускога племства. — Петар није умањио цареву моћ: он ју је још боље утврдио тим, што је за владање створио средства, која су старој Русији била непозната: уређену војску и администрацију. Не водећи никаква рачуна о навикама рускога народа, он је у своју царевину пренео уредбе западних држава, не мучећи се чак ни око тога, да им бар име промени. — Он је уредио своју војску по угледу на немачку војску, са фелдмаршалима и ђенералима. Војници бише обучени у униформу по европски, наоружани као европска војска и подељени на пешаке и коњанике, драгуне. (Само су Козаци задржали своје народно одело и стари начин борења). — Он је створио мрнарицу по холандском обрасцу, силом нагонећи у мрнарску службу Русе, који се ужасно бојаху мора. — Администрацију је створио по угледу на шведску администрацију: сенат од 9 чланова и неке управне одборе *(колегије)*, судије, губернаторе

(управнике) за администрацију, и полицију, и тајну канцеларију. У колегијама је председник био Рус, а потпредседници странци.[1]

Зарад уређења ове нове администрације Петар је учинио дармар у руском племству: укинуо је назив бољара, па установио *списак чинова* (ранг-листу). Све су грађанске службе одговарале по којем војном чину.[2] Тако има 14 степена и сваки одговара по једном чину: канцелар је у цивилној служби на првом (највишем) степену и равња се с фелдмаршалом у војсци; регистратор колегије је на последњем (најнижем) степену, у рангу заставника. Напредује се од једнога ступња до другога у грађанској служби као и у војсци. Руско је друштво као једна чета, где је сваки распоређен према свом чину. Ученик, који изиђе из гимназије и ступи на универзитет, већ је уписан, и он је на 14. ступњу.

Скуп људи с једним рангом зове се *чин*. У Русији нема више другога племства. Сваки је чиновник племић, јер је у служби царевој; и сваки је племић дужан да се прими службе. Петар је завео чак и то, да свака породица, која се кроз два нараштаја не би примила службе, престаје бити благородна (тј. губи племство). Кад се хоће да се каквом богатом трговцу, научнику, писцу или лекару укаже почаст, онда му се даје назив каквога службеника (кандидат, трговински савет-

[1]Ових је колегија било десет: за спољне послове, војску, морнарство, финансије, државне приходе, правосуђе, племићске баштине, индустрију, рударство и трговину. То су била надлештва као што су данас министарства. Прев.

[2] Кад је пре неколико година један професор универзитета, путујући по Сибирији ради научнога испитивања, долазио у места где су заповедали нижи официри, често је имао прилике да види како команданти места долазе, да му предаду команду као старијем. Његов професорски назив чинио га је командантом.

ник итд.) који му осигурава ранг у чину (списку) и ставља га на ступањ мајора или пуковника.

Руско је племство постало потпуно службено племство. Некада се оно преносило и на децу у свима степенима чина, а данас нижи ступњи дају само лично племство.

Подмитљивост. — Чиновници руске администрације за дуго су, под европским називима, задржали старе варварске навике. Некада је и сам цар, кад би неком човеку давао службу, говорио: „Живи од своје службе и поткрепи се". Чиновници су своје место и даље сматрали као средство за извлачење новца од оних којима управљају Петар Велики не хтеде више да се његови чиновници сами наплаћују, него су се морали задовољити платом коју им је он давао. Он им забрани да примају поклоне, заповеди чак и да се погуби неколико губернатора због глобљења и проневере, а његов највиши финансијски чиновник би вргнут на точак као лопов. Али се његови администратори (управници) ипак не поправише. Прича се како је једнога дана цар диктовао своме главном прокуратору један закон, који је одређивао смртну казну сваком чиновнику, за којега се докаже да је подмитљив, а на то му прокуратор рекао: „Па хоће ли Ваше Величанство да сасвим само остане у држави? Ми сви крадемо, једни више и неспретније, а други мање и вештије." — Подмитљивост је тада била општа навика: и управитељи и они којима се управља сматрали су да је сасвим природно да се један чиновник наплати за то, што врши своју службу. Чак и дан данас влада је једва успела само да прикрије подмитљивост, али не и да је искорени.

Влада у Русији у XVIII столећу. — Петар Велики је руском народу наметнуо европску образованост и установе. У исто доба он је од Русије начинио

велику војничку и поморску силу. Он је уништио војску шведскога краља и освојио сву балтичку област, а почео је и ратовање са султаном за освајање области око Црнога Мора. Он се користио шведском поплавом, те је и сам упао у Пољску и, под изговором да је брани, помогао пољским племићима да краљу наметну један закон, који му је забрањивао да има војску већу од 18000 људи (1717.).

Он је на самрти (1725.) оставио руски народ незадовољан, упропашћен новим наметима, десеткован ратовима и кулуцима. Али он бејаше успео да стару, необразовану и полуазијатску Московију претвори у једну велику европску царевину. Овај преображај, за који је, како се чини, потребно читаво столеће, Петар изврши за време једнога нараштаја.

Ово журно дело бејаше непотпуно и слабо учвршћено; осећаји Руса нису се још били изменили и само воља једнога цара била би довољна, па да уништи оно што је воља Петрова била створила. У једном се тренутку могло помислити, да је такав цар и дошао на престо. Унук Петра Великога Петар II, поврати се у Москву, где се као и пређашњи цареви одаде лову и пићу; савети престадоше радити, и у мало што не бише напуштене и саме балтичке области. Али после његове смрти власт је прелазила, једно за другим, на три жене, које су седеле у Петрограду и допуштале да њихови љубимци управљају. Дело Петра Великога спасе петроградски двор и чиновници странačкога порекла: Миних, Бирон, Остерман, Лесток и др., а коначно га утврди једна Немица, *Катарина*, која је дошла у Русију као жена цара Петра III, па се опростила свога мужа и крунисала се као царица.

У току XVIII столећа руски се племићи навикоше на европске обичаје и радо их примаху; они нису више хтели да буду бољари, већ европски племићи; њихова су деца учила само француски језик, и

дође једно време, кад се у отменом друштву чак није више ни умело руски говорити. Руски је језик остао само језик простога народа и слугу.

Али овај се преображај изврши само у племићским и чиновничким редовима. Целокупна маса народна, сељаци и трговци, сачува свој језик, своје обичаје и своју оданост према православној (грчкој) вери.

Тако је руски народ био предвојен: на једној је страни била аристократија, образована по европском начину, која управља, а на другој опет маса полуобразованога народа с полуазијатским појмовима, који ту управу подноси, а нити је појми ни воли.

Данас Руси раде да та два, тако рећи засебна народа, један изнад другога, стопе уједно.

ДРУГА ГЛАВА

Колонијална управа у XVIII столећу.

Европске насеобине у XVI и XVII столећу.

Монополски начин управљања. — Пет европских сила, које су имале своју морнарицу на Атланском Океану, имале су од XVI столећа и својих насеобина, а Француска и Енглеска још и даље су их умножавале.

Све су државе тада имале подједнака начела о задатку тих насеобина и истоветан начин управљања. Оне нису сматране као празне, ненасељене области, подобне да приме оне становнике који немају од чега да живе у својој материнској отаџбини. Европа бејаше још слабо насељена, три пута мање него данас: већина земаља немађаше довољно становника ни за обрађивање свога властитога

земљишта, од којега је један део остајао необрађен, а ниједна није била толико насељена, да би због тога била у незгодном положају. Владе, заузимајући земље Новога Света, само су мислиле на користи које су оне од туд могле црпсти. Највише су се тражиле тропске земље, које су давале најскупоценија јестива, зачине, шећер, памук, кафу и др. Најздравије земље Северне Америке остале су незаузете све до XVII столећа, и нико није хтео земље у Аустралији.

Насеобине бејаху *државна добра*, која је држава експлоатисала за свој рачун. Влада је настојавала, да све користи задржи за себе; она је дакле начелно претпостављала да само она има права износити производе из своје насеобине. Холанђани, као господари Сундскога Острвља, забрањиваху Европљанима да се ту искрцавају; како су хтели да само они збирају зачине, то допуштаху да се ти зачини (дрвета и биље) гаје само на неколико острва, која им је било лако надзиравати; они су ту били подигли и тврђавице, да одбијају кријумчаре, а гувернери (управници) су обилазили остало острвље ради чупања зачинскога шибља, које би поникло и без гајења.

Кад се у XVIII столећу насеобине стадоше јаче насељавати, онда досељеници почеше извозити у Европу производе са својих пољских добара (плантажа), а из Европе увозити прерађене предмете, који су им били потребни за њихову употребу. У овој трговини влада уочи један нов извор за своје дохотке, па задржа за себе право да од насеобинаца купује њихову робу и да им продаје прерађене предмете. Она објави да је трговина с насеобинама државна својина, и то је основно начело *монопола*.

Трговачка друштва (компаније). — Влада није сама собом експлоатисала свој монопол, него га је

уступала приватним лицима, која су се организовала као *друштва (компаније).* За углед је служила *Индијска Компанија*, основана у Холандији 1602. године. — Холанђани у XVI столећу одлажаху у Лисабон, да купују индијску робу. После њихове побуне Филип II забрани им свако трговање с Португалијом; холандски бродови почеше ићи да робу траже непосредно у индијским пристаништима. То је било опасно предузеће, јер су Португалци са европским трговцима, који броде по Индијском Океану, поступали као с гусарима. Поједина приватна лица нису била довољно богата, да сама уреде ову трговину по земљи непознатој и непријатељској; била је потребна ратна флота, способна да се бори с португалским бродовима, и читава дружина агената, који ће обавештавати трговце и градити уговоре са урођеничким кнезовима. — Приватна лица и градови из Холандије, који су хтели у овом предузећу бацити новац на коцку, удружише своје капитале. Тако се створи више *трговинских комора.* Свака је за се куповала и опремала своје бродове, али су све биле удружене у једну *компанију* (друштво) са седам директора, које је влада поставила, и којима је био задатак да управљају заједничким пословима, т. ј. да издржавају ратну флоту и војску и да с кнезовима уговарају у име Компаније. Влада даде тој Компанији монопол трговине са Индијом, а Компанија није примала у своја пристаништа других бродова осем својих.

Капитал је био подељен на 2153 акције или удела (свака по 3000 флорина)[1]. У почетку је Ком-

[1] *Флорин* је стари, талијански златан новац из Флоренције (први пут скован 1252. г. — *fiorino*). Тежина и вредност му се мењала према времену и земљи где је доцније кован. Најзад му се вредност зауставила на аустријској *форинти*, која вреди око 2.45 динара. *Прев.*

панија слабо трговала: између 1611. и 1634. године, у 24 године, било је 13 година у којима Компанија није могла дати никакве дивиденде својим удеоничарима. Али она најзад успе да Португалцима отргне острва са зачинима и трговину са Индијом: и тад је имала 7 гувернера и једнога врховнога гувернера (у Батавији)[1].

Овај успех подстакне и друге државе, да организују слична удружења, дајући им земљу у својину и монопол трговине. Енглески краљ образова *Североамеричку Компанију*, која доби сву обалу између 41. и 45. степена, *Компанију Месачузецкога Затона* и *Компанију Затона Хедзенскога*. — У Француској влада раздели трговину целога света повлашћеним компанијама: Источноиндијској Компанији (1604.), за тим Компанији Западне Индије, Острва̑ Св. Христифора Барбадскога (1626.), или Острва̑ Америчких, Зеленогребенској (1639.), Гвинејској (1634.), Белогребенској (1635.), Источној и Мадагаскарској (1642.), Северној (1665.), Левантској (1671.), Сенегалској (1679.) и т. д. Многе су пропадале и бивале преуређиване. Рачуна се, да је до 1769. год. било 55 монополских компанија, већином француских, које су испропадале.

Португалске насеобине. — Португалци су основали своје насеобине једино ради трговине, и бејаху се ограничили само на то, да заузму и утврде неколико пристаништа. Њихови ратни бродови служили су им у исти мах и за одбијање других бродова и за преношење у Лисабон робе са Истока (зачина, памучнога ткива, свиле, порцулана, слоноваче и т. д.). Приватна лица могла су ићи у Индију само с допуштењем државе; слабо се вршио

[1] *Батавија* је град на острву Јави (112.000 становника). Ту је политичко средиште холандских притежања у Индији и Индијском Океану и главна извозна тачка за зачине, индиго и каучук. *Прев.*

промет трговинске робе, јер су Португалци више волели да продају скупо, него да продају много. Чиновници, који су се постављали само на три године, тежили су за тим да се брзо обогате, управљали су рђаво, делили су правду за новац (т. ј. узимали мито) и појединцима забрањивали трговање. Овај је систем мало доносио, а при том је био скуп. Један Енглез, који је био послат у Индију, да заснује трговинске односе, писао је 1613. године: „Португалци су држањем војника, поред свих својих лепих места у којима су, доведени до просјачења“.

Португалска насеља на афричким обалама бејаху апсане, куда су се слали осуђеници на заточење, и робовски тргови, где се водила трговина с црначким робљем. Пристаниште Лоанда испраћало их је око 70 000 годишње.

Бразилијска насеобина, једна од најплоднијих земаља на свету, за дуго је била презрена с тога, што ју је најпре ваљало обрадити. Осуђеници и прогнани Јевреји најпре однеше тамо шећерну трску; пустолови су обделавали руднике по унутрашњости и основали насеобину Светога Павла без икаква владина мешања у то; и у XVIII столећу *Паолисти* (*Paolistas*, Павлићани) су чинили један независан народ.

Шпанске насеобине. — Шпанска влада, која бејаше заузела простране области у Америци, није желела да ствара нову Шпанију, насељену Шпанцима, него је само хтела да увећа имаовину кастилијскога владалачкога дома и да незнабожачке дивљаке обрати у праву веру (хришћанску). Насеобине су биле као једно велико и затворено приватно имање. За одлазак у Америку Шпанац је најпре морао добити од државе допуштење; пре него што ће се пустити какав брод да отпутује, господар брода морао се заклети, да на броду нема

других људи осем оних који имају допуштење. Да би се добило допуштење, ваљало је навести и доказати „довољно разлога за путовање“, ваљало је бити из католичке породице, у којој кроз последња два нараштаја нико није био осуђен од инквизиције; па ипак то допуштење често није давано на дуже од две године.

Дупуштало се да се у насеобинама насели само врло мали број Шпанаца; 1550. године још их није било више од 15000 Тако шпанска Америка остаде насељена поглавито староседеоцима и црнцима. Још и данас су сви становници Парагваја и Горњега Пера индијанци, а три четвртине Мексиканаца су мелези *(метиси)*. Језуитски мисионари бејаху установили у Калифорнији и Парагвају индијанска села *(редукције)*, у која су били забранили приступ белим људима.

Влада се није трудила да примами обрађиваче земље, или друге какве раднике. Она је себе била прогласила за власника свега земљишта и земљу изделила на простране баштине (домене), које је раздала краљевим љубимцима. Гроф од Валенсијане имађаше земаља, које су цењене на више од 25 милиона, и један рудник, који му је годишње доносио 1,500000 динара. На овим су баштинама радили само индијанци и црнци. „Обрађивање земље презире се, — вели један путник из XVIII столећа, — сваки хоће да буде господин и да живи у беспосличењу“. Шпанци се збијаху по градовима. То бејаху поседници имања, чиновници, адвокати, спекуланти и калуђери. Многи су били и другородни синови из племићских породица, који су дошли у Америку, да ту живе нобл (тј. као племићи), а да не раде. То је била једна од три каријере шпанскога племства; пословица је говорила: „Изабери или море, или цркву или краљеву кућу“. У

Лими је међу белима била једна трећина племића, а 45 породица маркиских или грофовских.

У овим је насеобинама све било уређено по угледу на Шпанију: ту је било мајората[1], десетака, инквизиције, цензуре за штампане списе (комесари инквизиције могаху у свако доба ући у сваку кућу, да траже забрањене књиге). То бејаше старо друштво у новој земљи, и влада је гледала да не допусти да се оно мења. Она је марљиво одбијала странце: до половине XVII столећа сваки је страни брод сматран као гусарски и мрнари, који изиђу на копно, погубљивани су или слати на тешке радове у рудницима. Пошто је забрана скинута, инквизиција је и даље одбијала странце као некатолике (иноверце). Влада није имала вере чак ни у белим људима који су рођени у Америци (које називаху *креолима*). Она им не хтеде допустити да се образују. У једној беседи гимназијским ученицима у Лими вицекраљ вели: „Научите читати, писати и изговарати своје молитве, то је све што један Американац треба да зна“. Она им није хтела допуштати ни да управљају. Сва места у државној служби давата су „старим Шпанцима“. Од 160 вицекраљева нађено је да су само четворица креоли, а од 369 америчких владика, до 1673. год., било је само 12 креола. Да би омела креоле, да споразумно раде, влада је задржала неједнакости међу „људима *плаве крви*“ (белима) и „људима *обојенога лица*“ (индијанцима, црнцима и мелезима).

Држава је за себе задржала монопол трговине: становници насеобина могаху продати своју робу и купити прерађене предмете само код трговаца који имају повластицу. Како је Америка била пронађена и заузета у име кастилијске краљице, то је

[1] *Мајорат* је непокретно добро, које са очевом титулом (у племићском сталежу) наслеђује најстарији син, или други који сродник (*natu major*). *Прев.*

и трговина са Америком припадала круни кастилијској и могла се обављати само у каквом кастилијском пристаништу. Сва добра шпанска пристаништа зависила су од арагонске краљевине, али сваки брод, који полази за Америку, морао је, под претњом да ће бити узапћен а његов господар погубљен, прећи на Севилу; то је било једно пристаниште осредње вредности, али једино које је припадало Кастилији.[1] Ту је 1513. године била установљена једна трговинска канцеларија: званичници су прегледали брод при поласку, уписивали га у списак и давали му *патент*, то јест писмено овлашћење да путује. Године 1720. монопол би пренесен у Кадикс. Бродови су одлазили само у друштву *(у караванима)* и истоваривали се сви у једном истом пристаништу. Ишла су по два каравана на годину, један за Веракруц, где се стицаше трговина из Мексика, а други *(галиони)* за Картагену и Порто-Бело, где је морала долазити цела Јужна Америка, да узме што јој треба, па чак и насеобина из Буенос-Ајреса. Адмирал галиона и гувернер Панаме одређиваху цену свакој трговинској роби. Трговци, који су сачињавали повлашћене компаније (друштва), куповаху робу из насеобина по ниској цени, а продаваху производе европске индустрије, нарочито гвожђе и челик, с добитком по 100 до 300 на сто. — Каравани нити су могли снабдети насеобине потребним намирницама, нити су им давали могућности да протуре своју робу, а међутим, било је забрањено да се шта прода или купи у странаца. Кријумчарење је сматрано као јеретиштво и судио му је инквизицијски суд. Али како се без кријумчарења није могло, то се оно и вршило у велико; страни су се бродови користили поглавито

[1] Исто је тако, у оно време, кад је шпански краљ био у исти мах и краљ Португалије, било забрањено Португалцима са Молучких Острва да тргују с Филипинским Острвљем.

ратом, те долазили и истоваривали своју робу; од туд она чудновата појава, да се трговина шпанских насеобина умножавала у ратно доба. Године 1713. побеђени шпански краљ би приморан, да са енглеском владом потпише уговор *асијентски*,[1] којим даде Енглезима право, да само они тргују црначким робљем у шпанским насеобинама, и допусти им, да сваке године шаљу на трг у Порто-Бело по један брод од 500 тона, натоварен енглеском робом. Овај брод постаде право стовариште: он је стално стојао пред градом, док су други енглески бродови ишли, те узимали робу са Јамајке и Сен-Доминга, и тако непрестано обнављали његов товар. — Трговина преко галиона, која је достизала 15000 тона, бејаше 1737. године спала на 2000 тона.

Холандске насеобине. — Холанђани су били створили своју мрнарицу идући да лове харингу по Северном Мору. У XVII столећу они су имали више трговачких бродова него икоји други народ у Европи: они иђаху у страна пристаништа преносећи робу из једне земље у другу и с тога су их називали *поморским кириџијама*. Холандске су насеобине биле насеобине трговинске:[2] оне су припадале великој Индијској Компанији, која их је отргла од Португалије.

[1] Изразом *assiento* Шпанци су звали *монопол* трговања црначким робљем у њиховим насеобинама. Тај је монопол даван разним компанијама с тим, да плаћају одређену таксу на свакога увезенога црнца и да дају један део стварне добити. Утрехтским уговором тај се монопол пренесе на Енглеску. Године 1750. Енглеска га врати Шпанији, но она га није више употребљавала као монопол. *Прев.*

[2] Острва *Курасао* и *Св. Евстатија* служила су за кријумчарење са шпанским насеобинама. *Кап* је био одмориште за бродове који иду у Индију. *Суринам* је била насеобина плантажа̂ (тј. обрађених поља), које су обрађивали робови.

За своју трговину са Индијом ова компанија, поучена неуспехом португалскога управнога система, узе друкчији, овоме супротан начин поступања. Она поруши португалске тврђаве, па се смести у отвореним пристаништима, без утврђења и без војске: она одржаваше пријатељске односе с господарима дотичне земље, држећи се повучено од политике и не тражећи да њихове поданике обраћа у хришћанство: она је примамљивала домородне трговце купујући им по добру цену њихову робу, а продајући им европске производе с ниском ценом. Њено је начело било да се задовољава малим добитком. На тај је начин она имала од трговине користи, без трошкова око заузимања и држања насеобина. Она забрањиваше својим чиновницима да тргују за свој рачун, али им је добро и уредно плаћала. — Пошто постаде велика сила, Компанија се мало по мало поврати на траг других влада. Она истреби готово све староседеоце Молучких Острва, посече гомиле Китајаца на Јави (1740.) и нагна тернатскога[1] краља на побуну, хотећи га приморати да почупа и поништи каранфил са својих земаља. Она примора бродове, који се из Индије враћају у Холандију, да плове око Оркадских Острва, уместо да иду каналом Ла-Маншем, а бродове, који одлазе у Индију, да иду на Батавију, те да се ту подвргну прегледу. Компанијски званичници стадоше трговати за свој рачун: они чињаху већи обрт него и сама Компанија и претоваривзаху њене бродове својом робом. Кад краљ Холандије постаде главни директор Компаније (1748.), онда су администраторска звања давата људима, који се нису ни бавили тим пословима. Компанија се најзад грдно задужи: године

[1] *Тернат* је мало острво у северној групи Молучких Острва. *Прев.*

1794. имала је пасиве (тј. плаћања) 127 милиона, а активе (капитала) само 15 милиона флорина.

Француске насеобине. — Француска је насеобина била уређена као и каква провинција. Они који живе у насеобини нису имали права, да сами собом управљају; *интендант*, свемоћан као и у Француској, решавао је и најнезнатнија питања. У Америку се пренела цензура на списе и верско гоњење: никакав протестант није примаи у насеобине; ту је био установљен десетак за свештенство и феуд (баштину) за племиће. Насеобинци нису имали више политичке ни верске слободе него ли становници краљевине. — Осем тога, како трговина бејаше дата у монопол једној повлашћеној компанији, то им је било забрањено да подижу фабрике, и они су морали куповати предмете, које су им слале фабрике из Француске, обично производе најгоре врсте (шкартиране), које су им продавали врло скупо. Они су могли купити или продати само код компанијских агената.

Поред оваквога начина управљања није могло бити других напредних насеобина осем плантажа на Антилима, а особито на Сен-Домингу, где су креоли за рад употребљавали црначко робље. Канада, чија је област велика колико Европа, имаћаше 1682. године само 10000 душа, 1744. г. само 54000, а у време кад су је Енглези освојили (1763.) 70000: данас канадско становништво достиже до 2.000000 душа.[1] Годишњи извоз бејаше тада само 1.700000, а данас је 280 милиона динара.

Енглеске насеобине. — Енглеска, која се од колонијалних сила последња појавила, имала је само малих насеобина, растурених по обалама Северне

[1] Цео савез, тако звани *Доминион Канада*, који је данас под Енглеском, има нешто више од 4.500000 становника, а више од 8 милиона квадратних километара. *Прев.*

Америке. Како ове мале насеобине нису производиле никакву скупоцену робу, то им је и влада мало важности придавала; она се чак не потруди ни да их уреди, па ни да њима управља. Ова равнодушност би узрок, те се насеобине слободно населише. — На северу се населише поглавито гоњени пуритани,[1] који дођоше у Америку у време Карла I, да могу слободно исповедати своју веру. Они бејаху ту основали пуританске цркве, раскрчили земљиште и створили себи у Америци нову отаџбину, коју називаху *Нова Енглеска*. То бејаху насеобине верскога обележја: „Ако когод између нас, говораху они, веру сматра за једно а овај свет за нешто друго, онда тај нема духа правога Ново-Енглеза“. — На југу земљу бејаху заузели поседници плантажа, који живљаху као сеоски (пољски) племићи усред својега црначкога робља.

Било је тринаест насеобина, свака са својом засебном управом. Њих дељаху на три врсте: 1. *пропријетерске или власничке насеобине* биле су својина једнога или више приватних лица, која су их од владе добила на поклон; дајући земљиште држава се одрицала и права, да се меша у насеобинске ствари. Осам власника Каролине, на прилику, имађаху право да постављају чиновнике, да ударају порез с пристанком насељеника, да ратују, да дају племство итд.: — 2. *Насеобине с повластицом* припадале су каквом повлашћеном друштву (компанији); — 3. *крунске насеобине* влади. Али су насељеници свуда задржали права која имају Енглези: они сами собом управљаху, одобраваху своје по-

[1] *Пуритани* су енглеска верско-политичка секта, која је поникла у XVI столећу. За владе Стјуартове династије жестоко су гоњени, те су се многи иселили у Америку. Но они су у обе енглеске револуције и у збацивању те династије играли врло важну улогу. (Чувени Кромвељ је вођ пуритански). *Прев.*

резе, уређиваху своје верске ствари и могаше им судити само порота (jury). Енглеска се држава њиховим стварима занимала само у толико, што им је постављала гувернере.

Обрађивање је земље било потпуно слободно. Ненасељене земље продаване су онима, који су их хтели обрађивати; породица Пена, оснивача Пенсилваније, продавала је земље годишње за 30 000 фуната стерлинга. На тај се начин било створило становништво од енглеских малопоседника.

Све до половине XVII столећа насеобинцима је било слободно да тргују, па чак и са странцима; трговина се водила поглавито преко Холанђана. Но Дуги Парламенат, да би приморао Енглезе да створе своју мрнарицу, реши *законом о пловидби* 1651. г., да у будуће никаква роба не може бити унесена у какво енглеско пристаниште, ако није на енглеском броду, ако тај брод није опремио какав енглески арматер, ако бродом не заповеда енглески капетан и ако на њему нема најмање три четвртине енглеских мрнара. Тако он даде Енглезима монопол трговине са енглеским насеобинама.

Индија. — Индија бејаше у XVIII столећу насељенија од Европе, али не сачињаваше један народ и од пре много столећа становништвом њеним владали су само страни освајачи. Последња владавина, која је заснована у XVI столећу, била је владавина једнога татарскога владаоца, *Великога Могула*, настањенога у Делхима, који у XVII столећу бејаше саставио све индијске земље у једну државу. У XVIII столећу ова је држава већ срушена, и у Индији не бејаше више друге власти осем негдашњих обласних управника, који бејаху постали независни господари, и старешинâ појединих војничких чета, који међу собом ратоваху с најмљеним војницима.

Француска и енглеска влада бејаху основале у Индији свака по једну повлашћену трговачку компанију. Ове две компаније (француска и енглеска) бејаху подједнако уређене: свака имађаше на обали по неколико градова, заштићених тврђавама и снабдевених магацинима; оне ту издржаваху трговинско, чиновничко особље, нешто војске и по једнога управника (гувернера). Компаније на тај начин бејаху као мале државе. У XVIII столећу, зарад одбране својих притежања, морадоше узети учешћа у ратовима, које међу собом вођаху мали господари те земље. У брзо се увиде, да једна мала војска, уређена и дисциплинована по европском начину, може тући велику уређену војску и да се од индијских војника може створити изврсна европска војска. Тада бише уређене *сипајске*[1] чете, састављене из урођеничких најамника, под европским официрима и наоружане по европски. То је био проналазак директора француске компаније, Диплекса, а енглеска га компанија усвоји и њим се користи.

Борба између Француске и Енглеске. — У почетку XVIII столећа две велике европске силе, Француска и Енглеска, бејаху заплетене у једну борбу, која је имала да траје још више од једнога столећа. Године 1688. Виљем Орањијевац, поставши краљем Енглеске, бејаше се ставио на чело савеза европских држава, да заустави освајање Луја XIV. Од тада Енглеска оста главни противник Француске, и у свима великим ратовима, у које је Француска била умешана, она је међу својим непријатељима налазила и Енглеску. До Револуције је било пет ратова између ове две супарнице:

[1] *Сипај* *(cipaye*, енглески *sepoy*, персијски *sipahi)* у Индији значи војника, ратника, који је у служби европљана а нарочито Енглеза. *Прев.*

1. Аугзбуршка Лига (1689.-97.), 2., за шпанско наслеђе (1702.-13.),[1] 3., за аустријско наслеђе (1740.-48.), 4., Седмогодишњи Рат (1756.-63.) и 5., за независност Америке (1776.-83.).

Прва четири су била понајвише сувоземни (континентални) ратови, у којима Енглеска суделоваше као савезница непријатељâ Француске (Аустрије у прва три, а Пруске у Седмогодишњем Рату). Али се рат простирао и изван европскога копна, и свака је од ове две супарнице радила да уништи бродове и да освоји насеобине оне друге.

Ови поморски и насеобински ратови морали су имати последица, на које се тада управо није ни помишљало. У почетку борбе Француска је била у надмоћности. Њена је ратна флота 1677. год. имала око 300 бродова, не рачунајући бродове гусарске из Динкерка и Сен-Мало-а, који су се у време рата бавили хватањем енглеских трговачких бродова. (Тако су Енглези, за време рата са Аугзбуршком Лигом, изгубили 4200 бродова: њихова друштва за осигурање па мору пепропадаше).

Исто је тако Француска била надмоћнија и у насеобинама. Она бејаше заузела (у време Хенрика IV) Канаду и пространe суседне области, Нову Земљу, Акадију и Хедзенски Залив, па заузе и земље на ушћу Мисисипе (Лујзиану) и у долини Охија подиже тврђаве, које везиваху Канаду с Лујзианом, то јест слив Светога Лаврентија са сливом Мисисипе. Она тако бејаше господар готово целе Северне Америке. У Антилима је имала не само Мартиник и Гваделупу, него и више других острва, која су јој отргнута, као острво Свете Лу-

[1] За време прве половине владе Луја XV најпре регент, па после и кардинал Флери држаху се политике мира са Енглеском.

ције, Доминик, Табаго итд. Она бејаше задобила и западни део великога острва Сен-Доминга, Хајти, и ту почела стварати велике плантаже шећерне трске. — Осем тога, она имађаше и француску Гујану и Сенегал. — Она бејаше покушала да завлада и великим острвом Мадагаскаром; насеља, која основа Колбер, не бише дуга века, али у почетку XVIII столећа два суседна острва, Реинион (Уједињење) и Иль-де-Франс (Француско Острво), постадоше напредне француске насеобине. — У Азији је Компанија Источне Индије имала својих насеља у више градова. Тако Француска имађаше простране области, истина скоро пусте, али које би се мало по мало населиле и које би данас сачињавале једно пространо колонијално царство француско.

У то исто доба Енглеска имађаше своје насеобине само на источној обали Северне Америке, затворене са западне стране француским притежањима на Охију, у Антилима острво Јамајку, и у Индији само две трговачке куће, у Бомбају и Мадрасу. Ништа тада не наговештаваше да ће Енглеска постати велика поморска и колонијална сила: она тада још не бејаше ни трговинска ни индустријска земља, какву је ми данас познајемо, а ни морнарица јој не бејаше надмоћнија од морнарице француске.

Ратови XVIII столећа покварили су равнотежу и дали су Енглеској поморску и колонијалну надмоћност. Утрехтским Миром (1713.) Француска, која је својим поразима на копну била потпуно упропашћена и постала неспособна, да издржава ратну морнарицу, уступи Акадију, Нову Земљу и Хедзенски Затон. Но њој још остаде најбољи део њених притежања. Француска Компанија бејаше почела освајање Индије, а ратна морнарица бејаше опет обновљена и славно се такмичила с морнари-

цом енглеском (1740.—48.), кад рат по ново отпоче (1756.).

Ни у једној ни у другој земљи државници не појмаху праву важност, коју би могло имати једно колонијално царство. Насеобине су се у ово доба гледале само као притежања или баштине са којих се може збирати кафа, индиго, шећерна трска итд., и највише су се ценили Антили. Простране области у Северној Америци изгледаху као да су бескорисна притежања, а влада није ни марила да види своје поданике, како се селе у насеобине; она је више волела да их чува у земљи. Нико тада није веровао, да би било корисније за Француску, да има и онамо преко океана милионе Француза. Један министар Луја XV, д'Аржансон, говорио је, да би он, кад би био краљ Француске, све насеобине дао за једну главицу од чиоде, а Волтер налажаше да је смешно, што Французи и Енглези ратују „за неколико јутара снежне земље“, како је он назвао земље на Охију.

Енглеска у то доба доби за министра Виљема Пита, који предвиђаше важност ових тако презрених насеобина. Он хоћаше да Енглеска постане прва поморска сила на свету, те да би и енглески бродови били једини бродови за вођење трговине. Енглеска се индустрија бејаше почела развијати, и њој су били потребни извозни тргови: велики енглески трговци потпомогоше Пита и израдише, да скупштина одобри врло велике суме, које су му биле потребне, да уништи француску мрнарицу и освоји њене насеобине. Француска мрнарица би уништена; министар марине изјави, да бродови, који су још били преостали, нису више кадри да се опиру Енглезима и продаде их приватним лицима. Енглеска мрнарица постаде господар мора и могаде заузети француске Антиле, који бејаху остављени без одбране.

У Северној Америци француски ловци из Канаде, удружени са Индијанцима, најпре бејаху одбили многобројније енглеске досељенике. Али Енглези добише помоћи од своје владе, док француско министарство остави Канађане самим себи, и они морадоше подлећи у борби с многобројнијим непријатељем. — У Индији, директор Француске Компаније, Диплекс, бејаше задобио доста области, но Компанија попусти наговарању са стране, да напусти та завојевања и да Диплекса позове у Француску. То је била једна чисто трговачка компанија, која је гледала само на стварну корист, то јест да своју имаовину претвори у новац, а влада се опет умеша и изјави да Диплекс није у праву (1754.)[1] После четири године Енглеска Компанија поче освајати бенгалску област и нападати притежања Француске Компаније. Влада покуша да их брани, али с недовољном снагом. — По Париском Уговору (1763.) Француска уступи Енглеској Канаду и више антилских острва, а Шпанији Луизијану и обвеза се, да више не држи војску у Индији. То је значило да се Француска за у будуће одриче колонијалнога царства.

Енглеско колонијално царство. — Енглеска наследи Француску у Америци и Индији. Она је сад била господар целе Северне Америке, чак до Мексика, а настави и освајање Индије. Акционари

[1] У време ратовања Диплекс је утрошио много својега и пријатељскога новца (13.000000 дин.), и освојио пространа области са 30 милиона становника. Одузето му је гувернерство на захтевање енглеске владе и неразумних чланова Француске Компаније, који су хтели трговину и дивиденду, а не победе и ново неко краљевство, као да то краљевство не би оснажило трговину и повећало дивиденду. Диплекс се вратио у Француску тако рећи без игде ичега. Молио је да му влада или Компанија врати утрошени новац, али од тражења би одбијен, те умре у крајњој сиромаштини (1763.). Његовим плановима користили су се Енглези много више него Французи. Прев.

(чланови) Француске Компаније хтели су да се Компанија занима само трговинским пословима и бејаху израдили, да се опозове Диплекс, коме се замерало што је Компанију увлео у скупоцене ратове. Енглеска Компанија остави својим чиновницима одрешене руке за рад, и Клив само у једној битки задоби целу краљевину Бенгалску.

Чиновници, поставши наједанпут господари једне земље од 60 милијона душа, стадоше њом управљати потпуно неограничено, управо тирански: опљачкаше становнике и стекоше грдно благо, па се потом враћаху у Енглеску, да тамо развију раскош као какав источњачки господар. Њих прозваше *набабима*. Та је саблазан била толика, да 1773. године, кад дође време да се Компанији обнове повластице, које су биле дате само на двадесет година, енглеска влада задржа за себе право, да поставља главнога гувернера, а Компанији остави само монопол трговине. Главни гувернери продужише освајање за рачун Компаније, која најпосле у XIX столећу постаде једини господар Индије.

На први поглед изгледа чудновато, да се једна земља од 200 милијона душа поda, да је освоји једно друштво страних трговаца. То је дошло отуд, што у ствари индијско становништво није било један народ: то је био скуп народа, од којих су једни брамани, а други муслимани, које ни вера, ни порекло, ни влада, једном речи ништа не везиваше уједно, и који немађаху никаква разлога да раде заједнички. Масу становништва сачињаваху мирољубиви земљорадници, навикнути на вечито туђинско угнетавање. Ту није било независних народа, него само независних господара. Индијска је Компанија била један господар, који се бори с другим господарима, и она их је све

победила, јер је само она располагала уређеном војском.

Побуна енглеских насеобина у Америци. — Освојење Канаде измени положај оних тринаест енглеских насеобина у Америци; од тада оне немађаху више да се боје напада с француске стране, па им не бејаше више ни Енглеска потребна, да их брани. Становници насеобина престадоше се осећати штићеницима енглеске владе и почеше се тужити на угњетавање. Трговину је у насеобинама уређивао енглески парламенат; он је одређивао величину дажбина, које је морала плаћати свака роба; он је забрањивао трговање неком робом, па било да је она увожена или извожена. Насеобинци никад пре нису протествовали против овога парламентовога права, али ни Енглеска никад није захтевала од насеобина, да плате какав порез.

Енглеска влада, оптерећена врло тешким дугом, што га учини за време рата, мишљаше да може по закону захтевати од насеобинаца, да и они у неколико узму удела у исплати трошкова краљевине Енглеске. Насеобинци уложише протест, наводећи као разлог старо енглеско право, да нико није дужан платити какав порез, ако га нису одобрили његови представници; међутим, насеобине нису слале своје посланике у енглески парламенат. Парламенат пође даље и усвоји један мали порез под видом таксених марака (1764)[1]. Но насеобинци спречише продавање хартије с том марком, злостављајући свакога, ко би се год усудио да се прими продаје, и разбијајући канцеларије (продавнице) ових хартија. Енглеска влада немађаше тада у насеобинама својих чиновника

[1] Као што су данас монополисане хартије и рачуни с таксеном марком и државним или монополским жигом. — Прев.

и не могаше заштићавати скупљаче тих прихода, а ако покуша да оптужи каквога Американца, поротници га ослободе. Парламенат укиде тај закон о таксама.

Године 1767. влада по ново удари порез, који је имао да се плаћа под видом царине на неке врсте робе (стакло, кожу, хартију и чај), кад се уносе у Америку. Насеобинци по ново почеше слати жалбе и претити цариницима, а међу собом се договорише да Енглезе казне тим, што неће више куповати енглеску робу. Највише бејаху раздражени насеобинци са севера (из Нове Енглеске); у Бостону су јавно кријумчарили: један товар вина са Мадере, који је дошао као кријумчарска роба, пронесен је улицама с пратњом наоружаних људи. Влада покуша да у Америци настани војску, но кад се у Бостону дознаде да долази посада, становници одржаше збор, на којем решише, да никаква војска не може остати у насеобини без њихова пристанка. А кад посада би настањена, војници не могаху изићи на улицу, а да не буду злостављани.

Влада стукну и укиде царину, али је остави на чај, колико тек да би одржала правно начело (1770.). Насеобине и даље продужише своје односе са Енглеском. Али насеобинци бејаху већ навикнути на самовласно поступање. Кад један брод, који чуваше обалу Род-Ајленда (Исланда), наседе, ноћу га нападе једна гомила људи, који су били на осам великих чамаца, те капетан брода би рањен а брод спаљен, и при свем том што извршиоци бејаху познати, нико није хтео сведочити против њих (1772.). После некога времена Индијска Компанија посла у Бостон три брода натоварена чајем. Једна гомила људи, преобучених у одело индијанаца Мохавка, силом заузе бродове и баци у море 342 сандука чаја.

Енглези, разљућени овим дрским нападом, латише се потребних средстава против побуњене насеобине: парламенат огласи да се бостонско пристаниште затвори и промени уредбу насеобине. Друге насеобине стадоше на страну Бостона, потписаше се и послаше му брашна и пиринча. После тога насеобинске скупштине наредише, да се скупља војска ради сузбијања енглеских војника и послаше своје изасланике у Филаделфију, да се договоре, како да се уреди отпорна снага.

Независност насеобина. — Становници америчких насеобина мало по мало бејаху доведени дотле, да се силом одупру енглеској влади. (Прва се битка догодила 1775. год.). Али ипак још не бејаше речи о правом устанку: хтело се да се само заплаше Енглези и да се приморају, да попусте, али се није желело да се одвоје од Енглеске. Трговци су имали рачуна, да очувају својство Енглеза, јер им то допушташе, да тргују са свима енглеским насеобинама. Власници плантажа у јужним насеобинама, богатији људи из средишних и северних крајева и сви богаташки редови бејаху одани краљу и за њих би одвајање изгледало као нешто ужасно. Али се у Новој Енглеској бејаше створила једна нова странка, састављена поглавито од људи из народа, а предвођена људима од закона, која је хтела рат и републику. Ова је странка била у мањини, али је радила силно. Њене чете стадоше крстарити по земљи, прогонећи судије и злостављајући присталице Енглеске (називали су их торијевцима, као краљеву странку): један судија и један цариник бише пропуштени кроз катран и перје[1] (по американском обичају). На тај начин буде у већини насеобина заведен нов начин управе.

[1] Онај човек, који буде осуђен да претрпи ову казну, свуче се, сав се намаже катраном, па се после ували у перје.

Конгрес изасланика, што се састаде у Филаделфији, бејаше подељен на две готово једнаке странке. Изасланици из северних покрајина хоћаху да се прогласи независност и да се коначно одвоје од Енглеске: они говораху да се никад више неће добити таква прилика, јер је било још много насеобинаца, који су ратовали и с Канадом и који су могли саставити читаву војску. Изасланици пак из јужних и средишњих крајева не хоћаху републику. Републиканска странка успе да промени управу у оним насеобинама које се противљаху. Тада се доби једна већина, која гласањем усвоји чувену *декларацију (објаву) од 1776. године*, коју је саставио Џеферсон. У овом акту Конгрес, наслањајући се на природно право, набраја дела којима је краљ Енглеске повредио права Америчана и објављује, да услед тога насеобине „треба да буду једна слободна и независна држава."

Рат између Енглеске и њених насеобина био је дуготрајан и с нејасним изгледима на исход. Енглески је парламенат одобрио потребну суму новаца за 55000 људи, али енглеска влада готово немађаше војника: она је узимала добровољце, куповала војску у многих немачких кнежева, па употребљавала и индијанце; две године су јој требале, да састави војску спремну за ратовање. Али како да ратује у земљи, где је ваљало прелазити грдно велике пусте просторије, без путова и животних намирница, вукући све потребне ствари из Енглеске? — За дуго се енглеске војсковође ограничаваху само на заузимање приморских градова: једна војска покуша да продре дубље у унутрашњост, но тешком глађу и непрестаним узнемиравањем толико буде изнурена, да се мораде предати.

Још је слабија била влада насеобинског Конгреса. Она немађаше никакве законите власти;

нити могаше дићи војску, ни ударити порез: скупштина је сваке насеобине скупљала и издржавала своју народну војску и често је није хтела ставити Конгресу на службу. Она немађаше других извора осем узапћивања торијевских добара и папирнога новца, који бејаше створила: међутим, овим је хартијама вредност стално опадала: 1778. године оне су већ биле спале на 1/6 своје номиналне (означене) вредности, а 1780. год. вределе су само 1/50. Године 1777. војска конгреска бејаше сведена на 1500 људи, а остали се бејаху разбегли, одневши са собом и оружје. Конгрес реши да се за војску упише 65000 људи, али могаде скупити само 15000: у свему се оскудевало; у недостатку обуће многи су ишли и боси и траг њихове војске могао се пратити по њиховој крви. У септембру су по два дана били без хране, а у децембру су војници, немајући покривача, морали проводити ноћи око ватре. Официри даваху оставку, а они, који су већ били иступили из војске, нису се више хтели враћати. Главни заповедник Вашингтон писаше Конгресу: „Може се говорити о патриотизму; могу се из старе историје навести и неколики примери великих дела, учињених под утицајем тога осећаја: али ће се човек преварити, ако се ослони само на патриотизам, да води дуготрајан и крвав рат.... Ја знам, да патриотизма има, и да је он много учинио у овој садањој борби, али смем тврдити, да се дуготрајан рат не може водити само на том основу.“

Американи бејаху немоћни, да се бране од једне уређене и добро снабдевене војске. Франклин и већина родољуба већ очајаваху за успех. Но устаницима притече у помоћ Француска, која им посла новаца, оружја и један пук војске, и тако поткрепи их, да продуже отпор и поможе им да бране своју земљу. Француска немађаше непо-

средне користи од овога рата; најмудрији министри, Тирго и Малезерб, хтели су да се избегне мешање у то. Али Конгрес бејаше послао у Париз вештога преговарача Франклина, који се већ био прославио проналаском громобрана, и који умеде придобити јавно мнење и заинтересовати га за америчке републиканце. Министар Вержен, који је уживао поверење Луја XVI, гледао је у овом рату једно средство за ослабљење Енглеза, и Француска стаде на страну Американа.

Сад је Енглеска имала да се бори с Француском и с њеном савезницом Шпанијом; ваљало јој је ставити под оружје 300000 људи и чувати се од искрцавања Француза у Ирску. У парламенту већина неповољно прими овај рат и примора краља да прими мир. Енглеска признаде *независност Савезних Држава (1783.)*. — Француска, која бејаше поднела највећи део ратнога терета, није ништа тражила за себе. Француски преговарачи хтели су да се обезбеди имање и слобода оних Американа, који су бранили и енглеску владу и и били пребегли енглеској војсци. Конгрес се задовољи тим, што их препоручи влади сваке насеобине посебно, али ништа не учини ради њихове заштите. Републиканци их не хтедоше примити, нити им хтедоше вратити њихова узапћена добра; они су злостављали оне, који бејаху остали, и приморагае их, да се иселе. Овим узапћивањем и исељавањем америчко друштво би преображено; старих одличних и богатих породица Нове Енглеске нестаде, а на чело друштва истакоше се људи ниског порекла, присталице новога поретка.

Кад се рат сврши, свака насеобина по ново доби своју потпуну независност и стаде се понашати као потпуно независна држава. Конгрес немађаше више никакве власти; он је издавао заповести, али им се нико није покоравао. Изгледало

је да ће се савез растурити. Официри, који су хтели очувати јединство, створено ради заједничке одбране, понудише Вашингтону да му предаду диктатуру, но он то одби. Најзад, присталице јединства успеше да убеде насеобине, да им је потребно да остану уједињене ради заштите своје трговине, и године 1787. буде уређена влада *Савеза Америчких Држава*. Свака држава задржа за себе „свој државни суверенитет, слободу и независност,“ своју унутрашњу управу и независне судове. Али све државе ступише у један вечити, пријатељски савез „за своју заједничку одбрану“, и обвезаше се да једна другој помажу против свачијега насиља. Конгресу, који је састављен од изасланика свих држава, стављено је у дужност, да се стара о војсци и ратној морнарици, о односима са страним земљама, трговини и пошти.

ТРЕЋА ГЛАВА

Преображајни покрет у Европи у XVIII столећу

Нове идеје у XVIII столећу

Радиност и трговина у XVII столећу. — У Средњем Веку нико није могао радити што, док се не уврсти у какво удружење (еснаф), које је господар одобрио; израђивати се могло само под условом, да се израђује по прописима које је господар усвојио. Неограничене монархије задржаше и та удружења и уредбе, и у целој се Европи узимало као оправдано да држава треба да уређује фабричку производњу. Приватан човек није имао права, да створи какву индустрију; производња прерађевина остала је као повластица *мајстора*, настањених по градовима: никаква се радионица није могла по-

дићи у селу, па се чак ни у граду није смела отворити нова радња: оне, који преступе ове прописе, чекала је тамница. — Па чак и они, који су имали повластицу за рад, нису радили слободно; они су морали израђивати по старинском начину и по прописаним размерама. Државници су говорили, да је индустријалцима потребно да их влада предводи. Колбер је у Француској био наредио, да се изради једна индустријска уредба, којом се одређивало: којим се стругом (рендетом) треба служити, коју ширину мора имати крпа чохе итд.; инспектори су прегледали израђену робу и сваки производ, који не одговара пропису, одузиман је, а покаткад и спаљиван. Владе су узимале на себе завођење нових врста прерађевина и саме су подизале фабрике, чије је раднике и управника плаћала држава. (Такви су били Габелени и радионице чипака, које је створио Колбер).

Исто је тако у Европи владало начело, да влада треба да уређује и трговину. Приватна лица имају права преносити своју робу, продавати и куповати само с допуштењем државе и по њеним прописима. Француска је влада забранила извоз жита из краљевине, па чак и преношење из једне области (провинције) у другу, или нагомилавање по магазама. То је урађено због тога, што се влада старала да избегне глад и што се увек бојала *закупаца хране (accapareurs)*, који су кривљени, да затварају жито, да би тако учинили да цена скочи. Последица од ове забране обично је бивало то, да она област, где је жетва омахнула, трпи оскудицу, пошто се жито није могло слободно пренети, док у области, где је била жетва изобилна, сељаци имају жита и на претек, пошто немају коме да га продаду.

Што се тиче пореза, ту није било једнога општега начела. Свака је држава гледала да за-

веде оне врсте пореза, које су јој доносиле највише новаца, не водећи ни мало рачуна о томе, да ли ће због тога земља осиромашити. Готово је свуда порез био неједнако распоређен: племићи су били без мало сасвим изузети од плаћања, пошто је влада имала рачуна да их штеди, а сељаци су били преоптерећени.

Трговински (меркантилни) систем. — Трговина са иностранством била је уређена по начелима која су створили млетачки и флорентински трговци у XV столећу. — Свака је држава, говорило се тада, у трговинској утакмици с другим државама. „Сваки добитак једнога народа губитак је другога; трговина је рат." Свака држава треба да ради, да своје богаство увећа на рачун других. Богатство се састоји поглавито из злата и сребра, јер онај, који има новаца, може себи набавити све друго. Правило је, дакле, радити да у земљу улази што је могућно више, а да се пушта да из ње излази што мање новаца. Зато ваља *извозити* (тј. продавати у иностранству) много робе, за коју се у замену прима новац, а *увозити* (тј. куповати у иностранству) што је могућно мање робе, да се не би морао издавати свој новац. Државе су као и трговачке куће: свака се обогаћава, ако мало купује а много продаје. На крају године се поставља равнотежа између њихова извоза и увоза, и то је оно што се зове *трговински билакс* (претпоставља се, да је свака држава као каква банкарска радња, која на крају сваке године врши поређење својих добитака и губитака, — *рачун изравнања*). Ако је једна држава извезла више него што је увезла, онда је она нешто добила у новцу, и равнотежа је, тј. изравнање, у њену корист; ако ли је пак више увезла, она је тим изгубила новац, и трговинско изравнање је на њену штету. Треба дакле увећавати извоз, који обогаћава, а смањивати увоз,

који осиромашава, а особито увоз прерађених предмета. Свака влада треба да предузме потребне мере, да спречи продавање у својој земљи оних предмета, који се производе и у њеним радионицама, и да стране производе замени предметима који се у земљи израђују. — При том се двојако поступа. Најбоље је забранити трговцима да уносе извесне предмете, који су израђени у иностранству. Колбер је забрањивао да се у Француској продају чипке из Млетака, и Французи су морали куповати само чипке, израђене у француским радионицама. То је тако звани *прохибитивни систем* (тј. *систем забране*). — Но, влада се може ограничити и на то, да установи да страни предмети, при улазу у земљу плаћају неку *царину*[1], која приморава трговце да им цену подижу. И онда предмети исте врсте, израђени у земљи, немајући да плаћају царинску таксу, могу се успешније такмичити са страним производима. А царинске таксе, што их влада на граници узима, служе у исти мах и као приход за државу и као *заштита* за индустрију. То је тако звани *заштитни систем*.

У XVII столећу све су европске државе биле предузеле потребне мере за забрану или заштиту. — *Закон о пловидби* од 1651. г. бејаше само примена забранскога система у корист енглеске мрнарице. Он је забрањивао трговање са Енглеском, или с каквом енглеском насеобином на други који начин, до са енглеским бродовима, који су својина каквога енглескога арматера и под заповедништвом

[1] Таксе на страну робу постојале су још од XII столећа у левантским пристаништима. Канцеларија, која је имала дужност да их наплаћује, звала се *царинарница*. Али царинске таксе не бејаху тада још ништа друго, до средства за прибављање новаца. Тек доцније су се досетили, да их употребе за заштиту индустрије.

енглескога капетана. — Колбер је у Француској био завео заштитни систем. „Царинске су таксе, говорио је он, штаке, помоћу којих се занат учи да иде, а које отура, кад довољно ојача.“

То је онај економско-трговински систем, који је назван *меркантилни*.[1] Он има сврху да подстакне трговину и да учини, да у земљи има новаца у изобиљу. Он је био добар за талијанске градове, који су се могли богатити само помоћу производења и извоза у иностранство, и који су имали да бране своју трговину од непријатељских градова; он је био на свом месту у XV столећу, кад је новац био редак а врло много се тражио. Али он није више имао стварне вредности за велике државе и у доба, кад је проналазак Америке учинио да сребра и злата има у изобиљу.

Економисти. — Од XVII столећа почела су се и теоријски проучавати средства за умножавање народнога и државнога богатства. Ово се проучавање назва *политичка економија*,[2] то јест наука о државном газдинству. *Економисти* су испитивали, како треба уредити индустрију или трговину, па да буду продуктивне (тј. да доносе доста прихода), и који порески систем доноси држави највише користи, а поједина приватна лица најмање притискује.

Била су три нараштаја економиста, и већином су били Французи:

1., При крају владе Луја XIV, *Боа-Гилберт* у два своја списа, *Detail de la France* (1697.) и *Factum de la France* (1707.) и *Вобан* у свом *Dime*

[1] Управо реће никад није било ни опште теорије ни примене овога система: а под именом *меркантизма* обично се прикупљају начела и поступци државника из XVI и XVII столећа.

[2] Овај је назив најпре употребио Monchrétien 1615. године.

royale („Краљевски десетак," 1707.), скренули су пажњу на сиромашење Француске. Они су статистиком доказали, да се број становништва смањио и да влада, ни поред принудних средстава, не успева више да прикупи порез. Томе је криво уређење такозванога *простачкога данка (taille)*. Овај су порез произвољно распоређивали интенданти и *одборници (élus)*;[1] богаташи су налазили начина да израде, да се од тога намета ослободе имања њихова и њихових закупаца, а већ племићске су земље по праву биле ослобођене, и онда су сиромашнији земљорадници остајали да сами сносе сав терет; порез им је често узимао по трећину њихових годишњих производа (не рачунајући десетак, што су га морали давати свештеницима, и оно што се морало давати властелину). Земља се, дакле, расељавала, а земљиште остајало необрађено, јер сељаци немађаху никакве користи од рада. Вобан и Боагилберт предлагаху, да се ово зло лечи тим, што ће се установити један правичан порез, који би се наплаћивао од свих земаља без разлике. Њихове књиге бише забрањене и спаљене (1707.). Али они подстакоше мишљење, да је потребно да се француски порески систем поправи.

2., Око половине владе Луја XV краљев лекар *Кеснеј* издао је свој *Економски Прегглед (Ta-*

[1] *Простачки данак*, или *тај*, у почетку су плаћали у Француској само људи, који нису били слободни (од туд *taille servile)*. Доцније се тај порез распростро на цео прост народ, то јест на све, осем племића и свештеника: а покаткад су ослобођавани и погдекоји краљеви чиновници и градови. Најпре се плаћао као нека врста личнога пореза, који се одређивао по општем имовном стању пореского обвезника, а доцније се одређивао према земљишту, које ко има, или држи као закупац. Цела се сума одређивала на провинције или пореске округе, па су је после распоређивали на обвезнике нарочити људи, који су најпре *бирани* из народа, а доцније постављани као краљеви чиновници *(élu)*. — *Прев.*

bleau économique). Лују XV занимао је тај рад, па је, како се прича, чак и вршио поправку књиге. Политичка економија постаде помодна ствар и створи се група Кеснејевих ученика. То су били људи из властеоскога реда, као на пример Мирабо, или виши чиновници, као Гурнеј. Њихово је начело, да је Бог поставио природне законе, који одређују начине производења богатства: ти су закони савршени, и сваки закон који о том људи напишу, лошији је од природнога закона. Најбоље је дакле пустити, да ствари иду својим природним током. Они своје учење зову *физиократијом* (владом природе). Физиократи су претресали и то питање, од куд произилази богатство, и то их је навело, да створе теорију о продукцији (производењу).[1]

Они су говорили да злато и сребро нису богатство, него су они само *знаци* богатства: право богатство су само корисни предмети. Кеснеј је признавао за богатство само оно, што земља производи: „Земља је једини извор богатства“, а други економисти томе додају и све индустријске производе. — Сви су се слагали у куђењу оних мера, које је држава предузимала. Уредбе, веле, уместо да потпомажу радиност и трговину, оне само сметају индустријалцима, да производе, и трговцима, да продају. Оно што влада има да учини као најбоље, то је да остави своје индустријалце и трговце сасвим слободне, а да не покушава да их заштићује, нити да им учитељује и туторише, јер су они заинтересовани да производе што се може више и колико је могућно јевтиније, и знају боље него министри где је њихова корист. Једнога дана Колбер запита некога индустријалца, шта би могао урадити за богатство земље, а он му одговори: „Ваша

[1] Она је изложена поглавито у списима Дипона од Немура и Мерсија од Ривијере.

Светлости, *дајте слободу рада и промета*“ („*Laissez faire, laissez passer*“). Овај израз, који прихвати Гурнеј, постаде девиза економиста. Они тражаху потпуну слободу за индустријалце (произвођаче) и трговце: они говораху да треба укинути удружења (еспафе) и уредбе, који спутавају производњу, па сваком допустити да *слободно производи;* укинути монополе и забране, који притискују трговину, па сваком оставити да *слободно продаје и купује*. Ова ће слобода изазвати *слободну утакмицу* између индустријалаца и трговаца свих земаља, што ће бити на највеће добро индустрије и трговине, јер ће онда произвођач бити приморан да продаје јевтиније него ли његови такмаци; и тако ће сви, у свом властитом интересу, радити да побољшају производе и да спусте цене у корист потрошача. — *Физиократи* су такође говорили, да држава упропашћује земљорадњу тим, што наређује да све порезе плаћају сељаци; они захтеваху да порез пада на терет свих без разлике који што имају, и да се укину посредни порези и царине. Неки су чак говорили, да је земља једини извор богатства и предлагали су, да се уведе само један једини порез, који би целокупан плаћали власници непокретних добара (проприетери).

3., Од економиста XVIII столећа најзнатнија су два, по времену последња, Француз *Тирго* и Скот *Адам Смит*. Они су потпуније од својих претходника проучили економске чињенице. Тирго показа у чему се разликује папирни новац од правога новца (металнога), како *подела рада* иде у корист повећавања богатства и какви су односи између радничке зараде и капитала. — Адам Смит прикупи све растурене теорије у једно, врло разумљиво дело, *Богатство Народа* (*Riches des nations*, 1776.), које учини да свет разуме важност ове нове науке: он показа да земља није једини

извор богатства, и разложи како индустрија, дајући првобитним материјама као сировинама други вид, ствара годишње богатство.

Данас се не би могло тврдити, да су економисти имали у свему потпуно право. Неизвесно је, да ли би појединци, остављени самим себи, увек знали оно што им је најкорисније, а и кад би знали, да ли би то увек и радили. Један већ богат индустријалац или трговац могао би често, било из незнања, било из лености, пропустити да промакну згодне прилике, да усаврши начин свога рада, или да разграна своју трговину. Осем тога економисти су водили рачуна само о интересима газда̂ (то јест притежалаца индустријских и трговинских радња) и потрошача, а слободна утакмица може и не бити баш најпробитачнији начин уређења за раднике. Добре уредбе могу учинити, да се производи по нижој цени и да се богатство равномерније распоређује, него ли што може потпуна слобода, то јест немање уредаба у опште. — Али су економисти имали права, кад је реч о владама њихова времена: боље је немати никаквих уредаба, него их имати рђавих.

Енглески философи. — У Европи је у XVII столећу било чувених философа, као на прилику Декарт, Малебранш, Спиноза, Лајбниц и др.; они су се поглавито бавили проучавањем човека у опште (оним што ми зовемо *психологија)* и истраживањем општих закона васељене (што ми зовемо *метафизика).* Они су се намерно уздржавали да избаце какву мисао о политици, говорећи, да ствари, које се односе на управљање, гледају они, којима је дужност да управљају.

У XVIII се столећу у Француској појави више даровитих писаца, који се сами прозваше *философима*, а своје учење назваше *философијом*. Ови писци не дадоше никакву нову мисао о оним

крупним питањима, којима су се дотле философи бавили. Њих су занимала поглавито практична питања: они су проучавали веровања и установе својега времена, и кад им се оне учине као да су противне здравом разуму, они су гледали да их омаловаже, нападајући их у својим списима. То су били више *публицисти* (политички писци) него ли философи.

Тада је друштво у свима европским земљама почивало готово на истим основама: неограничена власт државе, неограничена власт цркве. Народи бејаху навикнути да се покоравају своме господару. Краљ је, говорило се, своју власт добио од Бога, он има права да заповеда, а његови су поданици дужни да га слушају: владаочеву праву нема границе и његова је власт *неограничена (апсолутна)*. У практици, владалац и његови министри, знајући да нико нема могућности да им се противи, владали су не водећи никаква рачуна о жељама својих поданика, нити пак о интересима земље; они су ратовали, чисто да задовоље своје славољубље; трошили су новац своје земље на издржавање раскошнога двора; наметали су мрске законе; заповедали су да се баца у тамницу сваки онај, који би се усудио да критикује њихов рад. Никаква се књига није могла издати, док се претходно не добије допуштење од владе; сваки је становник могао бити затворен и у затвору држан, кад год се то министрима прохте. Нити је било каква *надзора* над владом, нити пак личне *слободе*. То је онај облик владавине што се зове *деспотизам*.

Исто тако су верни, и у протестанским и у католичким земљама, били навикнути да се покоравају цркви. Свештенство је имало права да решава о догмама, у које се морало веровати, и о обредима, који су се морали извршивати; а верни су били дужни да се покоравају тим догмама и

обредима. Ко се год устручавао да исповеда онакву веру, какву је црква одредила, тај се морао гонити као бунтовник. Није се трпело да у каквој земљи има више вера, и сви су становници приморавани да исповедају ону веру, коју је држава усвојила, да присуствују Божјој служби у недељне дане, да се причешћују, да посте у одређене дане, да се жене и удају, да се сахрањују и да своју децу крштавају у цркви, а у католичким земљама још и да се исповедају и да посте у време поста. То је била владавина верске *нетрпељивости (интолеранције)*. Држава и црква узајамно су се потпомагале; влада је гонила јеретике и приморавала поданике да се покоравају цркви, а свештенство је послушност према краљу истицало као верску дужност. Ове две неограничене власти бејаху се тада удружиле, да заједнички господаре.

У Енглеској је овај режим од XVII столећа био јако уздрман: црква и држава, ратујући међу собом, бејаху се узајамно ослабиле. Револуција од 1688. године бејаше оборила краљевски деспотизам и увела верску трпељивост (толеранцију). Поред краљевске власти подиже се и власт парламента, а поред званичне (државне) цркве засноваше се и цркве дисидентске (јеретичке). Присталице парламентове власти и присталице одвојених (дисидентских) цркава удружише се, да одрже уставну монархију и верску трпељивост. Тада се виде, да краљ може изгубити своју неограничену власт над својим поданицима и црква своју неограничену власт над својим верним, а да при том друштво не пропадне. Ово искуство зададе смртни удар оној теорији и божанском праву владалаца и о јединству вере. Енглеска је била задобила *политичку слободу и верску трпељивост*. А одмах се нађе енглеских философа, да и теоријама оправдају оно, што се у практици већ било увело. Нај-

знатнији су били: Локе, писац *Писама о толеранцији*, Шефтсбери и Болинбрук.

Они говораху да хришћанска вера треба да буде сагласна са здравим разумом, јер нам је Бог дао разум, да изналазимо истину; она питања, око којих се различите хришћанске секте препиру, незнатне су важности а главно су она основна начела, која су свима хришћанима заједничка. Оно, у чему се право хришћанство и састоји, сачињава праву *природну веру*. Тако се дошло до две основне идеје: да је један Бог, који светом управља, и да је у човека душа бесмртна.

Енглески су философи веровали, да је човек од Бога добио довољно разума, да увиди основне истине, и способност, да разликује добро од зла *(морално чуло, т.ј. савест)*; човек је по природи разуман и обдарен врлинама, јер је он Божје дело, а све, што Бог уради, добро је урађено.

Енглези, будући навикнути на то, да поштују обичаје који су већ уведени, нису захтевали укидање државне цркве; они су одобравали, да буде једна повлашћена црква, коју влада издржава и потпомаже, али су захтевали трпељивост и за све друге вероисповести, то јест тражили су право, да се и они могу јавно исповедати, а да не буду гоњене. Из овога права они искључиваху оне вероисповеди, које сматраху као опасне; у броју ових бејаху им атеизам (безбоштво) и католиштво. Њихова трпељивост, према томе, не почиваше на поштовању слободе веровања у опште: они у основи још признаваху само право исповедања неких веровања, а што су у ствари били трпељивији, то је с тога, што је њихова вероисповед била добро распрострањена. За њих је природну веру замењивала вера англиканска.

Слична се промена основних начела произведе и у политици. Револуција од 1688. године

бејаше у Енглеској попела на престо краља, који је своју власт добио само од народа, оличенога у његову парламенту. А философи измислише једну нову теорију за објашњење односа између краља и поданика: Локе изложи теорују о *уговору*. Владавина је, вели он, заснована уговором између грађана, који сачињавају народ; они су међу собом закључили уговор ради своје заједничке користи. Локе узима, да људи, пре него што ступе у друштво, од природе имају довољно моралне снаге, да сами управљају својим понашањем, и да имају *природних* права, тј. *права човечанских*, а то су лична слобода, права породичкога старешинства и право да могу имати личне својине. Сва су ова права неприкосновена, света, пошто почивају на природној вери. Људи су владе створили зато, да би једни другима зајемчили та права. Влада треба да штити ова природна права, и само под тим условом њој се људи покоравају. Ако ли она покуша да их вређа, онда тим губи право да постоји: уговор, који јој је дао власт, раскинут је, и сваки грађанин има права да јој се одупре. Државна власт, дакле, није више неограничена (апсолутна), као оно у теорији о божанском праву, него је *ограничена природним правом* грађана. Како је право својине неограничено, то владалац нема права ни да удари какав порез, т.ј. да узме грађанима један део њихове имаовине. Кад му је новац потребан зарад опште користи, он треба да га иште у грађана, или у њихових представника. Он дакле може владати само у сагласности с народним представницима, који га надзиравају и не допуштају му, да примењује неограничену власт.

Болинбрук, развијајући даље ову мисао, каже, да свака власт, кад је она само сама, тежи да постане неограничена. И једино средство, да се спрече државне власти, да с народом не поступају на-

силнички, то је да се одржи *равнотежа* између њих, тако да оне једна другу умеравају.

Тако је у Енглеској поникла теорија о *политичкој слободи*. Каогод ни верска трпељивост, тако исто ни ова теорија није заснована на општем принципу. Енглески философи не траже, да сви грађани имају једна иста права; они усвајају краљевско и племићско наследно право да владају. Све што они захтевају то је, да влада не прекорачује извесне границе и да не дира у *приватне слободе* појединаца.

Француски философи. — За владе Луја XIV и Луја XV Француска је остала под влашћу нетрпељиве цркве и неограничене монархије; она тада није знала ни за верску трпељивост ни за политичку слободу. Али се свету бејаше досадио овај облик владавине, и од почетка XVIII столећа разви се, поглавито у образованијим друштвеним редовима, дух противан цркви и монархији. На измаку владе Луја XIV у Паризу и у двору је било много *врло слободоумних људи* (тако су их називали), који, не нападајући отворено веру, јавно исповедаху верску равнодушност,[1] а тако исто је било и политичких незадовољника, који су се тужили и на владу и на краља.

Под Лујем XV незадовољници се упознају с новим начелима, која поникоше у Енглеској: и како се она не могаху отворено проповедати, а да се проповедник не изложи гоњењу, то их француски писци почињу крадом увлачити у романе, приповетке и путописна причања, где их пуштају у свет под измишљеним именима. Мало по мало они дотераше дотле, да своје теорије развију и да из њих извуку нове закључке: они најзад поставише много општија начела и стадоше тражити

[1] Види у Ла-Брјера главу *Les esprits forts*.

измене много дубље, о каквима њихови енглески претходници никад нису ни сањали.

Тако су се у Француској произвела два нараштаја философа: први су, у првој половини XVIII столећа, образовали *Монтескије* и *Волтер*, а други у другој половини, *Русо*, *Дидеро* и *енциклопедисти*.

Монтескије и Волтер људи су из виших сталежа. Монтескије је био племић и богат, имао је звање председника парламента у Бордоу и био је члан Француске Академије; — Волтер је био син некога париског чиновника (нотара), васпитан у језуитским школама, а доцније се толико занмао да је могао купити замак Ферней. Обојица су пристајали на оно друштво у којем су живели, не желећи да га ремете, само су тражили, да се у њему изврше поправке. Обојица су непосредни ученици Енглеза. — После неке свађе с једним високим господином, Волтер би приморан да напусти Француску, те три године проведе у Енглеској; ту је научио енглески, посећивао енглеску господу, посветио краљици своју *Хенријаду* и своја опажања изнео у *Философским Писмима* (1733.). Он се дивио енглеском уставу, а нарочито верској трпељивости. За време свога дугога живота и рада он је у својим приповеткама, песмама, сатиричким брошурама, историјским списима и свом философском речнику избацио много примедаба и критика на веру и политику.

Он се у опште мало занимао питањима о влади; слагао се врло добро и с неограниченим владаоцима, само ако је владалац био ученик философâ. „Не иде се, вели он, на то, да се произведе онаква револуција као оно у доба Лутерово, него да се произведе револуција *у души оних, који су створени да владају.*“ Он је управо нападао само оне поступке, који су противни појму о човечности: мучење, свирепе телесне казне, одузимање

имаовине итд., а највише се бавио борбом против верске нетрпељивости.

Волтер је био рђаво расположен наспрам свих оних вера, које су се наслањале на извесне прописе, а признавао је само природну веру (Бога и бесмртност душе). Он је век провео у писању против верске нетрпељивости у свима облицима, против гоњења, инквизиције, верских ратова, итд. и тражио је да се свештеницима одузму њихове повластице. Он је у захтевима постајао све необузданији, и на измаку свога живота био је првенствено непријатељ хришћанске вере, и покушавао је да је исмеје, упоређујући је с другим верама. Он је био узео за девизу: *„Ecrasons l' infâme."*[1] А *l' infâme* му је било хришћанство.

Он није тражио да се вера сасвим уништи (сматрао је да је вера потребна ради одржавања народа у покорности према законима): али је хтео веру без догма, без светих тајана, без символа, где би се свештенство ограничило само на проповедање морала народу.

Његови ученици, тако звани *волтеровци*, нису управо ни имали политичких доктрина, него су продужили нападање на веру у име здравога разума и човечности.

Монтескије, напротив, мало се бавио вером, ма да су га његови непријатељи оптуживали као да је „присталица природне вере". Он је захтевао само верску трпељивост; али је пре свега био политички писац. После свога првога списа *Персијска Писма* он је путовао по многим европским земљама и на њега су енглеске уредбе учиниле врло јак утисак. У свом *Духу Закона (Esprit des lois)* Монтескије је тако описао енглески устав, да га

[1] „Баципмо под ноге то ругло." — Тим је изразом Волтер завршавао већину својих списа. — Прев.

истиче као тип добре форме владавина.[1] Задатак је државе да сачува слободу, а најпоузданије је средство за то подела власти између владаоца, скупштине од наследне властеле и скупштине која је састављена од представника, које наименују власници непокретних добара (проприетери).

Он је формулисао ону чувену теорију *о подели власти:* да би се имала добро уређена држава, најбоље је, вели он, да у њој има три засебне, потпуно одвојене власти: законодавна, судска и извршна. — Монтескије је био представник *парламентарно-слободоумне* школе.

Ни Волтер ни Монтескије нису били револуционари. Они су захтевали само поправке, и то:

У верском погледу: да црква престане гонити јеретике и невернике, и да свештенство буде сиромашније и с мање права и власти;

У политичком погледу: да владалац влада споразумно с племићима и да више не затвара људе онако самовољно; да племство пристане на плаћање пореза и да се одрече права суђења и наслеђа имаовине обамрлих домова *(mainmorte)*; да се укине мучење, свирепе телесне казне и тајно суђење; да се порез правичније распореди и прикупља.

Философи другога нараштаја бејаху неумеренији. *Русо* и *Дидеро* били су људи из народа: један је био син некога женевског часовничара, а други једнога ножара из Лангра; њихов је живот у Паризу био мучан и нису налазили да је тадање уређење друштва добро. Мало су они водили рачуна о енглеским уредбама: они су сањали о неким општим принципима и желели су друштво, које би било уређено по њиховим начелима.

[1] Пошто је проучен енглески устав у XVIII столећу, увидело се, да је Монтескије дао о њему нетачан преглед.

Русо не усваја ни облике владавине, нити пак вере својега времена. Све су владе и вере рђаве, пошто су их људи створили и противне су природи. Основно је начело свега његовога морала то, да је човек једно биће, по природи добро, које воли правду и ред: „Природа је створила човека срећна и добра, а друштво га квари и чини бедним“. Друштво је неправедно, јер оно не даје свима људима подједнаке користи; својина је неправична ствар, јер је отргнута од „опште имаовине“, која би требало да припада само човечанству; још је неправичнија установа владавине, помоћу које „једно дете заповеда старцу, а глупак предводи паметне људе“. Треба, дакле, уништити друштво, својину и владу, па се *вратити природи*. Тада би се људи договорили да заснују такво друштво, које би почивало на једном међусобном уговору, који би сви усвојили, на *Друштвеном Уговору (Contrat social)*; они би установили владу, која би свима дала подједнака права и која би имала све врсте власти. Уместо краљевскога суверенитета имаће се *суверенитет народа*; сви ће грађани бити једнаки и влада, коју буду изабрали сви грађани, добиће неограничену власт; она ће управљати имаовином, васпитањем, па чак и самом вером. — Русо одбацује хришћанску веру, али још допушта поштовање Бога као *највишега бића*. — Његови су ученици били *љубитељи природе* и *револуционари*, присталице начела о једнакости.

Енциклопедисти. — Дидеро, један од најславнијих писаца тога столећа, најпре је сиротињски живео у Паризу, приватно поучавајући ученике и радећи за књижаре: почео је излазити на глас својим философским расправама, и (због једне од њих) ухваћен и затворен у венсенску тамницу. У њему се заче смела мисао: да изради један општи речник, где ће бити у кратко изложена сва људска

знања. Назив је тога дела: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, arts et métiers, par une Société des gens de lettres, mis en ordre par Diderot, et quand à la partie mathématique par Dalembert* (*Енциклопедија или научни, уметнички и занатлијски речник са објашњењима, од Друштва учених људи, уредио Дидеро, а математички део Даламбер*).

На њему су радили готово сви научници и философи, а Дидеро је прегледао све чланке, па их је и сам врло много написао из области философије, историје и политике, а особито из механичких вештина. Даламбер је био узео на себе математичке ствари и написао је увод.

Излажење је трајало више од 20 година (1751. до 72.) и израђено је 28 великих књига, фолиа (од којих су 11 самих слика). Велика је одлучност и чврстина била потребна Дидеру, па да овај посао доведе до краја: прве две књиге била је узаптила цензура, 1752. год., а за осамнаест месеци полиција није одобравала да се штампају остале књиге; најзад Дидеро доби одобрење да продужи издавање, али после седме књиге опет му по ново би одузето. Било је потребно Шоазељево покровитељство, па да се забрана дигне.

Енциклопедија се растури по целој Европи и поможе да се и тамо разнесу мисли француских философа.

Сарадници су имали различите мисли, али су најжешћи постали они, који су преовлађивали нарочито у последњим књигама, као: Хелвеције, Холбах, Мабли, Рајнал и др., они што су прозвани *енциклопедистима*. Они, као и њихов вођ Дидеро, не признаваху више ни природну веру ни човечја права. Они говораху да је човек створен зарад уживања и да, према томе, ради само у своју корист: да су закони и вера сметње, које човека спутавају и не

даду муда досце до потпуне среће и да их с тога треба уништити, да бисмо се по ново могли *вратити природи.*

Философи ове школе нападали су у исти мах и цркву, и државу, и старе друштвене установе, породицу и својину; одрицали су да има Бога и да је душа бесмртна, а за себе су говорили да су атеисти (безбожници) и материјалисти.

Утицај француског духа. — *Философију* је чинило силном нарочито то, што су француски *философи* у исто доба били и писци. Они су своја начела износили у разумљивом и духовитом облику, у сатирама, романима и писмима, која су прости и мало образовани људи могли читати без досаде и олако разумети. Њихови списи у скоро постадоше помодна ствар у одабраном друштву; парламенат је по кадгод осуђивао по који од њихових списа и наређивао да их целат спали, али су поједини примерци и даље били у саобраћају, па чак и са знањем власти. Философи су позивани у салоне највећих личности, и сваки је од њих био као стожер каквога мањега друштва, које се у вече скупљало, да се прошали на рачун вере и да претреса питања из философије и политичке економије. — Та је мода била захватила и саме владаоце. Волтер, Русо и Дидеро дописивали су се с руском царицом Катарином, а Фридрих II одазвао је Волтера у Поздам. У исто доба и грађани бејаху почели читати новине и одушевљавали су се философским доктринама, а особито Волтеровим и Русовљевим. Кад се Волтер враћао у Париз, 1778. године, светина га је носила у тријумфу.

У XVIII столећу философија продре у све крајеве Европе. Тако распрострањене доктрине у многим се тачкама разликовавху, али су се све слагале у основној идеји. Дотле су се људи покоравали обичајима и вери (философи веле, предра-

судама и празноверицама). Тако основана друштва мрска су и смешна. „То не може остати тако како је.“ *Царство светлости* дошло је, људи су озарени *разумом* и у будуће треба *на разуму* оснивати друштво. — Овај разум XVIII столећа није каква наука и испитивање чињеница, него је само здрава људска памет и здраво расуђивање. Философи су врло мало гледали на друштво које су хтели преобразити: они не познају стварне људе; они ништа не знају за сељаке и раднике; они су себи створили уображенога човека, начињенога по њиховој замисли, без вере, без друштвених навика, који тражи само срећу и руководи се само чистим принципима правичности. Они замишљају да су људи свуда подједнаки и да су свуда разумни и добри. И да би се вратили у природно стање, треба само укинути оне установе које их притискују. Довољна би била само једна владина заповест, и друштво би било преображено.

Друштво је рђаво уређено, и то уређење треба изменити; да се оно промени, доста је да влада то хоће, — ето то је главна садржина ове *философије*. Она у XVIII столећу постаје политичко правило (регула). Њу су примењивали државници и она је довела до преображајнога покрета у целој Европи. У Француској су је примењивали сами поданици и ту доведе до револуције.

Покушаји да се у Француској и Европи изврше поправке (реформе).

Владаоци и министри реформатори. — Међу државницима, који су управљали Европом у другој половини XVIII столећа, већина их се дивила мислима економиста и философа, па су и покушали да их примене. Једни су били владаоци (Јосиф II

у Аустрији, Леополдо у Тоскани, Фридрих II у Пруској, Катарина у Русији, кнежеви у Бадену, Вајмару и Мајнцу), а други су били министри, који су управљали у име својих краљева (Тануччи у Неапољу, Помбаљ у Португалији, Аранда и Кампоманес у Шпанији).

Сад су ови државници имали један нов начин како се има разумети улога владаочева. Они нису више гледали на државу као на какву приватну својину, којом владалац располаже по својој вољи. Њихово је начело било: да је владалац само државни старешина: он нема права да новац од пореза троши на своја лична задовољства, него га мора употребљавати на корисна дела; он нема права да раздаје разна звања својим љубимцима, већ их мора поверавати људима ученим и поштеним, који ће се сматрати као државни службеници. Исто тако су се старали да смање дворске издатке, да управу ублаже и уреде и да повећају богатство својих поданика.

Али и они, као и филозофи, мишљаху да су сви људи једнаки и да то стоји до владе, да их дотерује онако како се њој свиди. Навикнути да се слушају, они су мислили, да ће им за преображај друштва бити доста, да само заповеде. Мислили су, да ће они учинити, да из њихових држава ишчезну „трагови варварства“ и да ће завести „царство светлости“, тј. владу засновану на разуму. Они су наређивали поправке, трудећи се да о том и своје поданике припитају и не водећи рачуна о њиховим обичајима, а покаткад чак и противне њима. Они су, како се говорило, моћ државе стављали у службу просвећености. Њихова је владавина прозвана *просвећеним деспотизмом*.

Аустријски цар Јосиф II. — Јосиф II био је најсавршенији тип просвећенога деспота. По ступању на престо он се сав предаде својим владалачким

дужностима. Устајао је у пет часова, журно се облачио и одлазио у свој кабинет, где је у перо казивао својим секретарима шта да пишу. Ту је радио све до подне, и једна му је соба била отворена за примање молилаца; ту је Јосиф улазио и примао све писане молбе. После ручка од два часа, јео је сам и брзо; за тим је свирао, па се онда опет враћао на посао и примао на подворење (у аудијенцију) све до седам часова. Одлазио је у позориште око једанаест часова и често је, пре него што ће лећи, још читао извештаје. — Пио је само воду, носио је плаву војничку униформу и чизме; лежао је на сламарици напуњеној кукурузном шашом, са уским кожним подглавачем и једном јеленском кожом; имао је по једнога коња увек оседлана, да би био спреман да потрчи тамо где би за њ било потребе. Често је путовао по својим земљама, идући на поштанским двоколицама по разлоканим путовима и увек у великом касу; чим би приспео у какав град, одсео би у гостионици, наредио би да му се ту намести сто за рад и одмах почињао диктирати, читати и потписивати; а по том је путовао даље. — У бечком је двору затекао раскош и ону дворску етикецију монархијâ XVIII столећа: у коњушницама 2.200 коња; један стони прибор од масивнога злата од 225 килограма, годишњи расход од 35 милиона динара, у кујнама растурање (у рачуну је писало: два бурета вина из Токаја на годину за квашење хлеба царичиним папагајима). Он комориике упути да једу код своје куће, нареди да се пренесу новци из новчаних збирака и престаде приређивати свечаности. У исто доба поремети и дворски церемонијал: у Прагу уведе у једно племићско друштво неку госпођу из грађанскога реда; племићке не хоћаху с њом говорити, а цар је само с њом једином играо.

Управљајући се по философским начелима о човекољубљу, он укиде ропство и допусти сељацима, да се могу женити и напуштати господарску баштину и без господарева допуштења. Он укиде тортуру (мучење окривљених) и смртну казну; укиде цензуру и допусти да се могу штампати и саме пасквиле против њега, ограничавајући се при том само на издавање једне напомене тј. прогласа, у којем је молио своје поданике, да га не цене по пасквилама његових непријатеља, него по његовим делима; заведе верску трпељивост и допусти протестантима и Јеврејима, да јавно исповедају своју веру и врше верске обреде.

Као и философи, тако је и он презирао старе наслеђене обичаје и сматрао је, да није обавезан водити рачуна о старим обичајима и правима. „У једној царевини, у којој ја владам, — пише он — треба да се влада по мојим начелима. Предрасудâ, верске заслепљености, партизанскога духа и умнога ропства треба да нестане и да сви моји поданици по ново поврате сва своја природна права.“ — Држава аустријскога владалачкога дома била је састављена из покрајина, које су тек срећним случајем спојене у круно добро једне исте породице, али су се разликовале пореклом становника, језиком и обичајима, и није било никаква оправдана разлога да оне сачињавају једну целину. То је био скуп разних народа, као: Немаца, Маџара, Хрвата (Срба), Чеха, Пољака, Белгијанаца, Талијана и др., а неки су ту били, шта више, и из реда старих народа. Нигде у Европи није било државе, у којој је било потребно водити толико рачуна о разликама између појединих области, и где би било неразложније примењивати један исти начин поступања. Али је Јосиф хтео да све своје земље преуреди по једном новом плану, и то све по плану једном истом. Он не хтеде ићи, да по обичају

положи заклетву у својим краљевинама, Чешкој и Мађарској, а по том укиде старе управне области (провинције) и подели сву своју државу на тринаест округа, издељених на срезове. Хтео је свуда завести једне исте законе, једне врсте пореза и подједнаку управу. Он реши да се у мађарским судовима суди на немачком језику, и да се свргну с положаја оне судије, које не буду знале немачки. Мађарске скупштине протестоваше против тога, а он и њих забрани.

Он је мислио да има права уређивати и саму веру својих поданика. „Од како ја носим најодличнију круну на свету, од тада је у мојој држави философија постала законодавна сила."

„Ја не волим, — вели он 1780. године, — да се око наших ствари на овом свету толико труде они људи, којима је задатак да припреме наше спасење на оном свету...." Према томе он стави у дужност једној комисији „да укине све сувишне манастире": он нареди да се од 2663 манастира затворе 624, њихову имаовину одузе, а грађевине преобрати у болнице, школе, касарне и фабрике. — Њему се чинило да су аустријске цркве сувише украшене, па нареди да се са статуа светаца поскидају чипке и накити и да се црквама одузму они дарови, што су им дати при доласку на поклоњење (ex-voto): продадоше се Јеврејима храпоншне светих утвари, сасуди и ковчежићи за реликвије, да их претопе: рукописи украшени минијатурама, печати и повеље на пергаменту бише распродати на фунту. — Он је наређивао да се руше олтари који „запремају цркве", да се одузимају крстови и мали кипови и забрањивао је одлазак на хаџилук и свечане литије. — Он је одређивао број служаба и обреде Велике Недеље и основао опште семинарије (богословске школе), где су свештеници морали изучавати онакву веру

какву цар хоће. „Кад моји пројекти буду извршени, — говорио је он — онда ће становништво моје царевине познати своје дужности према Богу.“ Папа лично дође у Беч, да протествује против ових верских преврата (1782.), али Јосиф не хтеде с њим претресати никаква питања и задржа своје измене.

Он није трпео вере, које му се нису допадале. У Чешкој се бејаше образовала једна секта од поштених и вредних сељака, који су веровали у Бога и називали се *деисти*. Цар заповеди да се доведу пред суд, и они, који буду остали при свом мишљењу, да добију по 25 батина, и то „не с тога што су деисти, — говорио је Јосиф — него зато, што кажу да су нешто што не знају шта је.“ Пошто батина није била довољна, да их обрати у хришћанство, цар заповеди да се затворе и пренесу на турску границу, препоручивши да раздвоје једне од других.

Јосиф II је искрено желео да добро влада. Али је његово начело било да „треба велика дела извршивати у један пут.“ Он је презирао веровања и обичаје, за које му се чинило да се не слажу са здравим разумом. — Но његов се ауктoритет разби о веровања и обичаје. Белгија и Мађарска се побунише. Јосиф би приморан да пред смрт у Мађарској објави чувено *Опозивање наредаба које се сматрају као противне законима*.[1] Оно се овако почиње: „Учинили смо неколике измене у управи, ватрено желећи опште добро и надајући се једино томе, да ћете ви у том уживати, кад вам искуство буде отворило очи. Но сад смо се уверили, да ви волите стари начин управљања и да изгледа да је он потребан ради ваше среће.“ Мађари радосно примише овај указ, поцепаше катастарске планове,

[1] 20 јануара 1790. године. — Прев.

избрисане бројеве с кућа и забранише да се учи немачко читање.

Леополдо Тоскански. — Аустријанац Леополдо, од како је допао у Тоскану, трудио се да смањи издатке своје државице: отпустио је своју војску, разорио утврђења код Пизе и укинуо дворску етикецију и владалачку свиту. Радио је у свом кабинету за једним обичним столом од чамовине, који је био израђен налик на писаћи сто и са светњаком од лима. — Угледајући се на друге просвећене владаоце, укинуо је тортуру, инквизицију и узапћивање имања, и установио је болнице, које је и сам походио. — Тоскански манастири бејаху још из Средњега Века задржали стару повластицу на *право уточишта*, и правосуђе тамо није могло допрети; манастирске општине служаху за уточиште пробисветских дружина, убилаца, војничких бегунаца, галијских робова и др., који су живели у манастирима, ометали богослужење и злостављали путнике. Леополдо, не обзирући се на те повластице манастирске, нареди да се ти људи хватају и затварају (1769.).

Руска царица Катарина II. — Катарина је била немачка принцеза, која је постала руска царица посредством убиства свога мужа. То је била жена књижевно образована и стојала је у преписци с философима; она је чак и писала комедије и једну трагедију. „Она има Брутову душу под спољашњим изгледом Клеопатриним“, рекао је Дидеро.

Она је била врло предузимљива и сујетна и много јој је било стало до тога, да изазове да се о њој говори; хтела је да је у Европи сматрају као просвећену владарку, способну да влада по философским начелима.

Особито се дивила Монтескију, и говорила је да би *Дух Закона* требало да буде владалачки тре-

бник. „Кад бих ја била папа, ја бих Монтескија прогласила за свеца.“

Године 1767. била је саставила комисију, да спреми један општи зборник закона за целу Русију. Она је сама написала упут за ову комисију и у њега унела много ставова, које је узела из Монтескијевих списа, и говорила је да га пљачка, али кад би се њен рад посматрао с другога гледишта, онда се не би кудио један плагијат (књижевна крађа), којом се користи 20 милиона душа. Шаљући пруском краљу један примерак овога упуства, вели: „Ви ћете видети, да ја радим као онај гавран из басне што се кити пауновим перјем; мој је само распоред и овде онде по који ред или по која реч.“ Комисија је била састављена од изасланика свих области. Пошто је саслушала њихово мишљење, Катарина их распусти и нареди, да се напише један *законик*, у којем су објављена философска начела: „Народ није створен ради владаоца, него владалац ради народа... Боље је пропустити десет криваца, него упропастити једнога невинога“. Она укиде тортуру и смртну казну. Равнодушна будући према свакој вери, она је допуштала католицима и јеретицима да слободно исповедају своју веру и врше верске обреде и примала је језуите, прогнане из католичких држава. — Али је Катарина од *философије* узимала само оно што јој се допадало. „Поред ваших великих начела, — писала је она Дидеру — могле би се написати лепе књиге и починити велике будалаштине.“ Смртну казну она замени прогоњењем у Сибир; кнуту не укиде; упадала је с војском у Пољску и наређивала да се Пољаци убијају.

Године 1781. заповеди да јој се састави извештај о делима, која су свршена за време њене владавине (за 19 година) и философу Гриму посла овакав списак:

Управних надлештава, установљених по новом начину	29
Градова, заснованих и сазиданих	144
Погодаба и уговора закључених	30
Победа задобивених	78
Указа важних, у којима су закони или установљења	88
Указа којима се народу притиче у помоћ	123
Свега	492

„Све су ово државни послови, и ниједна приватна ствар није добила места у овом списку."

Катарина је, очигледно, полагала на то, да покаже да је она много урадила. Она није казивала да већина тих закона није примењивана и да се добар број градова састојао само у по једном диреку с натписом; а грађевине, које су биле на брзу руку сазидане, биле су се порушиле.

Ње се тицало само то, да писцима и свету усади у главу мисао о својим великим заслугама, и доиста је успела да од философа добије надимак *Северне Семирамиде*.

Помбаљ у Португалији. — Племић из провинције рођен 1699. године, пошто иступи из војске, Помбаљ се одаде на изучавање историје и правних наука, а по том ступи у дипломацију, те је провео више година у Енглеској и после у Аустрији. Године 1750. краљ Јосиф V наименова га за министра спољних послова и па скоро за тим повери му сву управу. Помбаљ је сам био господар у Португалији све до краљеве смрти (1777.).

Од XVII столећа у Португалији је владала инквизиција и језуити: исповедници краља и његове породице управљали су двором и целом владом. Од како је склопљен уговор са Енглеском, Португалија је у економском погледу врло много зависила од Енглеза. Уговор од 1656. год. давао

је Енглезима право, да у Португалију уносе тканине, а уговор од 1703. г. условљавао је, да се португалско вино може уносити у Енглеску с тим, да се плаћа царина за трећину мања од оне царине што ју плаћа француско вино. Португалци се бејаху навикли да из Енглеске добивају тканине у размену за своје вино и злато, што га добиваху из своје насеобине Бразилије. Они тада немађаху ни индустрије ни трговине; бродови што долажаху у Лисабон били су енглески; трговци настањени у Португалији бејаху Енглези. Мало по мало па они постадоши господари све трговине и користећи се тим наметнуше Португалцима опакве услове, какве су они сами хтели; вино су куповали по врло ниској цени, која није била довољна ни да надокнади саме трошкове за рад; виноградари изгубише вољу и посрнуше, те су волели оставити земљу необрађену. Помбаљ је 1759. год. писао енглеској влади: „Из глупости, којој нема равне у економском свету, ми вам допуштамо да нас одевате и да нас снабдевате свима луксузним стварима. Ми вам на тај начин дајемо средстава, да издржавате педесет хиљада занатлија, поданика краља Ђорђа, који о нашем трошку живе у престоници Енглеске.“

Помбаљ је радио и да португалску владу опрости језуитске превласти и да народ ослободи зависности од Енглеске.

Против Енглеза он основа *Опште Друштво за гајење винове лозе на Горњем Дуеру*, и само је оно имало права да купује вино, али га је морало продавати по утврђеној цени; основао је и *Трговачко Удружење*, које је добило право да само оно овлашћује трговце-ситничаре да отварају продавнице. Тако се влада умешала, да би трговину с вином и продају на ситно обезбедила својим поданицима португалскога порекла. — Да би под-

стакао Португалце да стварају индустрију. Помбаљ уведе заштитни систем и забрани да се извози вуна и друге сировине, а допусти да се, без царине, извозе прерађени производи (свила и шећер).

Против свештеничке надмоћности Помбаљ је употребио насилна средства. Језуити су покушали да га оборе, а он поведе отворен рат против њих: године 1757. отера исповеднике краљеве породице, који су били све сами језуити, забрани језуитима да долазе у двор без нарочитога одобрења, оптужи их папи, што се баве трговином, и захте преуређење њихова реда. Кардинал, кога посла папа, да прегледа и преуреди Исусово Друштво (језуитски ред), изјави да је њихово трговање противно и божанским и људским законима и одузе им право исповедања и проповедања.

Један покушај атентата на краља, ноћу 3. септембра 1758. године, даде Помбаљу прилику да отпочне гоњење. Не нађе се никакав доказ, да су и језуити били саучесници у овом злочину, али влада узапти њихову имаовину и реши да их све прогна из краљевине и из насеобина. Све их потоварише на бродове, који их пренеше и истоварише у папиној области у Чивита-Векији.

Све су португалске школе биле у рукама језуитским, а по изгнању језуита Помбаљ науми да их преуреди и да им дâ световне наставнике. Он постави професоре за латински и грчки језик, реторику и логику, њима плаћаше држава с тим, да бесплатно предају науку, а уз то им даде и племићске повластице. На универзитету у Коимбру отвори два нова одсека (факултета) за природне и математичке науке, медецински и хемијски музеј и звездарницу. Особито је много полагао на то, да уздигне наставу природних наука и португалскога језика. „Неговање матерњега језика — говорио је он —

једно је од најмоћнијих средстава за развијање и усавршавање ума у образованих народа".

Он покуша да преуреди дисциплину на универзитету у Коимбри и 1766. год. нађе 6000 уписаних ученика по списковима, али пошто се избрисаше имена измишљена, онда се тај број сведе на 700.

Године 1772. он постави 887 наставника и васпитача (479 за читање и писање, 236 за латински и 88 за грчки језик). Он је желео да Португалце васпита, те да их уздигне на висину осталих европских народа.

Ове поправке нису биле дуга века. После краљеве смрти Помбаљ паде у немилост, и влада се по ново поврати својим старим навикама.

Министри Карла III у Шпанији. — И Шпанија је била у сличном положају с Португалијом, без трговине и индустрије, а под владавином инквизиције и језуита.

Карло III, који напусти неапољску краљевину 1759. год., да би постао краљем Шпаније, покуша да оснажи и ослободи своју нову краљевину. У почетку су га помагали министри које је довео из Италије, Сквилацције и Грималди, а по том Шпанци: Аранда, Кампоманес и Флорида Бланка.

Да би се у Шпанији створила индустрија, употребљен је заштитни начин поступања: удари се царина на туђу увезену робу и забрани се увоз неких предмета.

Да би се пак оснажила трговина, употреби се, напротив, систем слободне трговине. Допусти се потпуно слободно трговање житом (1765.) и на послетку (1778.) би допуштено свима Шпанцима да тргују с насеобинама, што је дотле био монопол трговаца из Севиле, а по том оних из Кадикса. Резултати су били изврсни; године 1788. трговина с насеобинама била се осам до девет пута увећала.

Нове мисли из политичке економије распростирале су се по Шпанији помоћу *Економских Друштава*. Прво су такво друштво основали Баски, па су онда 54 града искала допуштење, да оснују слична удружења: Мадридско Друштво отвори патриотске, бесплатне школе за поучавање девојака у ткању и предењу.

Министри не смедоше укинути инквизицију: Аранда је израдио у краља да изда један декрет, којим јој се забрањивало суђење грађанских спорова (1770.), али француски енциклопедисти, да би му угодили, дођоше на врло несрећну мисао да га похвале у једном чланку и да изнесу, као да ће укинути инквизицију. Аранда се пренерази; он се поплаши, да не изиђе као оруђе непријатеља вере, и инквизиција би и даље задржана. Године 1778. један од владиних чиновника, по имену Олавида, зато што је читао забрањене књиге и што је усвојио Коперников систем, био је осуђен на губитак имаовине и осмогодишњи затвор у неком манастиру. Али осуде на смрт постадоше врло ретке, тако да су за 29 година спаљена само четири лица.

Ради тога, да замени језуите, влада покуша да преуреди наставу. Али универзитет у Саламанки не пристаде, да своју наставу преуреди и посла јој свој наставни план, који је основан на Аристотеловој философији, додајући да се Декартов и Њутнов систем не слаже са откривеном истином. Морало се радити изван универзитета, и би створено неколико ботаничких вртова и једна збирка предмета за природну историју. Тада се у Шпанији, као и у Португалији, образова неколико научника и зналаца. Овај је покрет трајао све до рата с Наполеоном.

Покушај преуређења у Француској. — За све време владе краља Луја XV (до 1774.) влада је у

Француској изводила само незнатније измене.[1] Луј XVI, који је врло млад дошао на престо, хтео је да буде добротвор свога народа. Њему су препоручили два човека, позната са својега поштења и љубави према општем добру, судију Малезерба и економиста Тирго-а, и Луј их узе за министре. Врховна управа остаде у рукама старога куртизана Морепа; али краљ изјави намеру, да хоће да изводи поправке, и потражи савета у Тирго-а, који изложи своје предлоге у једном писму, упућеном краљу (24. августа 1774.).

Тирго тада бејаше *главни контролор*, тј. надзорник финансијâ, коме је стављено у дужност да управља приходима и расходима. Он је овако изложио свој план: „*Pas de banqueroute, pas d' emprunt, pas d' élévation d' impôts*“. (Нема обустављања плаћања, нема задуживања, нема повећавања пореза“). Он је рачунао да, уштеђујући сваке године по двaестину милиона, отклони дефицит и да мало по мало одужи државни дуг. И доиста успе да за две године исплати више од 40 милиона и да дефицит смањи од 22 на 15 милиона.

Он је хтео извршити општу реформу економскога уређења:

1., укинути уредбе, које спречавају слободну продају и куповину жита и оставити житарским трговцима потпуну слободу;

2., укинути повлашћена занатлијска удружења (еспафе) и свима становницима допустити да се слободно баве сваком врстом радиности;

3., укинути повластице, што се тиче пореза, и подједнако распоредити порез на све власнике

[1] Преуређење судова, што га изврши канцелар Мопеу (1770.), који укиде парламенте и замени их новим судовима, било је много више средство за борбу, него ли измена зарад поправке. Луј XVI при свом ступању на престо по ново поврати парламенте онакве, какви су били пре 1770. године.

имања. „Пошто се владини издатци, вели он, чине зарад опште користи, то треба сви и да их сносе; и у колико ко од друштва више користи ужива, у толико више треба да сматра за почаст да има удела и у друштвеним обавезама“;

4. У општинама и провинцијама установити скупштине, састављене од власника имања, да у управи помажу краљевим чиновницима. „Ваш народ, вели он краљу, нема никаква уређења; то је једно друштво, састављено од различитих сталежа, рђаво сједињених међу собом, — од народа чији чланови имају између себе врло мало друштвених веза, — и где је, према томе, сваки забављен само својом личном и искључивом коришћу, тако да Ваше Величанство мора све решавати само собом или преко својих пуномоћника... Да би се учинило да нестане тога духа подвојености, требало би урадити нешто, што би све делове краљевине привезало једне за друге.“

Тирго је био у врло тешком положају. Његови се предлози не допадаху људима из двора и краљици, који не допуштаху да се штеди на дворским издатцима; — не допадаху се племићима и парламентима, који не хоћаху подједнако оптерећивање порезом; — не допадаху се ни занатским мајсторима, који не хоћаху слободу производње. Он уза се имађаше само неколико писаца без великога утицаја.

Он није могао ни мислити да ће моћи израдити, да му краљ прими све реформе у један пут; с тога му их је подносио једну по једну. У почетку их је Луј XVI одобравао: „Ја вам у напред дајем своју часну реч, да ћу се сложити са свима вашим намерама и да ћу вам увек помагати у свима одважним предузећима, на која се будете решили.“ Тако је Тирго могао извршити неке реформе:

1., заведе слободно трговање житом (1774.), на ту слободу не закрати више, ма да се због тога бејаше појавила буна;

2., укиде мајсторска права и еснафске поротнике, то јест уређење повлашћених занатлијских удружења, и заведе потпуну слободу рада (1776.);

3., постави начело да су пред порезом сви људи једнаки. То је изведено на једном питању од мањега значаја. Он је и сам говорио „да би била права будалаштина захтевати да племство и свештенство плаћа простачки данак, *таљ*, пошто су предрасуде за овај данак привезале појам понижења." — С тога је изабрао један врло мали данак, *краљевски кулук* (који се зове *journées de prestation)*, који је падао само на људе из простога народа, а од којега су сви повлашћени били ослобођени: Тирго га укиде и замени порезом у новцу, који су морали плаћати сви власници имања (1776.).

Најпосле поднесе Тирго Лују XVI и један предлог за преуређење администрације, којим би се установиле обласне скупштине. Али Лују бејаше досадила опозиција, коју бејаху подигле те реформе; парламенат бејаше одбио протоколисање (упис у државне књиге) краљевих указа од 1776. године; двор, краљица и цео свет се тужио на Тиргоа; говорило се да је то један теоричар и да ће начинити дармар у краљевини. Он га отпусти, а Тиргови последници по ново вратише у живот оно што је он био укинуо.

Његов предлог о обласним скупштинама поново прихвати Некер, но врло плашљиво (1778—79.). У Берији и Горњој Гијени (Аквитанији) установи се скупштина, састављена од изасланика племићскога и свештеничкога реда и власника пољских добара, а један део посланика одређивала је сама влада; скупштина је имала само да разрезује и скупља порез и да се стара о путовима, трговини

и земљорадњи; а била је дужна и да помаже интенданту у управи. „Предузете су све потребне мере обазривости, вели Некер, да ове управне власти стално осећају, да им је потребно да се покажу достојне поверења Његова Величанства, и да оне само по ту цену имају важности... То су прости администратори, почаствовани краљевим поверењем, комесари, овлашћени од господара, да заједнички потпомажу његове добротворне намере.“

Тек 1786. године влада се реши да обласне скупштине установи по свима областима (осем оних које су већ имале сталешке скупштине, les Etats). Али је било и сувише доцкан; незадовољство је било сувише велико. Ове скупштине дођоше у сукоб са интендантима и припомогоше, да се управа растроји.

Малезерб хтеде да изведе поправке у полицији и правосуђу. Он успе да нешто мало побољша затворе и да се укине мучење као средство за испитивање у кривичним споровима. Али немогаде укинути тајна писма *(lettres de cachet)*. Он је добио против себе оне исте противнике, које и Тирго, и би одмах отпуштен.

Рад на поправкама, који је започет у првим годинама владе Луја XVI, би ометен отпором повлашћених сталежа. Дотадањи се систем још боље утврди. Године 1781. министарство војно реши да само племићи могу постати официри. Свештенички положаји с приходима, владичанства, опатије и настојничка места по манастирима, давати су само племићима. По селима сењери (племићи) наредише, да им људи од закона пронађу све дажбине које им сељаци бејаху престали плаћати, те да их по ново заведу. За то време дефицит се једнако повећавао.

Овакав начин владавине доведе до револуције.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

Француска Револуција

Монархија и друштво на крају XVII столећа

Старо уређење. — На измаку XVII столећа влада и друштво још бејаху уређени према старим навикама, које су се мало по мало стварале још од Средњега Века. Кад Французи у XVIII столећу стадоше размишљати о политичким питањима, онда им се већина установа, усред којих живљаху, приказаше као *злоупотребе*, које се не слажу са здравим разумом и човекољубљем. Те установе, које је Револуција уништила, познате су под општим именом *старо уређење*, или *стари режим*.

На тај се режим управљала трострука критика: замерало се монархији, што има неограничену власт, без ичега што би је умеравало и без икаква надзора; друштву се замерало, што је засновано на повластицама, а влади, пак што се држи старих навика изукрштаних и без правилности.

Монархија и неограничена власт. — Краљеви су мало по мало тако уредили управу, да се сва власт усредсређивала у њиховим рукама. Француски је краљ у својој личности уједињавао све врсте власти: он је сâм имао *извршну власт*, право да поставља све чиновнике, па чак и чланове свештеничкога реда, да решава о рату и миру и о савезима, да скупља редовну народну војску и да рукује целокупном управом.

Он је имао и *законодавну власт*. Један краљев указ био је довољан, па да измени основна начела владавине и суђења, јер је указ имао силу закона. У Француској није било других закона осем старих обичаја и краљевских наредаба.

Он је у начелу имао и *судску власт.* Правда је изрицана у његово име; сматрало се да су судије у његовој служби; он је имао права да им одузме службу,[1] или да им одузме какав спор, па да га дâ на суђење нарочитим комисијама.

Он је имао *финансијску власт.* Он је сам одређивао издатке и порезе, који су се имали плаћати, и прикупљао их је на начине, како је сам хтео.

За вршење ових власти, краљу су били потребни чиновници. У средини су били министри, који су сачињавали краљев савет (они бејаху очували старе називе: за правду *канцелар* — chancelier, — за финансије *главни надзорник* — controleur général d' Etat и за остале послове *државни секретари* — secrétaires). — Свака је област имала свога *интенданта* (управника) и њему потчињене чиновнике *(subdélégués).* Али сви ови чиновници сами по себи нису имали никаквих права; краљ их је постављао и збацивао по својој вољи.

Краљ и његови чиновници имађаху *неограничену власт.* Говорило се да ова власт не треба да буде произвољна и да краљ *треба* да влада по извесним, већ утврђеним обичајима, који су називани *основним законима краљевине (lois fondamentales).* Али ти основни закони (обичаји) нису били написани, и нико није могао тачно казати у чему се они састоје.

Парламенат је 1787. године изјавио, да не би требало да краљ удара какав нов порез, док за то не упита сталешку скупштину. (То је била сасвим нова теорија: Луј XIV и Луј XV увели су више

[1] Како је судијско звање добивано куповањем (у XVI и XVII столећу), то га је краљ могао одузети, тек пошто плати купцу издату суму; но краљ, будући вазда без новаца, никад није употребљавао то право; на тај начин су судије у ствари биле непокретне, али не и по праву.

врста пореза, а међутим сталешка се скупштина није састајала од пре 165 година). У седницу од 19. новембра дође канцелар с краљем, да у име краљево објасни „начела монархије“: „Та начела, која је народ у опште усвојио, казују да *сам* краљ има највишу власт у својој краљевини, да је он само Богу одговоран за примењивање те највише власти, и најпосле, да *законодавна власт* почива у *лицу* владаочеву, без икакве зависности и деобе... Из тих старих народних начела излази: да краљу није потребна никаква ванредна власт ради управљања својом краљевином, да би француски краљ у представницима трију сталежа државних могао наћи само један шири *савет*... и да би он увек био највиши судија за њихове представке или за њихове жалбе.“ Парламенат учини учтиве примедбе. Краљ му заповеди да региструје (упише у нарочиту књигу) указ о зајму. Војвода од Орлеана захте, да се у регистру запише: да је указ регистрован „по изричној наредби Његовога Величанства,“ и изјави, да је тај поступак незаконит. Луј XVI рече полугласно: „Мени је све једно.“ Потом додаде: „Па ипак је законит, с тога што ја то хоћу.“

Осем краљеве воље није било, дакле, другога правила за управљање. А пошто он није могао сам лично вршити сву своју власт, то су у ствари министри и управници владали краљевином, и то владали деспотски, јер нису били подвргнути ни под какав сталан закон, нити су с ким власт делили.

Од негдашњих старих власти још су се била задржала два одломка: парламенти и, у неким областима, обласне скупштине. Али парламенти нису имали друге власти, до само да расправљају спорове између приватних лица (спорове, у које је влада била умешана, расправљали су нарочити судови или државни савет); они дакле нису могли

служити као нека кочница владином злоупотребљавању власти. Обласне скупштине биле су се одржале још само у неким областима (Бретањи, Бургундији, Провансу, Лангедоку и малим покрајинама под Пиринејима), па и њихово је трајање било сведено само на по неколико дана, а за то време нису имале друге улоге, до само да одобре порез на земљиште и да га распореде по области.

Краљеви чиновници, дакле, решаваху као господари о свему у опште. Општине нису могле ништа урадити, па чак нису могле ни мост или цркву поправити, док то влада не одобри. Изнад општине у већини области није било никаквога надлештва, па чак ни каквога саветодавнога тела; становници нису имали никаква средства, помоћу којега би влади представили своје захтеве или жалбе.

На тај су начин чиновници имали сву власт, не само без икакве поделе с ким, него и без икаква надзора. Нико није имао права да надзирава њихов рад, а нико чак није имао могућности ни да сазна сва њихова дела. Никаква скупштина није позивана, да прегледа администрацију које области или врховну управу у краљевини (ничега што би личило на садашње окружне одборе — conseils généraux, или народну скупштину — chambre des députés). Никакве новине нису имале права претресати чиновничка решења, и цензура је то забрањивала; понајчешће се није могло за њих ни знати, пошто су тајно доношена. Министри и њихови чиновници управљали су тајно, а народ чак није ни извештаван о ономе што они раде. „Француском се влада са два канцеларија", рекао је Некер. Нису се знале чак ни суме државних расхода и прихода; и то је била велика одважност од Некерове стране, што је приредио *извештај (compte rendu)* о издатцима, који у осталом није био тачан.

Тако дакле није било никакве независне силе, никакве јавности, да спречава или бар износи злоупотребе власти; ничега, па ни саме бојазни од јавнога мнења, да смета свемоћним и неодговорним чиновницима, да своју власт не употребљавају на задовољавање својих прохтева, да не штите своје пријатеље и да не гоне своје личне непријатеље.

Краљ је поступао с државним приходима као са својим личним дохотком: кад је узимао новац из благајнâ он је тим трошио своје благо. Осем оних сума, које су биле потребне за издржавање његовога двора, он је раздавао годишње на 40 милиона поклона, под видом *пенсија* дворским људима (сама породица Полињакова примала је на 700 хиљада ливара.)[1] Он је имао на расположењу све што је било у државној благајни: њему је било довољно само да потпише *готову признаницу (acquit de comptant)* и подносилац је такве признанице само имао да отиде, да прими новац из благајне. Оваква је практика онемогућавала увођење правилнога буџета.

Издатци се нису удешавали тако, да буду у равнотежи с приходима; примања су готово увек била мања од расхода, и мањак се попуњавао позајмицама.

Исто је тако и порез био остављен владиној самовољи. Сваке године је Државни Савет одређивао суму, коју свака област има да плати, и само су оне области, које имају своју сталешку скупштину *(pays d' Etats)*, могле претресати величину својих дажбина. Исто су тако само оне имале право да распоређују порез на становнике сра-

[1] *Ливра* је новац различите вредности. Пред Револуцију је вредела без мало *динар*. *Прев.*

змерно њихову богатству. У целој осталој Француској свима су радњама руковали чиновници: обласни интенданти и порески одборници *(élus)* распоређивали су простачки данак на парохије, и често им се пребацивало да су смањивали порезе у оним парохијама, у којима су њихови пријатељи имали непокретних добара. Између становника једне парохије порез није распоређиван по имовном стању, нити по утврђеним прописима, већ „према способности“ свачијој (такав је био обичај од старине). Скупљачи пореза *(collecteurs)* били су овлашћени да процењују те способности, да одређују, шта је сваки становник могао платити; они су по својој вољи повећавали или смањивали свачиј део пореза. Сељаци су се морали претварати, као да су сиромашни, да би тако избегли повећавање пореза; они су живели по бедним кућицама и прикривали оно што имају.

Порез на пиће *(aides)* и на со *(gabelle)*, који је држава издавала под закуп разним компанијама, прикупљали су компанијски званичници, који су имали исту онакву власт као и државни чиновници. Они су улазили у куће, да траже не би ли нашли соли, која је кријумчарски купљена. Кријумчари су осуђивани на шибање или су слати на галије, и сваке године хватано их је 2—3000. Најпосле, у неким областима, управа бејаше одредила количину соли, коју је свака породица морала купити, и то је била принудна потрошња соли *(sel de devoir)*. Ова се со морала утрошити у кујни, а било је забрањено да се њом усоли свиња. С тога је порез на со био омрзнут код свега становништва.

У XVIII столећу Французи су плаћали пет пута мање пореза него данас, али су те порезе теже подносили, јер је порез био распоређен без обзира

на богатство пореских обвезника, а прикупљан је на начин самовољан и, са кињења, несносан.

Исто је тако било и с народном војском. Од како је она установљена под Лујем XIV, стојала је на расположењу интенданата, који су све синове богатих сељака ослобођавали вучења коцке.

Полиција, која је створена под Лујем XIV, била је за поданике најстрашније оруђе власти. Један одењивачки одбор *(цензура)* прегледао је све списе, пре него што ће се објавити, и зависило је од воље цензорове, да ли ће се спречити да се каква књига појави. Штампари, који би се усудили да какав спис обнародују без допуштења цензуре, били су у опасности да допадну затвора или заточења на галијама. Књиге, које би изишле без допуштења, оптуживане су пред судовима и осуђиване на уништење, често и да буду спаљене руком џелатовом. То се догодило Волтеровим *Философским Писмима*, Дидерову *Писму о слепцима (Lettre sur les aveugles)*, Русовљеву *Емилу* и др. Често је писац бивао хватан и без суђења слат у Бастиљу; Волтер је ту два пута затваран. Да би радио у сигурности, Волтер се реши да иде да живи изван Француске (у Лотрингији, Пруској и Фернеју). Фрере је био затворен у Бастиљу због историјских расправа о франачким краљевима, где је доказивао неистинитост неких предања о постанку монархије.

Штампа није ни у колико била слободна. Због цензуре је било чак и немогућно издавање свакодневних новина; какав чланак могао је у новинама изићи, тек пошто се прегледа: у оним новинама, које је цензура пуштала, није било никаквих других политичких извештаја осем владиних службених саопштења.

Није више било ни вероисповедне слободе. Католичка је вера била обавезна и Луј XVI је при

крунисању изговорио заклетву „да ће брижљиво и свом својом влашћу радити, да из свих земаља где он влада истреби јеретике, које је црква осудила“. Ни протестанти ни Јевреји нису могли бити у државној служби. Од 1685. године протестантска је вера била забрањена у краљевини; протестанти су се и даље тајно скупљали *у пустињи*, то јест по усамљеним местима, и кад би који од ових скупова био изненадно ухваћен, пастор (свештеник) је осуђиван на смрт, а остали присутни на галије.

Ни сами католици нису били слободни; гостионичарима је било забрањено да коме даду меса у петак или уз пост, а радницима да раде у недељу или у празничне дане.

Лична слобода појединих лица није била зајемчена. Полиција је могла затворити кога хоће и задржати га као заточеника, докле она хоће, а да ником не одговара. За затварање је била довољна само једна наредба у име краљево, у затвореном писму (lettre de cachet). Лице, затворено на основу оваквога писма, вођено је у једну од оних тамница, над којима суд није имао никаква надзора (најчувенија је била париска Бастиља), и ту је остајало све дотле, док управник тамнице не добије заповест да га пусти; а покаткад је ту годинама било заборављено. Латид је бачен у Бастиљу због тога, што је увредио госпођу Помпадуру, и ту је остао 35 година. Ова су тајна писма имали на расположењу министри и њихови повереници, који се нису њима служили само против владиних противника, него и против својих личних непријатеља; и у том се било толико далеко отишло, да су ова писма продавана бланко (тј. непопуњена), па је сам купац уписивао име човека, за којега је хтео учинити да се затвори. Таквим су се начином служили и оцеви, да би се опростили непослушних синова. Године 1770. Малезерб је го-

ворио Лују XV: „Ниједан грађанин у вашој краљевини није сигуран да своју слободу неће видети принесену на жртву каквој освети; јер нико није толико велики, да буде заштићен од мржње каквога министра, ни толико мали, да не би био достојан мржње једнога званичника у служби пореских закупаца."

Управа старе монархије, усредсређена у краљевој личности, а руковођена искључиво његовим служитељима, утврдила је владавину деспотску и самовољну; никаква је власт није ограничавала, никакав је надзор није приморавао на умеравање, никакво право није било заштићено од њених злоупотреба.

Друштво и повластице. — Друштво је у Средњем Веку било састављено из више, по правима неједнаких *сталежа*. Краљеви, да би своју власт утврдили над свима својим поданицима, нису имали потребе да ову неједнакост кваре; људи виших сталежа бејаху дакле очували своја посебна права *(повластице)*.

Званично су се у народу разликовала *три сталежа*, то јест три класе, које су у сталешким скупштинама имале своје засебне представнике.

Свештенство, које је имало првенство над другим сталежима, било је сачувало своје простране баштине (око једне четвртине свих земаља у краљевини) и једну врсту пореза на земаљске производе, *десетак* (*dîme*, који је износио око 125 милиона годишње). Те њихове земље нису биле подложне никаквом данку, и свештенство није плаћало другога пореза осем једне врсте добровољнога поклона од десетак милиона, који је одобравала свештеничка скупштина сваких пет година. Оно је имало право надзора над народним школама, болницама и добротворним установама. Оно је водило и чувало спискове крштења, венчања и сахрањи-

вања, који су се употребљивали место наших протокола рођених, венчаних и умрлих. Оно је уз то имало и своје црквене (духовне) судове, који су судили свештеним лицима, која су оптужена за дисциплинске погрешке, и решавали брачне спорове.

Племство је некада имало у својим рукама готово сву земљу и сву власт, али је од свега тога било сачувало само одломке.

Сељаци мало по мало бејаху постали власницима оних земаља, које су обрађивали; они су имали у својим рукама око једне трећине земље. Али су они према старом власнику (властелину, сењеру) остали под оним теретима, који су још од Средњега Века били уведени и утврђени, и који су у XVIII столећу названи *droits féodaux (феудална права)*. Већина од тих феудалних права била је од врло слабе важности,[1] али су нека од њих јако притискивала и дражила сељаке, а особито она обавеза, да се мора млети у властелинском млину, и *право ловљења*, које их је приморавало да пацусте дивљач, да им једу усеве и да им их ловци газе.

Власт је била прешла на државне чиновнике. Али су племићи још једнако имали првенство, при ступању у службу. Све су се врсте службе у двору само за њих чувале, и да би ко био примљен у краљеву кућу, требало је да буде племенита рода. У војсци су они једини могли доспети до виших чинова, а од 1781. године, само су они могли постати и официри у опште, и једино су они могли бити одликовани извесним орденима (Св. Духа, Св. Луја, за војничке заслуге). Они су остали и даље слободни од старих пореза, *простачкога*

[1] Властелиново *право суђења* није му давало никакве власти, пошто је морао узети судију, да му ово право примењује.

данка (таља) и размештања војника по њиховим кућама.

Осем ових законских повластица, према племићима се у опште поступало са више обзира и у управним надлештвима, и у судовима, и на јавним местима (у сеоским црквама властелин је имао почасно место).[1] У пракси су готово сва важнија звања првенствено њима давана, а у друштву су се они могли држати као природне старешине свега што не бејаше племић. — Волтер је имао некакав спор с војводом од Рохана. Једнога дана послаше кући, где је он био на ручку, да га питају за некакву хитну ствар, но тек што је изишао, шчепаше га војводини лакеји, те га истукоше батинама. И не само да Волтер није могао добити задовољења од великога властелина, него га влада, као тобож свађалицу, још и затвори у Бастиљу, одакле га пустише да изиђе, саветујући му да иде у иностранство, те да се тако на њега заборави.

За свештенством и племством долазио је *трећи сталеж (tiers état*, означаван само редним бројем *трећи)*. У ширем смислу трећи сталеж је био цео народ. Али се и он делио у редове и многи су од ових редова били повлашћени. Продајући судска и финансијска чиновничка звања, краљеви су били створили један ред људи правне струке, који су имали право да суде и да прикупљају порез у краљево име. Од ових наследних чиновника најзнатнији су били ушли у племићски сталеж (саветници у парламенту постајали су племићи у трећем нараштају). А сви остали, као на прилику судије, финансијски чиновници, писари и архи-

[1] Обично се каже да су под старим режимом племићима одсецане главе, а они који нису били племићи вешани су. То није потпуно тачно. Казна је зависила од природе кривице; разбојник је, на прилику, могао бити вргнут на точак, и ако је био племић, и било је за то примера.

вари, бележници (нотари), заступници итд. остајали су неплеменити, али и поред тога, осем оне власти која је везана за њихову службу, они су имали и повластицу да буду ослобођени плаћања простачкога данка и распоређивања војника по њиховим кућама, сасвим онако као и племићи.

Чак је и међу радницима, који су били обавезни плаћати простачки данак (таљ), било повлашћених. Право упражњавати какву индустријску радњу или држати дућан и даље је остало везано за повластицу као и у Средњем Веку; *мајстори* једнога истога заната сачињаваху једно затворено тело (друштво), у које је неко могао бити примљен тек после дугогодишњега шегртовања и пошто плати одређену суму новаца. Будући је број места био ограничен, то се и повластица за упражњавање индустријске радње најзад ограничила само на мајсторске синове. Ко је год покушао да што производи или да продаје, а није био примљен у какав занатлијски еснаф, морао је допасти затвора и претрпети конфисковање робе.

Друштво је дакле било засновано на *неједнакости.* Та је неједнакост нарочито бунила грађане; они нису више могли подносити да један човек буде више од осталих само по сили свога рођења; они су говорили да један грађанин вреди исто толико колико и племић и хтели су да и они добивају државну службу и звања.

Неправилности и стари обичаји. — Исто тако су непријатељи старога режима критиковали и оно замршено и варварско административно уређење. Подела земље на *области војне (gouvernements), црквене (diocèses)* и *финансијске (généralités)*[1] била се у току времена створила наизменичним увећа-

[1] Назив *провинција,* који се обично даје географским деловима Француске под старим режимом (пре Револуције), није био њихово званично име.

вањем, деобом и смањивањем, без икаква заједничкога плана. С тога је та подела била замршена и неправилна; делови су били врло неједнаки и пуни туђих потпуно затворених земаља; било је финансијских области великих колико четири до пет данашњих француских округа (департмана), а било их је и колико само један; — агатска је епархија (дијецеза) имала дваестину парохија, док их је руанска имала више од седам стотина. — Области разних струка нису се међу собом поклапале: епархија, судска област (bailliage), пореска област (élection) и војна област стваране су свака за себе, без обзира на ове друге; оне су се простирале једне преко других и заплетале се на најнезгоднији начин.

Разне области биле су сачувале своја посебна уобичајена права и своје мере за дужину, тежину и запремину; није било никаква закона ни општега, свима заједничкога права; то је отежавало међусобне односе и трговину између појединих области. Осем тога, пограничне су покрајине биле одвојене од остале краљевине и старим царинама, које су задржане и после присаједињења.

Та збрка и разноликост отежавале су управу и кочиле саобраћај. То се *просвећеним* људима није допадало, те су тражили владавину с једнообразном и методичком поделом и јединство (правних) обичаја и мера.

У разним гранама управе власти су радиле и даље по старом начину, који је изгледао нечовечан или неправедан. У финансијској струци порези су били тако распоређени, да највише притискују оне најсиромашније; простачки је данак (таљ) остао уређен онако као и у XV столећу, па чак и порези, који су ударени под Лујем XIV, *лични порез (capitation)* и *двадесетак (vingtième)*, и који су имали да обухвате и повлашћене сталеже,

бише најзад неједнако распоређени; повлашћени су успевали да се од њих ослободе на штету других. Порез је прикупљан уз нечовечно поступање. Ако порески обвезник не плати порез, у његову се кућу смештају *војници* (garnisaires), који живе о његову трошку. *Скупљачи* пореза (collecteurs) нису били плаћени чиновници, већ су били становници дотичнога села, који су били приморани да тај рад бесплатно раде, а уз то су они још били и одговорни за оне суме, које се нису могле наплатити. — Посредни су порези били издати под закуп и само је један део прихода улазио у државне благајне, а остало је закупничко удружење задржавало за себе, поред тога и злоупотребљавало ону власт, коју му је држава дала, те изнуђавало од пореских обвезника и више, него што су били дужни дати; спорове између удружења и појединих приватних лица пресуђивали су нарочити финансијски судови, који су имали нарочита рачуна да суде у корист удружења.

У војсци су скупљачи војника на превару врбовали тобожње добровољце. Дисциплина је била сурова, војник се још кажњавао батинама.

Правосуђе је још било уређено као и у XVI столећу. Судијска су се звања куповала, и онај, који купи или наследи судијску службу, морао је полагати испит пре него што буде уведен у њу, али се на том испиту никад није одбијало, бар не због неспособности. По селима су још били заостали властелински судови, који су имали још довољно власти да књње оне, који потпадаху под њихову судску надлежност, не чинећи им при том никакве услуге.[1] Покаткад је било и по четири

[1] У Француској још има понешто из доба пре Револуције. Револуцију су у неколико произвели и правозналци, који су устукли пред потпуном изменом судскога система; но број људи од закона смањио се, парнице су постале краће и суђење је бесплатно.

суда један поврх другога, тако да се могло апеловали од једнога на други. Парнице су се годинама продужавале; заступници, бележници и адвокати, који су од тога живели, трудили су се да учине да дуже трају. А и самим је судијама ова спорост ишла у рачун, јер су они од парничара добивали неку врсту награде у новцу *(épices)*,[1] која се одређивала сразмерно времену које им је дотични спор одузео. Често се дешавало да трошкови око каквога спора надмаше вредност спорнога предмета. — Кривично је суђење вршено по старом поступку: окривљени је држан у затвору, колико су судије хтеле, ударан је на муке, суђено му је тајно, а он није могао узети адвоката, да га брани; судиле су му судије по занату, које су увек биле склоне да у сваком оптуженом лицу гледају кривца. Још су биле у животу оне старе варварске, свирепе казне: жигосање усијаним грожђем, привезивање за срамни стуб, бич, вешала, точак итд.

Ето то су они стари обичаји и навике, које се стичу под једним општим именом *стари режим* или *стари начин управљања*.[2] У XVIII столећу

[1] *Epices* је у старом француском праву најпре означавало добровољни поклон, у стварима или новцу, што га је парничар давао својим судијама, кад добије парницу. (Наша „јабука", а и у њих већином прерађено воће). Но тај се обичај брзо изметнуо у злоупотребу, те се поклон истраживао и често давао и пре суђења. У неким старим актима стоји при крају записано: „Пресуда се неће изрицати, док се поклон не донесе." — Уредбом од 1669 г. одреди се да се тај поклон замени новчаном наградом, која ће се при изрицању пресуде одредити према раду, броју седница и вредности спора.

Прев.

[2] Од обичаја старога режима само неки допиру до феодалнога доба, а већина их је постала тек у XVI столећу, под владавином неограничене монархије. Али просвећени људи из XVIII столећа гнушаху се на Средњи Век и бејаху се навикли да њему приписују све оно што им се није допадало. Тако су они све злоупотребе, па ма какве биле, сматрали као „дело феудалнога доба."

њих нису друкчије сматрали него као злоупотребе, и нису их тако сматрали само они који су од њих трпели, него и сами они, који су се њима користили: властела, свештенство и богати грађани.

Револуција.

Почетак Револуције. — Противници старога режима надали су се да ће влада сама извршити поправке. Али Тирговово министровање показа им, да повлашћени редови неће без отпора допустити, да им се одузму њихове повластице, те стадоше говорити да је потребна *револуција*, то јест општи преврат, да би се уништиле злоупотребе и *препородила* краљевина.

У почетку се није предвиђало, на који ће се начин извршити ова револуција. Све врсте људи имађаху неке користи да је спрече: краљ и његови чиновници, да би одржали неограничену власт, а повлашћени сталежи, да би сачували ту неједнакост зарад своје користи. Од туд дакле влада и повлашћени удруживаху све своје силе, да спрече незадовољницима чак и да говоре о тим стварима. Један Енглез, Артур Јунг, путујући кроз Француску 1787. године, приметио је да се туда много мање говори о стварима домаћим него о стварима холандским. А на две године после тога револуција је већ извршена. Покрет је дакле био врло брз. То је дошло од туд, што су се влада и повлашћени сталежи међу собом борили и узајамно ослабили, уместо да су се узајамно потпомагали, да незадовољнике сузбијају.

Повод борбе било је финансијско питање. Од пре једно пола столећа влада је трошила више него што је имала прихода, и дефицит је био ушао у навику. Остатак неплаћених дугова једнако

се гомилао, а Амерички Рат, који је стао скоро пола милијарде, коначно поремети буџетску равнотежу. Најпре се из тога тешкога стања излазило помоћу зајмова. За пет година Некер је узајмио 450 милиона (не рачунајући 40 милиона што су узети у напред на име прихода и 45 милиона од разних продаја), а његов последник Калона узајми 650 милиона динара. Интерес на овај дуг учини да се дефицит попне на 80 милиона у 1783., а на 112 најмање у 1787. години. Овакав се режим могао одржати под руковођењем једнога банкара, као што је био Некер, који је умео наћи начина за набављање новаца: он је умео капиталистима улити поверење, објављујући рачуне од 1781. год., који су изгледали као да показују да су већи приходи него расходи.[1] Али наступи и тај час, кад људи, који су имали новаца, бојећи се банкротства, не хтедоше више давати у зајам. Да би се сад прибавила нужна новчана средства, морало се повратити Тирговљеву систему: смањити издатке укидањем пенсија и бескорисних чиновничких звања, повећати приходе увођењем пореза, који би обухватао и богаташе као и сиромахе. То је предложио и Калона. Била је потребна скупштина, да јој разложи потребу своје реформе, с тога изради да се сазове скупштина од племића, које влада одабра *(assamblée de notables)*. Он је рачунао да ће му скупштина усвојити предлог; тако је мислила и публика и збивала се шала са овом скупштином *одличних*; по улицама се продавала „скупштина одличних по четири суа комад“ (то су биле поређане и међу собом повезане лутке, које су климале главом у знак одобравања). Али у овом питању влада и

[1] Овај је ипак био уображен (фиктиван). Извештај је био само једно предузеће да се свету улије поверење, као оно што бисмо ми данас назвали *реклама* или препорука. Мирабо је то још тада показао.

повлашћени имали су супротне користи. Влади је било потребно да укине финансијске повластице, да би увећала своје приходе од пореза; а повлашћени су гледали, да не плаћају пореза, који им се чинио у исти мах и неугодан и да их понижава. — Влада је хтела да очува своју власт неограничену и без икаква надзора, и с повлашћенима се саветовала само зато, да им наметне предузете мере; повлашћени су пак хтели да се користе владиним неприликама, те да надзиравају њен рад, да претресају њену политику и да јој наметну своју сарадњу. — Влада је хтела завести једнакост (бар у колико се тиче пореза), а да задржи неограничену власт, а повлашћени су хтели да се заведе политичка слобода, а да се задржи неједнакост. И тако ове две силе, које су биле заинтересоване да спасу стари режим, уместо да се уједине и да га бране, бораху се једна против друге, да од њега окрње по један део.

Влада се сударала с три препреке једно за другим:

1., Скупштина одабраних, коју скупи Калона, не хтеде одобрити њен предлог. Отпуштени Калона би замењен Ломенијем од Бријена, који хтеде завести један нов порез и по ново се задуживати. Али да би зајмодавцима улио поверење, ваљало је израдити да париски Парламенат указ о зајму упише у државне књиге.

2., Париски Парламенат не хтеде уписати, док му се не докаже потреба пореза и зајма (он је ту прекорачио своју власт, јер никад није имао већега права до само да чини представке — примедбе — краљу, а никако да претреса његове указе). По том, осећајући да га подржава и париски народ, изјави да „народ, представљен сталешком скупштином, једини је властан да краљу даје новчану помоћ“ и преклињао је краља да „сазове сталешку скупштину своје краљевине.“ (Ова

теорија, позајмљена из Енглеске, није више примењивана у Француској од пре два столећа. Влада је била у недоумици како да ради. Она покуша да ублажи незадовољнике обећавши сазив сталешке скупштине и извршивши неке реформе (протестантима даде право грађанства[1] и установи обласне скупштине, да помажу интендантима и да их надзиравају). Исто тако покуша да примора Парламенат на попуштање преместивши га у Троаје, по том држећи седницу под председништвом краљевим и најзад одузимањем права да указе уписује у књиге.

3., Обласне сталешке и свештеничке скупштине стадоше на страну Парламента и уложише протест против министарскога деспотизма. Било је чак и нереда у Бретањи, Провансу, Дофинији и другде. Ту су племићи руковали отпором, да би своје повластице сачували. (Међутим, у Дофинији се племићи удружише с грађанима и по ново прихватише стари облик сталешке скупштине, која је била укинута у XVII столећу. Визилска сталешка скупштина захтевала је политичку слободу не само за Дофинију него и за целу Француску, те би се тако она могла сматрати као први покрет Велике Француске Револуције).

Ови отпори уздрмаше цео стари режим. На свима се скуповима претресаху државне уредбе и установе. Цензура за књиге готово престаде да ради; године 1787. и 1788. појави се хиљадама брошура, у којима се критиковаху повластице и неогрничена власт. Створи се јавно мишљење, које се све више и више појачавало. Јунг, вративши се опет у Француску 1788., нађе сву земљу узбуркану, и свуда је слушао како се говори да је *ре-*

[1] Управо, допуштено им је да се и они, као и католици, уписују у протоколе рођених, крштених, венчаних и умрлих *(état civil)*. *Прев.*

волуција на прагу. Замисао и само име старији су од 1789. године.

Влада није више могла налазити новаца чак ни за најнужније потребе; у каси није више било остало ни пола милиона. Она је била обећала сазив сталешке скупштине из целе земље за 1792. па је сазва за 5. мај 1789. године, а уз то обустави плаћање дугова.

Општа сталешка скупштина. — Да би набавила новаца, влада пристаде да потражи и народну сарадњу и да сазове и његове представнике. Али је још имало да се реше два главна питања:

1., Хоће ли представници, који ће се сазвати, у скупштини представљати поједине друштвене *сталеже* или *цео народ* укупно? Хоће ли скупштина бити састављена, као и раније, од представника трију сталежа (свештенства, племства и грађанства), тако да сваки сталеж за себе већа и гласа? У том случају два повлашћена сталежа (свештенство и племство) имала би већину наспрам трећега сталежа. — Или пак, да ли да се усвоји један нов облик, па да се трећем сталежу дâ таква снага, каква би одговарала његовој важности? Присталице трећега сталежа упињаху се да докажу, да он сам чини 99 од 100 свега народа, и да је право, да му се дâ бар онолико моћи, колико оним другим двама сталежима. У овом систему требало је да трећи сталеж има толико посланика колико она друга два укупно (то се звало *„doublement du tiers“*, удвајање трећега сталежа) и посланици из сва три сталежа имали су да гласају заједно, тако да гласови трећега сталежа одржавају равнотежу гласовима повлашћених (то је било *гласање по главама*);

2., О чему је ова сталешка скупштина требало да већа? — Да ли само о финансиским питањима, или и о целокупној управи? Да ли треба

да се она ограничи само на преуређење пореза, или ће имати права да изврши опште преуређење свих установа?

Та су два питања била везана једно за друго. Повлашћени су сталежи пристајали да приме преуређење пореза, али су хтели да задрже остале своје повластице; кад би се гласало по сталежима, они би имали већину и ограничили би преуређење само на финансијске ствари. Трећи је сталеж хтео опште преуређење, и кад би се гласало по главама, онда би он руковао тим преуређењем и извршио би општи преврат.

Тада се заподеде борба између повлашћених и трећега сталежа (1788). Парламенти и скупштине одличних људи (notables) који су се борили против неограничене власти, сад су се борили за одржање неједнакости; они су захтевали да се сталешка скупштина сазове у оном облику, у којем је и раније била (гласање по сталежима). И они на мах постадоше непопуларни.

Требало је да влада реши, под каквим ће видом сталежи већати. Она је могла по својој вољи ограничити преуређење подржавањем прва два сталежа, — или извршити битне измене у опште подржавајући трећи сталеж. Она бејаше постала судија између повлашћених и свега осталога народа. Али је ваљало да се изјасни за једну или другу странку. Она се не смеде решити. Кад је требало уредити представништво трећега сталежа, Некер покуша да остане између две странке неутралан; он допусти удвајање трећега сталежа, не упуштајући се у решење питања о гласању по главама. Исто тако он не одреди тачно ни каква ће права имати та скупштина.

Избор представника за сталешку скупштину би извршен посебно за сваки од она три сталежа и у сваком округу (судском, — bailliage). Племићи

и свештеници бираху своје посланике непосредно[1], а за трећи сталеж бирање је вршено посредно, тј. двогубо: становници сваке парохије (црквене општине) скупљали су се, да изберу своје повереннике, који су ишли у главни окружни град, те бирали представнике округа. Сваки је од ових зборова морао, по старом обичају, саставити књигу закључака, *cahier*, где су излагане све жалбе и захтеви шта да се поправи. Захтеви су били много слични једни с другима, у колико су се тицали општега управљања краљевином (у толико више, што су окружне скупштине биле добиле готове обрасци ових књижица, из којих су један део преписале). Сва три су се сталежа слагала у том да општу сталешку скупштину сматрају као скупштину која има да представља народ; сви су захтевали преуређење финансија и писан *устав* (конституцију), да би се обезбедила народна права и ограничила власт оних који владају. Трећи сталеж је поред тога захтевао да се укину повластице и да се сва три сталежа споје у једну скупштину, у којој би се решавало и гласало по главама.

Влада није ништа предузимала, да одреди начин рада и права ове скупштине. 5. маја 1789. године она отвори општу Сталешку Скупштину у Верзаљу, а није била решила ни о чему ће та скупштина већати, нити пак под каквим видом.

Народна Скупштина. — Борба између ове две странке започе се на једном питању о начину поступања. Држећи се старе уобичајене практике, влада бејаше наредила да сва три сталежа заседавају раздвојено. Трећи сталеж не хтеде допустити да се ова подвојеност уведе, јер кад се сталежи

[1] Владике и нека властела били су чланови по праву (тј. без избора).

један пут уреде (конституишу) подвојено, онда би и скупштина решавала по сталежима. Он се дакле не хтеде упуштати у већање, док се претходно не реши питање о гласању; свештенство и племство не хтедоше се придружити представницима трећега сталежа, а влада је све више и више изгледала решена да их подржава. У овом нераду пробавили су шест недеља. Трећи сталеж прекиде тај нерад, доневши два начелна решења:

17. јуна он изјави да може без представника других сталежа, јер он представља народ, и прозва се *Народном Скупштином*. То је значило да право решавања у име француског народа припада представницима трећега сталежа. Он позва чланове двају повлашћених сталежа, да дођу, да заседавају у Народној Скупштини с једнаким правом решавања и гласања.

20. јуна, пошто влада бејаше заповедила да се затвори она дворана, где су се држали састанци трећега сталежа, представници одоше у куглану *(Jeu de paume)* и заклеше се да се „никако неће разићи, док се не уведе устав краљевине и не постави на чврсту основу“. То је значило објавити, да скупштину не може краљ распустити. Трећи сталеж постаде једна суверена и независна власт.

Тада се влада реши да предложи један програм за већање; то је учињено у једној седници, у којој је био и краљ, 23. јуна. Краљ предложи преуређење пореза, а повластице да се задрже: „Краљ жели да стара разлика трију сталежа у држави буде сачувана у целости својој, као нешто што је у суштини нераздвојно привезано за основно уређење његове краљевине“. Трећем сталежу се учини да је овај програм недовољан и побуни се против краља, неириставши да иде из дворане после прочитања те изјаве краљеве.

Тада се заметну борба између две власти, На-

родне Скупштине и владе, која је била решена да помаже повлашћеним сталежима. Влада је за собом имала наслеђене обичаје (традиције) и материјалну силу. Али је била растројена а примећавала је, да ју је јавно мнење напустило. Париз стаде на страну Народне Скупштине. Повлашћени нису били добро сложни; и свештеници и ниже племство пристадоше уз трећи сталеж и почеше заседавати с њима. Сад попусти и сам краљ и заповеди оном остатку повлашћених сталежа, да иде и да заседава у Народној Скупштини.

Освојење Бастиље. — Влада је још имала уза се силу. Она је могла употребити војску, да растера Скупштину; краљеве су присталице (роајалисти) то и саветовале Лују XVI, и присталице Револуције бојале су се да се по том савету и не поступи. Влада доиста нареди, да војска дође у Версаљ, а по том је хтеде довести и у Париз, где је био највећи неред.

Жетва 1788. године била је врло рђава; Париз је био пун изгладнелих бедника и гомилâ разних злочинаца, који су били дошли из околине; радници из два предграђа, Сент-Антоана и Сент-Марсоа, бејаху стали на страну против владе.

Парижани се бојаху каквога насилнога војничкога удара, и не дадоше краљевим трупама да уђу. По том се спремише и уредише за одбрану. Краљ је у Паризу имао, на уласку из предграђа Сент-Антоана, тврђаву *Бастиљу*, која је служила као државна тамница. Ту су се затварали људи који су хапшени на основу тајних писама (lettre de cachet); ту је више писаца тамновало. У то доба владе Луја XVI заточеника је ту било мало, а није било ни друге посаде осем инвалида и неколико Швајцараца. Али због улоге, коју је ова тврђава имала, бејаше постала необично мрска као символ самовољне и деспотске власти.

Парижани, чим набавише оружја, нападоше на Бастиљу. Цела је париска војска била сведена на два пука; један од њих, тако звана *француска гарда*, будући још одавно настањен између Парижана, уместо да се бије с гомилом света, он се с њом измеша. Тако париско становништво могаде опсести једну краљеву тврђаву, а један од заповедника који су управљали нападом био је неки подофицир из краљева пука француске гарде.

Заповедник тврђаве предаде се; Бастиља би заузета и одмах разрушена и народ је играо на том месту.

Заузимање Бастиље само по себи није имало никакве важности, али је оно поздрављено од присталица Револуције као велика победа. Оно је казивало да је париски народ силом победио краљевску владу. Краљ доиста осети да је побеђен; он је 14. јула био у Верзаљу са Скупштином; сутра дан он лично дође у Скупштину и изјави јој ово: „Рачунајући на верност својих поданика, ја сам својим трупама издао заповест да се удаље из Париза и Верзаља. Ја вас овлашћујем, па вас шта више и позивам, да у престоници обзнаните ове наредбе“. За тим се удали, а Скупштина устаде и отпрати га чак до замка, усред радосних усклика искупљена света; музика стаде свирати арију: *„Qu' peut-on être mieux qu'au sein de sa famille?“*[1]

Краљ се не хтеде својом војском послужити против Париза и Скупштине. У исто доба се и Парижани наоружаше и уредише као *народна гарда*, под командом приврженика Народне Скупштине Лафајета. Сила, дакле, прелажаше од краља на страну Скупштине.

[1] *„Где човеку може бити пријатније него усред свога рода“*, — стих из Мармонтелове заједљиве опере *Луцилије*, за коју је музику удесио композитор Гретри.
Прев.

Скупштина, под заштитом Парижана, постаде једини прави господар. Због тога се заузимање Бастиље и сматра као званични датум почетка Револуције, и узето је да од 14. јула 1789. почиње *I година слободе.*

Ноћ 4. августа. — После заузимања Бастиље краљевска је власт била потпуно растројена у целој Француској; није више било полиције, да одржава ред, и гомиле људи иђаху по земљи, те пљачкаху; становници појединих градова уредише се као народна гарда ради одбране. По селима, а нарочито на источној страни, сељаци слушајући како се говори да је Народна Скупштина прогласила слободу, настадоше да је на свој начин уведу у живот. Најтежи им терети бејаху оне дажбине и кулуци, пошто су их морали давати својим сењерима (властели), тако зване феудалне дажбине. Они стадоше нападати замкове и одузимати дажбинске књиге *(terriers*, т. ј. властелинске књиге у којима су биле записане све дажбине и обавезе сељака према властелину) и архиве, те их спаљивати; на многим је местима замак опљачкан, а властелин злостављан или изложен опасности.

Кад Скупштина би извештена о овим нередима, одреди један одбор, да напише пројект закона за безбедност краљевине. Овај је законски предлог претресан у седници, која је почела рад 4. августа у 8 часова у вече. Говорило се о „стишавању узрујаности у областима, о обезбеђењу политичке слободе и *утврђењу власника имања* у њиховим истинским правима“. Неки су племићи предлагали да се објави, да ће феудална права *откупити* општине, а да ће се кулуци и лично ропство укинути без икакве накнаде. Један посланик из Бретање рече, да је народ спалио замкове, да би тим уништио и феудалне исправе, и да треба признати „неправедност тих права, стечених још у доба незнања

и мрака“. Овај говор одушеви Скупштину, и више чланова повлашћених сталежа један за другим понудише да жртвују своје повластице.

Скупштина одушевљено прими ове понуде и једно за другим реши да се укидају неједнакости између појединих грађана и између државних области. Тако се укидоше повластице на државну службу, властелински судови, племићска права на ловљење и подизање голубињака, права на наслеђе обамрле себарске имаовине, десетак, повластице неких области, градови и села, продавање чиновничких положаја, разна удружња (еснафи) итд.

Би скована и једна медаља „да овековечи успомену на присно уједињење свих сталежа, на напуштање свих повластица и на ватрено пожртвовање свих душа зарад народне среће и мира“.

Ноћ 4. августа на један пут уништи све оне установе које су одржавале подвојеност друштвених сталежа и омогући да се ствара ново друштво на начелу једнакости.

Начелна решења, која су ове ноћи донесена, бише сређена и написана у једном декрету, који се почињао овако: „Народна Скупштина потпуно уништава феудални режим“.

Крај старога режима. — Стари је режим био обележен трима цртама које јако падају у очи:

1, Краљ је имао потпуну власт, без икаква надзора и био је неограничени господар;

2., Становништво краљевине било је подељено на сталеже с неједнаким правима;

3., Управљало се према старим, сложеним, заплетеним и нечовечним уредбама.

Скупштина, одузевши краљу власт и укинувши повластице, уништи краљево неограничено господарство и неједнакост међу становницима За тим предузе да целу управу преуреди по простом и једнообразном плану.

Она стави себи у дужност да „препороди“ краљевину. Свој рад отпоче она уништавањем старе Француске; она хоћаше да, пре него што отпочне ново подизање, најпре очисти земљиште, да уништи старе установе а да их не преуређује. Сва она стара обичајна права, која су у скупштинским књигама (cahier) означена као злоупотребе, бише укинута. На челу новога устава би истакнута ова изјава:

„Народна Скупштина, желећи да француски устав заснује на начелима која је признала, *неповратно укида* установе које вређају слободу и правну једнакост.

„Нема више ни племства, ни перскога достојанства, ни наследних ни сталешких разлика, ни феудалнога уређења, ни властелинских судова, нити икакве титуле или назива и повластица, које су од туд потицале, нити икојега витешкога реда.... нити какве друге надмоћности осем преимућства државних чиновника у вршењу њихове службе.

„Нема више ни куповања, ни наслеђивања какве било државне службе.

„Нема више ни за који део народа, ни за које лице, никаквих повластица, нити каква изузетка од права, које је опште за све Французе.

„Нема више ни еснафа нити каквих удружења по занимању, уметностима и занатима.

„Закон не признаје ни верскога завета, ни икоје друге обавезе, која би била противна природним човечјим правима или уставу“.

Од 1790. године старе установе, као краљев савет, државни савет, интенданти, парламенти, судови, закупци пореза и др. бејаху престали да раде. Свештеничке земље бише проглашене за *народна добра*. Није ништа више заостало од старога режима.

ПЕТА ГЛАВА

Дела Француске Револуције.

Објава човечанских права. — Прва Законодавна Скупштина, пре него што би прописала законе за преуређење „препорођене“ Француске, реши, по Лафајетову захтеву, да објави народу начела на којима мисли заснивати ново друштво. И то постаде предметом *Објаве човечанских права (Declaration des droits de l' homme)*, која је обнародована у октобру 1789. године, после дуготрајних препирака и претресања. Ово су јој главне тачке:

„Људи се рађају и остају слободни и у правима једнаки...

„Та су права: слобода, својина, безбедност и отпор угнетавању. Слобода се састоји у том, да човек може радити све оно што другом не шкоди.

„Извор највише власти (суверенитета) је у народу.

„Закон је израз опште воље. Сви грађани имају права да лично, или преко својих представника, суделују у његову грађењу. Он мора бити један исти за све људе.

„Пошто су сви грађани пред законом једнаки, то сви они без разлике могу добивати почасна звања и државну службу, сваки према својим врлинама и способностима.

„Ниједан човек не може бити оптужен, затворен ни заточен до у оним случајевима које је закон предвидео, и то само онако како је законом прописано.

„Нико не треба да буде узнемираван због свога мишљења, па чак ни верскога, само ако његово јавно исказивање не нарушава државни поредак који је законом утврђен. Сваки грађанин може слободно говорити, писати и списе штампати.

„Општи порез мора бити подједнако распоређен на све грађане, сразмерно њихову богаству.

„Будући је својина једно неприкосновено и свето право, то нико не може бити ње лишен, осем ако то општа народна потреба, законитим путем доказана, очигледно изискује, па и то под погодбом да се оштета праведно и претходно надокнади.“

Основно је начело Француске Револуције то: да је народ врховни господар (суверен), да су сви његови чланови равноправни, да су сви слободни и да треба да буду лично и материјално обезбеђени, чак и од саме владе. Њена је девиза: *Слобода, Једнакост* и *Братство.*

Основна начела новога друштва. — Свих је неједнакости нестало, и закон не прави више никакве разлике између Француза. Он више не признаје ни повластице у пореским питањима, ни права прворођења, ни права једнога власника имања над којим другим. Племство се више законом не признаје. Све су службе отворене свима без разлике (по рођењу) и већина их је дата грађанима. И у самој ствари, већина оних људи који су у XIX столећу управљали Француском нису били ни племићи, па чак ни људи из виших редова градскога становништва (буржоазије).

Сељачким земљама порасте вредност од како се ослободише властелинских дажбина и простачкога данка (таља); општа народна добра, образована од свештеничких баштина, уступљених 1789. год., и од баштина које су емигрантима одузете, бише распродата: једна трећина земаља у Француској прешла је у руке малих власника.[1] — Ра-

[1] Може бити да данас у Француској има толико исто великих приватних имања колико и пре 1789. год., али су се она по нова створила после 1800. године.

диност је постала потпуно слободна, и сваки може производити што хоће и како хоће. — Трговина је слободна, и нема више ни монопола ни забрањивања продаје. — Порез је подједнако распоређен на све становнике према њихову имању. Законодавна је Скупштина простачки порез заменила порезом на *непокретно имање (foncier)*, који пада на све земље и куће без обзира на власнике њихове, — главницу (capitation) *личним* порезом и порезом на *покретно имање* тј. приходе (mobilier). Она је укинула посредне порезе на пиће (aides), а Наполеон их је по ново завео под именом *droits-reunis*, то јест уједињених посредних пореза, али их држава не даје више приватним лицима под закуп, него их сама купи преко својих чиновника. Буџет се сваке године у напред одређује, тако да се расходи могу доводити у равнотежу с приходима. Никакву суму не може државна благајна исплатити без уредне *упутнице*. Државним је повериоцима обезбеђено уредно примање камате на свој новац; сви су државни дугови уписани у *Главну Књигу државних дугова (Grand Livre de la Dette publique)*; она је установљена 1793. године, да се више не би могли разликовати дугови које је учинила република од дугова „деспотизма.“

Револуција је поставила начело, да је сам народ највиши господар (суверен). Али како народ не може сам управљати, то су из тога начела произишли врло различити облици владавине, према томе, да ли је народ, као господар, предао владу само једном краљу, коме ће помагати парламенат, или самој скупштини, или императору. (Наполеон I, најнеограниченији император каквога је икад било у Француској, узео је назив императора (цара), тек пошто је учинио *апел на народ*, да му тај назив иште; та врста монархије није била противна начелима Револуције).

Револуција је увела поделу власти: један исти чиновник, или једно исто тело (надлештво), не треба да има више од једне власти (да прописује законе, да суди, или да наређује).

Револуција је створила уређену управу као какву машину. Свака се грана државних послова завршује *министарством*, којем се шаљу сва саопштења, и које издаје сва наређења. Број министарстава се мења, пошто се неки послови час одвајају, а час се опет састављају под управом само једнога министра, али су саме струке непромењљиве. То су: управљање, правосуђе, финансије, спољашњи послови, ратовање, мрнарство, вера и црква, просвета, уметности, државно грађевинарство, трговина и земљорадња. Ко год врши какву службу у Француској, тај зависи од онога министра, у чијем је делокругу његова служба. — Да би подела власти била правилнија, створен је један систем једноликих кругова, који вреде за све врсте државне службе. Цела је Француска издељена на веће *округе*, окрузи на *срезове*, срезови на *кантоне*, а кантони на *општине*. Сваки чиновник примењује своју власт у границама ових кругова; сваки округ има свога начелника (префекта), свога благајника и свој окружни кривични суд *(cour d' assises*[1]*)*; срез има свога среског начелника (подпрефекта), свога порезника и свој суд *(трибунал)*. — Све су врсте службе потпуно усредсређене на једном месту и уређене по једном, потпуно једноликом плану. Права и дужности државних чиновника потпуно су једнаке у целој Француској; чиновници се могу премештати с једнога краја земље

[1] То је нека врста мешовитог суда, састављенога од судија и приватних грађана као поротника. Он суди кривична дела. Против његове пресуде нема права жалбе.

Прев.

па други; једне исте им се наредбе дају у виду *циркулара.* Нема дакле више никакве разлике у управи међу разним покрајинама Француске, и најмање ситнице може једнообразно уредити министарство чије је седиште у Паризу. На тај је начин потпуно довршена она *централизација*, коју су краљеви започели. Ниједна земља на свету није овим путем ишла тако далеко као Француска.

Скупштина је администрацију предала изабраним *одборима (conseils);* свака је општина имала своју *општинску управу (municipalité)*, сваки срез и сваки округ имао је свој *управни савет (directoir).*

Правосуђе је преуређено. Задржат је обичај из времена пређашње владавине, да се суђење предаје каквом телу (сваки се суд састоји најмање из три судије). Али судије нису више власници своје дужности, него су само њени вршиоци (као чиновници). — Скупштина је одредила да се они народом бирају на неколико година. — Наместо малих властелинских судова установљен је у сваком кантону по један *примирителни суд (justice de paix)*, чија је дужност да парничаре *мири* и да им по могућству, не да да се парниче. — Суђење за кривице било је одузето од тих судова, па су кривичне спорове пресуђивали у сваком округу *кривични судови* (cour d' assises), који су уређени били по обрасцу енглеске *пороте;* 12 поротних судија, узетих из реда грађана дотичнога округа, решавају да ли је окривљени крив, а један чиновник руководи претресом и изриче казну. — По ново је у живот враћено јавно и усмено суђење, као што је било у Средњем Веку; окривљеном је дато право да узме правозаступника, да га брани пред судом. — Скупштина је укинула сва посебна обичајна права појединих области. У свима се судовима правда мора изрицати по једним истим прописима. — Суђење је постало бесплатно: тим

неће да се каже да парничење не кошта ништа, него само да *судије* не треба ништа да примају од парничара.

Револуција је променила и саме односе између државе и цркве. Скупштина је донела *грађанско уређење свештеничкога реда*, којим се укидоше дијецезе, а уведе се бирање владика. Скупштина укиде хришћанску цркву и хтеде установити службу *Највишем Бићу*. По том она постави начело слободнога вероисповедања и потпунога одвајања цркве од државе. „Нико не може бити спречен, да у границама закона, исповеда веру коју је изабрао; нико не може бити приморан да суделује у подношењу трошкова ма које вере. Република ниједну од њих не плаћа“.

Писани устави. — Привърженици Револуције највише су замерали старом начину владавине због самовоље. Они су хтели да у будуће владина власт буде утврђена писаним законом, налик на оне законе којима се одређују односи између приватних лица. У књижицама сталешких скупштина (cahier) захтеван је писан устав; посланици су сматрали да им је стављено у дужност да тај устав напишу и Скупштина се назва *Уставотворном (Конституанта)*.

Енглез Јунг, који је тада путовао по Француској, налажаше да је замисао *правити* Устав врло смешна. „Они мисле да има некаквога рецепта за грађење устава, као што се гради кобасица“. Јунг је, међутим, био навикнут да у Енглеској гледа како политички устав, као грађански закон, почива на старини, укорењеним обичајима, које сви Енглези поштују. Али у Француској није било јаке традиције. И писана је уредба била једина брана, која се измисли против владине самовоље.

Од првога устава (од 1791.) Француска је често мењала облик владавине, али никад није остајала без писанога устава, и мало по мало па су сви образовани народи (осем Енглеске) усвојили тај обичај да пишу свој устав.

Устав од 1791. године. — Народна Скупштина бејаше се заклела да се не разилази, док не напише *устав*. Она је на том послу радила две године и устав обнародова 1791. године, а краљ се закле, да ће га поштовати.

Устав од 1791. године дело је странке која је произвела Револуцију; његови творци не хтедоше укидати краљевство, али нису више имали вере у оне власти, које су дотле управљале друштвом и државом; они су се бојали *аристократа*, то јест свих оних наследних друштава и *деспотизма*, то јест краљевске власти; поред тога они су узимали као правило ону теорију о *подели власти*, коју је Монтескије увео у обичај.[1]

Постављено је дакле оно основно начело да „највиша власт припада *народу*". (То је значило рушење темеља старе монархије, где је *краљ* био једини господар). Али „народ, од кога потичу све власти, може те власти вршити само с помоћу преношења власти на другога".

Целокупна се дакле власт врши преко представника; усвоји се и то: да краљ представља цео народ по наследном праву и да он има права да бира себи министре. Све остале власти морају бити са изборним представницима. Али се не хтеде дати бирачко право свима становницима, него би ре-

[1] Ова теорија почива на непотпуном познавању енглескога устава. Монтескије, идући за енглеским правницима, мишљаше да је у Енглеској власт стварно подељена између парламента и краља, и да краљ има *извршну*, а парламенат *законодавну власт*. Тим је властима додао и *судску* власт, коју је смислио по подобију француских парламената.

шено, да ко хоће да буде бирач, мора плаћати порез, који се равња с тродневном његовом зарадом; тако се грађани најјоше подељени на две класе, на *грађане активне*, то јест на бираче, и на *грађане пасивне*, то јест они који немају бирачкога права.

По Монтескијевој теорији беху установљене три врсте власти: *законодавна*, *извршна* и *судска*. Судска је власт пренесена на судије, које *бира* народ на *извесно време*. Извршна је власт била „*предата краљу* с тим, да је под његовом врховном влашћу примењују министри“. Законодавна је власт дата *скупштини*, састављеној од изабраних народних представника.

Два су питања ватрено претресана: 1. Да ли законодавну власт треба дати двема скупштинама, као у Енглеској, или само једној, и — 2. Треба ли министре узимати из скупштинске средине, као у Енглеској, или изван скупштине.

Стогодишње је искуство показало, да једна скупштина, кад је сама, у тренутку одушевљења, може да предузме нешто због чега се после каје, и све образоване државе зауставиле су се на систему двогубе скупштине. Али на крају XVIII столећа још није било тога искуства, и изгледало је некако чудновато стварати једну власт с две главе; најзнатнији амерички државник Франклин терао је спрдњу с тим системом: „Једна је змија, вели, имала две главе, па је хтела ићи да пије воде. Али воде је било са обадве стране, и једна је глава хтела ићи на једну, а друга на другу страну, те змија остаде на месту и урче од жеђи.“ Осем тога, они који су хтели и другу скупштину, замишљали су је чисто у виду једнога наследнога аристократскога тела, као Дом Лордова, а Уставотворна Скупштина није хтела стварати нову аристократију, пошто је оборила стару. С тога она усвоји

онај облик само с једном скупштином (једнодоми систем).

Исто тако искуство је показало, да министарство, које је узето изван скупштине, нема онога утицаја који је потребан за управљање и да се између владе и скупштине стварају бескрајни сукоби, док министри, узети из скупштинске већине, природно имају њено поверење и потпору. Али је 1789. године доктрина о раздвојености власти спречавала да се управа дâ представницима народним; то би изгледало као да се у једним истим рукама спаја извршна и законодавна власт. Такав је оглед извршен у Енглеској и налазило се да тај систем ваља одбацити; многи су Енглези парламентарну корупцију, која је тада владала у њиховој земљи, приписивали тој пракtици; министри су, да би очували потпору већине, поткупљивали посланике својом благонаклоношћу и поклонима, а краљ је могао пасти у искушење да купи вође опозиције тим, што ће им понудити министарски положај. У залуд је Мирабо преклињао Уставотворну Скупштину да краљу не одузима право, да министре може узимати из Скупштине; то је био један разлог више да се реши, да се министри не могу бирати између народних посланика, јер су се бојали да Мирабо не постане министар и поче се сумњати у његове односе с краљем. Да би се потпуно извршило раздвајање власти, реши се, поред тога, и да министри немају права говорити у скупштини, осем о питањима која се односе на њихово министарство.

Много се претресало питање о уделу који треба краљ да има у законодавној власти. Хоће ли он имати права да одбије какав закон који је скупштина изгласала? — Роајалисти су за њега захтевали апсолутно *вето*, то јест право да закон поништи, а противници краљевске власти не хте-

доше краљу дати никакву законодавну власт. Учини се споразум и Уставотворна Скупштина даде краљу *суспензивно вето*, то јест право, да какав закон задржи за време од две скупштинске периоде.

На тај је начин управа предана трима властима, које су биле тако уређене, да свака посебице буде потпуно независна од оних других. Уставотворна је Скупштина хтела да се поштује доктрина о подели власти, али се бојала грабљивости извршне власти, то јест бојала се краља, који је био навикнут на деспотизам, и гледала је да га ослаби и да га затвори у добро одређене границе. Као последица тога дошло је то, да је министарству одузета свака акција, а скупштина је остала као једина права власт.

Што се тиче саме администрације, Уставотворна Скупштина даде бирачима свакога округа посебице да сами бирају своје администраторе (то јест управљаче). Али како је народ много претрпео од силних чиновника (интенданата и њихових помоћника), то скупштина не хтеде више стварати чиновнике, који би у свом надлештву били сами, него на сваком степену власт би предана по једном званичном телу или друштву: у општинама *општинском већу*, а у срезовима и окрузима среском и окружном одбору. Поред ових тела, која су имала извршну власт, установи она и саветодавна тела или *савете*. Тим месним властима Скупштина даде право не само да уређују ствари својега округа, него и да разрезују и скупљају порез и да сазивају народну гарду (војску). Она на тај начин створи од француских општина толико исто малих, готово независних република.

Уставотворној је Скупштини највише бриге задавала бојазан од угнетавања, које би долазило од краља или министара. Она с тога уреди управу

тако, да скупштини обезбеди надмоћност над извршном влашћу и да створи области скоро независне наспрам средишта. Тако устав од 1791. године створи једну средишну владу, која је била до крајности слаба, и месне власти, које су биле јаке до анархије. Осем тога Уставотворна Скупштина, решивши да се ниједан од њених чланова не може по ново изабрати у скупштину, примора бираче да шаљу у скупштину неискусне представнике.

Устав од 1793. године. — Устав од 1791. године још задржа краља и министре. Ма колико да су ослабљени, они ипак покушаше да протествују против Законодавне Скупштине, која је хтела имати сву власт. Особито су у питању били свештеници и емигранти; Скупштина их је сматрала као непријатеље и прописиваше против њих законе, према којима краљ истаче своје *вето*. За време те борбе створи се једна републиканска странка, истина малобројна, али која се, уз припомоћ париских предграђа, дочепа Тиљерија и примора Скупштину, да огласи, да је краљ збачен с престола, и да сазове нову скупштину, тако звани Конвенат (10. августа 1792.).

Конвенат узе управу у своје руке, и вршио ју је помоћу одбора, који су изабрани из средине његових чланова. Он је имао да по ново изради устав, но сад без краљевског достојанства. То је устав од 1793. године, који је на брзу руку спремио један одбор, а Конвенат изгласао без дугога претресања.

Његови су творци били ученици Русовљеви; они су полазили од основнога начела, да је сам народ суверен и да он тај свој суверенитет треба да примењује непосредно. Народ су сачињавали сви људи од 21. године. (Разлика између активних и пасивних грађана укинута је 1792. године). Би-

рачи су се морали скупљати у *првостепене скупштине*, не само да бирају своје представнике, него и да већају о законима.

Скупштина би замењена једним законодавним одбором, који се бира само на годину дана и који није имао права да издаје законе, него само да их *предлаже*, а *усвајале* су их првостепене скупштине (сматрало се да су закони примљени, кад у половини и једном округу-департману више — нема на сваких 10 скупштина по једна која је противна). Уместо министарства установи се *Извршни Одбор* од 24 члана, које поставља законодавно тело, по списку што га саставе првостепене скупштине.

Овим се уставом укидала у исти мах и средишна управа и народна скупштина, и грађани су позвани да се опиру законитим властима. „Кад влада вређа народна права, побуна је, како за цео народ тако и за сваки његов део, најсветије право и најпреча дужност.“

Како Француска у то доба бејаше поплављена војскама целе Европе, и бејаше јој потребна јака влада за одбрану, то би решено да се тај устав уведе у живот тек по свршетку рата. Он не доби времена да ступи у живот, јер је рат још трајао кад она странка, која је написала овај устав, би оборена с власти.

Устав од године III. — Пре него што ће се разићи, Конвенат је имао да изради нов устав. Он се старао да избегне оне мане устава од 1791. године, а особито да роајалистичкој странци спречи долазак на власт.

Устав одузе сву власт првостепеним скупштинама; њима би остављено само право да одређују поверенике који бираху посланике, а као бирачи повереници мораху имати имања с приходом око 200 динара.

Напусти се систем с једнодомом скупштином,

па се установише два савета, *Савет од 500 (Cinq-Cents)*, који је предлагао законе, и *Савет Стараца (Les Ancions*, од 250 чланова), који је предложене законе примао. Ниједан закон није могао бити друкчије примљен до само по узајамном споразуму између ових скупштина. Оба су бирана, али да би се избегле брзе промене, сваке године се обнављала само једна трећина чланова. Осем тога, да би се републиканска странка одржала на власти, буде решено, да у прву идућу законодавну скупштину мора ући најмање две трећине старих чланова Конвента.

Извршна власт буде дата једном *Управном Одбору (Directoire)* од пет чланова, које је бирао Савет Стараца између 10 кандидата, које му предложи Савет од 500, а сваке се године по један члан обнављао. Управни Одбор је постављао министре, војсковође, посланике код страних дворова и држао је свечане седнице, те у њима примао петиције (тј. молбе и жалбе). Али, да би остали и даље верни оном начелу о подели власти, и даље се извршна власт држала далеко од скупштинâ, министри се нису могли узимати између посланика и Управни Одбор није имао права предлагати законе.

Ове две власти нису имале никаква средства којим би једна на другу утицале. И кад оне дођоше у сукоб, бејаху приморане да употребљују државне ударе. Управни Одбор у два маха поништи изборе за савете и најзад устав није више поштовала ниједна странка.

ШЕСТА ГЛАВА

Револуционарска борба са Европом

Сукоб између Француске Револуције и европских држава. — Године 1789. Француска је била у миру

са свима европским државама. Тада је било пет великих сила: две на западу, Француска и Енглеска, — две у средини, Аустрија и Пруска, и једна на истоку, Русија. Све су биле раздвојене малим и слабим државицама, које су те велике силе радиле да присвоје или да у њима господаре.

Аустрија је хтела узети Баварску у замену за Белгију, а Пруска јој је хтела то спречити.

Русија је хтела да господари Пољском, а Аустрија и Пруска жељаху да је поделе.

Аустрија и Русија бејаху се споразумеле да поделе Турску Царевину, а Пруска није хтела допустити да се Аустрија увећава.

Енглеска је хтела да господари на мору; она је тврдила, да у време рата има права да хвата на мору бродове неутралних држава и да их приморава да се подвргну прегледу ради уверења, да ли на њима нема сакривене робе непријатељске државе. Ова ју је претензија доводила у сукоб са северним поморским државама, Данском, Шведском и Русијом, које су, заједно с Француском и Шпанијом, захтевале да море буде слободно.

Тако је између свих великих сила било узрока за сукоб и све су једне с другим већ ратовале у току XVIII столећа. Издељене тако својим посебним интересима, оне нису имале никаквога заједничкога начела које би их уједињавало. Свака је бирала себи савезнике према савременим интересима. — Онај систем старих савеза био је порушен Седмогодишњим Ратом, у којем је Француска помагала својој старој непријатељици Аустрији против својега негдашњега савезника, пруског краља. Никакав се други систем није могао обновити; државе не вероваху једне другима, и не могаху се ујединити за какву заједничку радњу.

Француска се пак налазила у врло повољном положају: она није била уплетена ни у један од

оних главних сукоба; она је имала државну област довољно пространу и потпуно једноставну; она је на свима својим границама имала само мале и слабе државице (Белгију, немачке изборне кнежевине, краљевину Сардинију и Шпанију), које нису биле кадре с њом ратовати, а међутим служиле су јој као неки одбојници према великим државама. Њој је дакле било лако одржавати мир. То је била политика Вержена, Лујева министра спољних послова, а таква је била и политика Мирабоа и Таљерана. Њу је усвојила и Уставотворна Скупштина (Конститианта) после достојанственога претресања; 12. маја 1790. год. она усвоји ову изјаву: „Француски се народ одриче предузимања ма каквога рата у намери да осваја, и никад неће употребити своју војску против слободе иједнога народа.“

Ова изјава би унесена и у устав од 1791. године.

Али одржање споразума и мира са европским владама није зависило од скупштине. Револуција је сама по себи била један непријатељски чин против неограничених монархија. Она *човечанска права*, што их је Уставотворна Скупштина прогласила, нису била само права Француза, него свих људи. Француска је дала пример како их она признаје својим грађанима, па је очекивала да и други народи учине као она. Она није хтела употребљавати своју снагу *против* слободе нáрода̂, али јој је било тешко да народима одрекне своју помоћ *зарад* увођења слободе. У суседним земљама поданици, незадовољни својим владама, почеше се надати ослобођењу, а и многи су их Французи храбрили, не видећи никаква разлога зашто да се царство слободе заустави на границама Француске.

Први се сукоб изроди с папом због становника авињонских,[1] који се бејаху побунили и за-

хтеваху уједињење с Француском; а други с немачким царем због немачких кнезова, власника феудалних баштина у Елзасу, који су протестовали против укидања властеоских права. Уставотворна Скупштина попусти у авињонском питању, али остаде при том да елзаски поданици имају права да се ослободе својих господара. „Елзаски се народ, вели се у извештају који је скупштини поднесен, сјединио с француским народом *с тога, што је он то хтео;* уједињење је дакле озаконила сама његова воља, а не уговор у Минстеру.“ То је значило заснивање државнога права на једном новом начелу, на вољи суверенога народа; док су међутим друге владе признавале само наслеђе и уговоре између владалаца, без обзира на вољу поданика.

Између ова два супротна начела није могло бити измирења, али је требало ближих узрока, па да се дође до рата. Велика маса француског народа није рат желела, а европским је монархијама било потребно да се међу собом измире, пре него што би штогод заједнички предузеле против револуционара; међутим, године 1790. пруски краљ бејаше скупио војску у Шлеској, да нападне на Аустрију.

Ратовање. — Требало је да прођу две године, док се заподеде рат између Француске Револуције и Европе. Две странке, обе француске, припремише тај рат. Један део француских племића, незадовољан тим превратом, исели се у Немачку, па је одатле радио код владâ, да их наговори да пошљу војску у Француску, те да ослободе Луја XVI, који је био у заточењу код париског народа и скупштине. Присталице републике

[1] *Авињон* је град са околином у јужној Француској (Прованс). Године 1348. купио га је папа, те се од тада све до Француске Револуције (до 1791.) сматрао као део папине државе. *Прев.*

опет са своје стране нагињаху рату, да би некако изиграли Луја XVI, за којега мишљаху да је тајни савезник страних владалаца.

Цар Леополдо, којега исељеници најпре покушаше да придобију, није желео рата, али није хтео отворено раскинути везе с француским исељеницима, којима се бејаше истакао за вођа сам гроф Артојац, брат Луја XVI. Он се бавио у замку Пилницу, у Саксонској, с пруским краљем и саксонским изборним кнезом, кад му гроф Артојац дође, да моли за помоћ, и представи један ратни план против Француске. Владаоци решише да се не упуштају у то вратоломно предузеће, али ради задовољења исељеника пристадоше да издаду један проглас у корист повраћања реда и монархијске управе у Француској (27. августа 1791.). Ту је казано, да се император и пруски краљ надају, да ни остале европске силе неће одрећи своју помоћ у овом успостављању. „*Тада и у том случају,* додају они, Њихова Величанства, император и пруски краљ, решени су да раде брзо и споразумно с потребним силама, да би постигли заједнички постављену сврху.“ — Ова су два владаоца добро рачунала, да друге силе неће пристати да се мешају, и да ће према томе и они сами бити разрешени од свакога мешања, пошто су обећали да раде само у случају, кад би и други радили. Оне речи: „*тада и у том случају* за мене су Закон и Пророци“, писао је Леополдо. — Тај пилнички проглас био је дакле само једна „преузвишена комедија“, као што вељаше Мале-Дипан. Али се исељеници постараше да га представе као истинско обећање. Пусти се у јавност и једно писмо ових владалаца, у ком се вели: „Силе, од којих су они тражили помоћи, решене су да у том суделују са својом војском, а император и пруски краљ уговориће узајамне обавезе односно употребе војске.“

Присталице Револуције хватаху се за речи у изјавама исељеника француских и уобразише, да су европски владаоци склопили савез, да приморају Француску, да поврати пређашњи облик владавине. Од 1791. године скупштина је радила на појачавању војске, која је од 1789. године била престала добивати нове војнике; поред старих војника, који задржаше белу униформу, установише се и *добровољци (волонтери)* с плавом униформом.

У Законодавној Скупштини, састављеној једним делом из младих посланика, на скоро преовлада републиканска странка (Жирондинци и париски Кордиљерски Клуб), која је желела рат, да би оборила краљевство. „Једном народу, говорио је Брисо, који је после десетовековнога робовања задобио слободу, потребан је рат, да би утврдио своју слободу, да би се очистио од порока деспотизма, да би из својих недара избацио људе који би га могли кварити.“

Исељеници (емигранти) тада бејаху настањени на левој обали реке Рајне, у држави келнскога изборнога кнеза, где су били образовали и омању војску с главним станом у Кобленцу. Скупштина захте од Луја XVI да поради, да се одатле исељеници прогнају. Сам пак Луј XVI и његов министар војни Нарбона нису се плашили једнога незнатнога рата против келнскога изборника, који би се тим користио, те појачао своју војску. Али се они обратише императору са захтевом, да он позове изборнике са црквених области да уклоне исељенике. Император то одби, а Законодавна му Скупштина објави рат.

Тако Француска прва отпоче рат против европских владалаца, ма да није била непосредно угрожена каквом непријатељском поплавом. Али је извесно, да су владаоци револуционарну Француску гледали као какву опасност за Европу и да би

волели да виде, да се тамо васпоставља стари поредак. 7. фебруара 1792. император и пруски краљ бејаху потписали један уговор „о пријатељству и о савезу за одбрану“, а 17. пишу они француском краљу: „Европа би пустила да се (у Француској) преуређење мирно изврши, да нападп на све божанске и човечанске законе нису приморали европске силе, да се споразумеју за одржање општега народнога спокојства, као и за безбедност и част круна̂.“

У овом првом рату од 1792. године Француска је још имала против себе само немачкога императора, пруског краља, немачке кнезове, сардинскога краља и шведскога краља Густава III, који су Револуцију сматрали као увреду за све владаоце.

Ратне су операције биле доста бедне на обе стране. Француска војска, растројена, деморалисана, под рђавим старешинама, даде се у бегство на први судар и остави границу отворену.

Пруска је војска могла доћи чак у Шампању, али је она оперисала с толико обазривости, да није смела ићи на Париз, него се врати против француске војске, коју Димурије бејаше поставио позади њега, а по том се повуче и без боја. Тада Французи пређоше у напад, те заузеше Белгију, леву обалу реке Рајне, Савоју и грофовство Ницу.

Погубљење Луја XVI учини, те се овај рат прошири и постаде општи. Године 1793. Француска, поставши републиком, имала је против себе, осем оних савезника из године 1792., још и Енглеску, Холандију, Шпанију, Португалију и талијанске државице, то јест целу Европу, изузимајући Швајцарску, Данску и Млетачку. (Руска царица Катарина изјаснила се против Револуције, али не хтеде слати војску; она је, вели, чувала своје војнике да се бори с „пољским Јакобинцима“. Шведска бејаше иступила из савеза).

То је била нека врста крсташкога рата против француских републиканаца, непријатеља краљевства и цркве, крсташки рат ради успостављања краљевске и свештеничке власти. Али се савезници хтедоше и користити том приликом, да своја притежања увећају на рачун Француске, и као што говораше аустријски цар Фрањ II, „да себи прибаве сву накнаду коју с правом захтевају“. Сваки је смерао да освоји по једну област и да се у њој утврди. То је био узрок, те овај савез немаде успеха. — Оружана сила на једној и другој страни била је врло неједнака. Француска је војска била растројена; већина старих официра бејаше отишла из Француске, а није се имало времена, да се нови образују; добровољци још не бејаху постали прави војници. За првих осам до десет месеци године 1792. Французи су увек побеђивани, те су уступали на свима границама. Али савезничке војске, уместо да, удружене или подвојене, иду право на Париз, оне се задржаваху око освајања појединих области, које су страни владаоци смерали да присвоје; војсковође, паучене да маневришу по правилима, не хтедоше ићи напред, док не буду заузете све стратегијске тачке, и задржаваху се око опседања свакога утврђенога места.

Тако се француској војсци даде времена, да се по ново уреди, и па измаку 1793. године она већ бејаше прешла у напад.

Година 1794. имала је пресуднога значаја; аустријска војска би потиснута из Белгије, а пруска се војска повуче с бојнога поља.

С Пруском буде уговор о миру потписан 1795. а са Аустријом 1797. године.

Француска војска. — Револуција је била растројила француску војску, већина је официра била из племићскога реда, и избегла из земље. Кад је Француска имала да издржи рат против

савезних сила, влада је најпре покушала да војску прикупи добровољним уписом, као на прилику 1791. године, апелујући на родољубе. Законодавна Скупштина објави *да је отаџбина у опасности;* отворише се канцеларије за добровољно уписивање: у Паризу их је било осам на јавним местима, по један је чиновник, с тробојном ешарпом, седео на једном узвишењу и записивао имена. Они који се упишу сами су себи бирали официре. Мислило се да ће се на тај начин, уместо војника најамника, који ратују, с тога што им је то занат, имати војници грађани, који ће ратовати по дужности. Али *добровољаца* из 1792. године није било довољно, да би се њима подмирила потреба војске. Године 1792. ратовали су староислужени војници и добровољци из године 1791.

1793. године Конвенат усвоји систем обавезне службе у војсци. „Све дотле, док непријатељи не буду отерани са земљишта Републике, сви су Французи *стално у обавези* служења у војсци.“ Најпре Конвенат узе 300.000 људи, колико их је било потребно, да се попуне војни корови, а Управни Одбор (Директорат) продужи испраћање по 100.000 на годину. — Тако *реквирирани војници* из 1793. године бише измешани са старим војницима и добровољцима из 1791. и 1792. год.; Карно и Дибоа-Крансе укидоше старе регименте, на извршише *спајање (amalgame):* сви војници бише састављени само у један корпус, који је носио плаву униформу, а подељени у *полу-бригаде*, које су биле све једнаке и означене свака по једним редним бројем. Тада је било 198 батаљона редовне војске (de ligne) и 725 батаљона добровољачких; образова се 198 ратних полубригада и 15 полубригада лаке пешадије. Наполеон по ново узе назив *регимента*, али задржа сам систем, који још и сад у Француза постоји. Војскама из 1793. године

поставише за војсковође старе ниже официре; добијање чинова (аванзовање) тако је брзо ишло, да је Хош отишао као поднаредник, а постао ђенерал, у једном истом ратном походу.

Тако је Француска у овим ратовима из времена Револуције с мало трошкова створила велику војску, састављену од војника који су желели да се одликују, те да буду унапређени.

Ови војници, на брзу руку састављени и спремани, нису могли маневрисати са онаквом тачношћу као стари војници; они онако по нагону усвојише једну нову тактику; борили су се без утврђенога реда, час растурени у стрелце, час опет прикупљени да потрче на непријатеља вичући: „На бајонет!“ Ђенерали се нису више задржавали на опсађивању појединих утврђених места, него вођаху рат у многоме налик на какву најезду.

Влада није војскама слала ни новаца, ни хране, ни одела; за време првих похода војници су у свему оскудевали; они који упадоше у Холандију, усред зиме, нису сви имали ни обуће, него су многи ишли у дрвеним ципелама (sabots). Да би војску снабдели, ђенерали су, по тадањем обичају, вршили реквизицију (принудно одузимање) над становницима поплављених земаља. Ђенерали у Италији реквизицију претворише у уређену пљачку. У чувеном свом прогласу од 1796. године Бонапарта је рекао: „Војници! Ви сте голи и гладни. Влада вам много дугује, а не може вам ништа дати. Ја вас водим у најплодније равнице на свету. Простране области и велики градови у вашој ће власти бити; ту ћете наћи части, славе и *богатства!*“ — На градове, где су долазили, ђенерали су ударали намете; одузимали су црквено благо и драгоцености, и владалачко посуђе, и уметнички израђене предмете; чак су условљавали

да им се предају и слике. Бонапарта је на тај начин напунио париске музеје сликама, које је узео из збирака страних земаља. Од 1795. до 1798. одузето је тако око две милијарде укупно.

Револуционарна пропаганда. — Француска Револуција није била народна револуција, као што је на пример она енглеска; она је извршена на основу општих принципа, те тако узе неки вид верскога покрета. *Човечанска права*, која је прокламовала Уставотворна Скупштина, не бејаху права само Француза, него свих људи. Револуционари се не задовољаваху само преуређењем Француске по начелима од 1789. године; они су хтели да из основа промене и осталу Европу, да униште злоупотребе и да свуда заведу царство правде и једнакости.

Они су се у почетку надали, да ће пример француског народа повући за собом и остале народе. И доиста је међу „просвећеним“ људима, особито у Немачкој, било доста оних, коју су се дивили Револуцији. Кад отпоче рат, влада објави да она ратује „само с тиранима“, а не и с народима.[1] Кад француске војске ступише на непријатељско земљиште, ђенерали објавише да долазе ради тога, да народе ослободе од њихових тирана. Свуда где су долазили, извршивали су општи преврат: укидали су феудална права и повластице, обарали све власти, сазивали становнике и наређивали им да сами изберу своју општинску управу и своје чиновнике и уређивали су нову земаљску управу по угледу на управу у Француској. Они су пријатељски поступали с људима из на-

[1] Тим је осећањем задахнута ова строфа из *Марсељезе:*
„Soldats, en guerriers magnanimes
„Portez et retenez vos coups:
„Epargnez ces tristes victimes
„A regret s'armant contre vous.“

рода, а непријатељски са онима повлашћеним: племством, свештенством и грађанством (буржоазијом), са „аристократима“, како их Јакобинци називаху. Карно је писао: „Треба наредити да све дажбине падају искључиво на терет самих богаташа, а народи треба да виде у нама своје ослободиоце.“

Кампоформијски и Базелски Мир. — Рат је био предузет ради тога, да се покори Француска Република. Од године 1794. било је већ јасно да је мета промашена. Неке од савезних сила бејаху већ сите тога бескорисnога посла и захтеваху мир. Пруска учини први корак; она није имала никаква интереса за ратовање, сам је краљ то желео, но пруски га државници најзад наговорише да се поврати политици Фридриха Великога, то јест да одржава мир и да чува пруски утицај на државе у северној Немачкој.

Швајцарска је била једина земља, с којом је Француска Република још била у дипломатским односима; француском дипломатском агенту у Швајцарској, Бартелемију, би стављено у дужност, да отпочне преговоре с пруским агентима и уговор о миру буде потписан у Базелу, у Швајцарској (1795.).

Пруски краљ напусти области, које је имао на левој обали Рајне. А Француска му обећа да ће за то добити накнаду на десној обали, али уговор не одређиваше на који ће се начин дати та накнада: хотимице се избегло да се то отворено каже, али су обе стране знале да ће та накнада бити на рачун црквених кнежевина. Тако Пруска даде пример рушења старога уређења Немачке Царевине и уступања Француској једнога дела Немачке.

Поред тога уговором се одреди и једна гранична линија, и утврди се да све немачке државице северно од ове линије буду овим миром обухваћене. На тај је начин Базелски Мир поделио

Немачку на двоје: јужна Немачка, удружена са Аустријом, остаде и даље у рату с Француском, а северна Немачка постаде неутрална под јемством Пруске.

Шпанија тако исто потписа мир у Базелу.

Француска, ослобођена ратовања на северној страни и у Шпанији, управи сву снагу против Аустрије. Она је у исто доба нападе и у јужној Немачкој и у Италији (1796.). Напад на Немачку буде одбијен, али је напад на Италију био успешан: Бонапарта прогна аустријску војску, заузе целу северну Италију, преко Алпа упаде у Аустрију и упути се Бечу. Аустрија би приморана да моли за мир; Бонапарта га потписа, не обзирући се на наредбе Управнога Одбора (Директората). То је Кампоформијски Мир (1797.).

Император уступи Белгију и Миланску Војводину. У замену му Бонапарта даде област Млетачке Републике, коју француска војска заузе, не обзирући се на протесте млетачкога сената.

Као врховни господар Немачкога Царства, император „признаде границе Француске, које су законима Француске Републике одређене“, то ће рећи признаде присаједињење с Француском земаља на левој обали Рајне. Он обећа да ће сазвати конгрес немачких држава ради тога, да му нареди да прими нову границу као свршену ствар, и да расправи питање о накнадама, које се имају добити на десној страни Рајне. Император се дакле обвезиваше да уништи уређење Немачкога Царства.

Према том уговору све државице Немачкога Царства бише позване у Раштат на „Конгрес мира Немачкога Царства“. Конгрес се састаде, Француска посла тамо своје агенте, да уговоре мир; али пре свршетка преговора, Аустрија објави рат и створи нов савез са Енглеском и новим руским царем (1798.).

Историја француске државне границе. — Област француске државе, допуњена добитком војводине Лотрингије (Лорена), била је 1798. године скоро она иста[1] која и после у XIX столећу (до измена од 1860. и 1871. год). Тада су француски државници сматрали да је довољно пространа и бејаху се одрекли њенога увећавања. Они мишљаху, да улога Француске треба да буде то, да у Европи одржава мир, подржавајући мале државе против великих сила. Француска је тада била на граници окружена једним појасом ситних државица (аустријска Холандија, три црквене изборне кнежевине на левој обали Рајне, Палатинат, војводина Баденска, Швајцарска, краљевина Сардинија), које су образовале неку врсту одбојника, те је чуваху од судара с великим државама.

Ратови из доба Револуције прекидоше ову миролубиву политику. Од 1792. године француске војске бејаху освојиле све суседне земље: Савоју и грофовину Ницу, леву обалу Рајне, Белгију, све до Рајне и Алпа; оне су их заузеле готово без отпора, њихове растројене владе нису имале снаге да их бране, а становници су одушевљено дочекивали Французе, који се представљаху као ослободиоци, и објављиваху да долазе, да униште старе злоупотребе.

Сад искрсну једно ново питање: Шта треба да ради Француска са оним земљама које су њене војске освојиле? Конвенат реши да пита њихове становнике, који, вели, једини имају права да себи одређују судбину. Нареди се да становници гласају, али се претходно удаљише они, који су вршили какву службу под старом владавином, као

[1] Француска је 1789. г. имала и нека одвојена утврђена места (на северној страни Филипвиљ и Мариенбург, а на источној Ландау и Сарлуј), која су јој одузета 1815. г.

подозриви због својих аристократских осећаја. Становници, од којих је тако тражено мишљење под руковођењем француских агената, изјавише жељу да њихове земље буду сједињене с Француском. И све земље до Рајне и до Алпа бише спојене с Француском Републиком (1792).

Ове су тековине Француској доста брзо савезници преотели. Али их 1794. године француске војске бејаху по ново заузеле и ово питање по ново дође на дневни ред. Тада се у француској влади створише две странке: једна је, враћајући се политици Луја XVI, налазила да је Француска доста велика, и хтела је да се одмах поврати мир, одричући се Белгије и леве обале реке Рајне; то је била странка „старих граница". Њени су чланови говорили, да је Француска исцрпена и упропашћена ратом и да Французи желе мир; а што се тиче становника освојених земаља, од како су их француски војници и чиновници почели мучити и упропашћавати, они више нису желели присаједињење. Друга је странка била прихватила освајачку политику Ришељеја и Луја XIV; она је говорила, да Француска треба да се шири све до својих *природних граница*: Рајне, Алпа и Пиринеја, и она може престати с ратовањем, тек пошто достигне до тих граница.

Странка природних граница и рата одржа превагу. И пошто француска влада није имала новаца за рат, то је ратовала о трошку освојених земаља. Она је писала заповеднику рајнске војске: „Опште је начело у рату да војске треба да живе о непријатељском трошку. Према томе, ви треба да употребите сва средства, којима располажете, да се тим начином набаве све оне намирнице које се узмогу набавити". Оваквим се системом није у становника заузетих земаља подстицала љубав према Француској, али влада није сматрала да је обавезна

питати за поновно присаједињење оне, који су већ били присаједињени. Сам је рат решавао судбину земаља.

Француска дакле присвоји све што се налазило у границама до Рајне и Алпа. Она одузе од Аустрије Белгију, од Холандије земље јужно од Рајне, које су Холанђани држали од XVII столећа, — од немачких кнежева сва њихова притежања на левој страни Рајне, — од Швајцарске Женеву, — од сардинскога краља Савоју и Ницу. Сва су ова присаједињења извршена под видом законитим[1], а по том су и утврђена уговорима о миру.

Замршена и вештачка граница, коју бејаху створиле тековине француских краљева, би замењена границом простом и природном: Пиринејима, Алпима, Југом и Рајном.

СЕДМА ГЛАВА

Конзулство и царство

Устав од године VIII. — Устав од године III, што га Конвенат прописа, потраја само четири и по године (1795.—1799.). Он је био тако срачунат, како ће, предавањем власти пређашњим конвентовцима, обезбедити трајање републике. Али при сваком новом избору републиканци, који су иступали из оба савета, замењивани су посланицима роајалистичким, или бар таквим који су били непријатељски расположени према влади. Кад је Управни Одбор (Директорат) видео, да се већина окренула против њега, он се опрости оних противничких посланика фриктидорским државним

[1] За Женеву је женевска влада захтевала присаједињење, али је већала окружена једним одредом француских војника.

ударом, уз припомоћ једнога одељења војске, послатог од војске из Италије. Од тад устав није више поштован, и обе су странке гледале да задрже или добију власт поништавајући незаконито изборе.

Становништво бејаше незадовољно због бескрајнога рата, због рђавога стања путова, које бејаху прекрилили разбојници, због обустављања плаћања, због гоњења свештеника итд.; оно више није марило за републику, али се бојало повратка Бурбонаца, који би са собом повратили и стари облик владавине. Једино су још војници били верни републици, за коју су се и борили, али су се они још радије покоравали својим ђенералима него грађанској влади. Француски су државници осећали да се Управни Одбор неће моћи одржати, па су тражили једнога ђенерала, да га учине врховним старешином. Бонапарта, који се прославио својим ратовањем у Италији и Мисиру, дође у Париз, споразуме се с већином чланова Управнога Одбора и Савета Стараца, па нареди војницима да растерају Савет од 500. То се догодило 18. бримера 1799. године.

Устав од године III био је уништен, и једна комисија узе на себе да изради нов. То је устав од године VIII. Он је био онакав, какав се свидео Бонапарти. Француска је по имену остала република, али је извршна власт предата првом конзулу, изабраном на десет година, који је постављао чиновнике за све службе, заповедао свеколиком војском, градио уговоре о миру и савезу; њему су била придодата друга два конзула, који су били дужни да му помажу, а нису имали никакве власти; у ствари је први конзул био неограничени владалац.

Законодавна је власт и даље остала одвојена, према начелу које је постављено 1789. године; Сије,

који је волео сложене механизме, подели рад око припремања закона између четири тела: *Државни Савет* спремао је законске предлоге, *Трибунат* их је претресао, *Законодавно Тело* гласањем је примало, пошто ћутећи саслуша претресање, а *Сенат* их је прегледао и одбацивао, ако би нашао да нису сагласни са уставом. Чланове Државнога Савета и Сената постављали су сами конзули, а Трибунат и Законодавно Тело били су састављени од чланова, које су изабрали конзули по списковима виђених људи (notable), које су бирачи назначили помоћу читавога низа посредних бирања.

На први је поглед изгледало да је власт јако издељена: извршна власт подељена између првога конзула и његова два друга; законодавна између конзулâ и четири законодавна тела. Али су она два конзула била само тек ради форме, државне је саветнике и сенаторе непосредно наименовавао први конзул; Сенат пак одобраваше буџет и скупљање нових војника, а осем тога, он је као тумач устава могао доносити и сенатске одлуке (sénatus-consultes) које су имале силу закона. Па и сам Трибунат, као и Законодавно Тело, који изгледаху као да се попуњавају избором, зависили су од владина избора. Цео овај сложени апарат служио је само на то, да прикрије неограничену власт првога конзула.

Бонапарта се приказиваше само као представник францускога народа; он изјављиваше да је сам народ господар; сваки пут кад је мењао устав, он је измену подвргавао гласању бирача. Али овај апел на народ никад није био друго што до само једна церемонија. Од 1800. године Бонапарта је био неограничени господар Француске; то је био смисао устава од године VIII.

Царство. — Владавина конзулства трајала је четири године: 1802. године Бонапарта је био наи-

менован за доживотнога конзула. Али се он више није задовољавао доживотном влашћу и конзулским звањем. У почетку није смео укинути облик републике, мислећи да Французи за тим маре; његови су виши чиновници већином били пређашњи конвентовци, задржао је чак и републикански календар и назив *грађанина*.

Али после погубљења војводе од Енгиена, 1803. године, он зажеле да своју власт учини наследном, да би тако обеснажио покушаје убијства, и да узме назив, који би му допуштао да са европским владаоцима преговара као раван с њима. Сенат предложи назив *императора* (цара), и тај назив буде проглашен за наследан у његовој породици. То је устав од 1804. године. Назив Француске Републике би задржан до 1808. године, а по том замењен називом Империје (Царства).

Онај механизам од године VIII буде поступно упрошћен. Од 1802. године Наполеон је налазио да неки чланови Трибуната говоре сувише слободно, он их примора да иступе из Трибуната, а по том укиде и сам Трибунат, спојивши га са Законодавним Телом (1807.). Сенат се све више и више претварао у праву законодавну власт; оно што император не смеде урадити простом својом наредбом, обзнањивано је под видом сенатских решења (senatus-consultes).

Наполеон је хтео да својој новој монархији да онај спољашњи сјај, који би учинио да личи на старе монархије. Он раскиде са оним што чини облик републике, па прихвати обичаје европских краљевина: установи двор, своју жену окружи почасним госпођама, стаде приређивати велике свечаности, па науми чак и да васпостави ону етикецију пређашњега француског двора. Он доведе госпођу Кампан, која је служила Марију Антоанету, а нареди да се бележе њега казивања (као

упутства) о обичајима двора Луја XVI. Пошто је у Немачкој присуствовао једној свечаности, где су људи из двора пред баварским краљем дефиловали поклањајући се, он зажеле да се и у његову двору поздрављају поклоном. За време бављења двора у Фонтенеблу император је за то издао једну уредбу; сваки је кнез и великодостојник морао, кад му дође ред, приређивати свечано примање посета, а форма је овога примања била прописана; у одређене дане морао се приређивати лов и госпође су морале тамо одлазити у прописаном оделу. Овај је двор био на брзу руку састављен од ђенерала и њихових жена, који су готово сви рођени у народу, и који су се врло рђаво осећали усред ове раскоши и церемонијала. „У то доба, вели госпођа Ремиса, (једна од императоричиних почасних госпођа) заиста је имало све из нова да се уради. Слободе из времена Револуције биле су одагнале сав онај церемонијал као знак углађености. Није се више знало шта је то поздравити некога при приступању ради разговарања с њим, и при свем том што смо биле жене из двора, ми смо одмах опазиле да нашем васпитању недостаје то, што нисмо научиле да се поклањамо. Свака је од нас звала краљичина учитеља играња, Деспрех, да је поучава."

Једини изучени куртизани (дворници) били су негдашња властела из краљевскога двора, која се повратила из бегства и пристала да долазе у царев двор. Њих је Наполеон тражио за службу коморника и почасних дворских госпођа. „Само ти људи, вели он, умеју служити."

Њему се у брзо учини да монархија не може бити без племства и створи племство царско (1806.). Он поврати старе титуле *кнеза*, *војводе*, *грофа* и *барона*, а одбаци титулу *маркиз*, коју је Молијер

био исмејао;[1] исто тако он по ново усвоји стару установу мајората, то јест неотуђиве баштине, које наслеђем прелазе с првенца на првенца. Ове титуле раздаде ђенералима, вишим чиновницима и члановима Института (Академије). Војводе поред тога добише и дотације (дохотке), који су скоро сви падали на трошак италијских градова, по чијим су се именима и они називали (Duc de Rovigo, — de Trévise, — de Feltre ит.д.). Ове су титуле биле наследне. Па ипак је Наполеон тврдио да је учинио једно демократско дело. „Ја сам, говорио је он, увођењем наследности створио монархију; али ја ипак остајем у границама Револуције, јер моје племство није такво да остале искључује. Моје су титуле нека врста грађанске круне, и човек их може својим делима заслужити.“

Наполеонове творевине и унутрашња управа. — Узевши власт у своје руке, Наполеон је рекао: „Револуција је везана за начела која су је и покренула.“ „Завршили смо, вели, роман о Револуцији, а сад треба почети њену историју, то јест треба видети шта је стварно и могућно у примени тих начела.“ Наполеон се и од тада, као и увек, издавао за настављача Револуције. Но, Револуција је била разуздана, и он је хтео да поврати ред.

Он започе рад с брзим и непосредним поправкама. Влада Управнога Одбора затекла је Француску у великом нереду, који су произвели грађански ратови и ратови са спољашњим непријатељима, а није га могла отклонити. — 1. Она је нашла буџет у дефициту, а земљу поплављену папирним новчаницама; порез се још плаћао у папирном новцу *(асигнатима)*, или га неки никако нису ни плаћали, те су се издатци морали

[1] Под Рестаурацијом су многе породице императорскога племства тражиле титулу маркиза, да би тако прикриле своје порекло и стопиле се са старим племством.

покривати издавањем новчаница у све већој количини; у том се било већ дотерало до 40 милијарда асигната и један динар сребра вредео је колико 338 динара у асигнатима; *упутнице*, које су имале за подлогу државно земљиште *(mandats territoriaux)*, а којима Управни Одбор бејаше заменио асигнате, свршише исто тако губљењем вредности. Како није било новаца, да се плаћа интерес на државне дугове, то се изврши државно банкротство на две трећине, а државним повериоцима остављена само једна трећина (то је *tiers consolidé)*, па ни та трећина није више плаћана, и кредит Француске бејаше потпуно уништен. Живело се само од ратних контрибуција, то јест од онога што се прикупи са освојених земаља. — 2. Полиција је била растројена. Управни је Одбор био у Паризу преуредио службу надзиравања људи који су били сумњиви због њихова роајализма; али по путовима није више било никакве полиције ни јавне безбедности; разни одметници и злочинци састављаху разбојничке дружине, које пресретаху државна поштанска кола с путницима и стварима. — 3. Свештеници и племићи гоњени су; Управни Одбор, не забрањујући католичку вероисповест, наставио је изгоњење свештеника из земље и стрељање емиграната (исељеника) који се врате.

Бонапарта поврати ред у финансијама уређењем државних благајна; за благајнике су бирани људи који могу плаћати и обвезани су да у напред издају оне суме које су имали да прикупе; на тај је начин држава имала готова новца, те је могла платити интерес на државне дугове и прекинути употребу папирнога новца. — За повраћање безбедности на путовима доста је било да пошље војску и да стреља неколико разбојника, па се по том радило на поправци путова. — За стишавање раздражених католика Бонапарта до-

пусти свештеницима, да се слободно врате и служе службу. — Гоњење емиграната такође мало олабави, али не престаде сасвим. Чак је и 1807. године састављен један списак емиграната.

Ово је поправљање извршено још прве године. Бонапарта је у исто доба започео и рад на поновном стварању, који је трајао до 1811. године. Он преуреди све установе у Француској. Рад је припремао Државни Савет или нарочите комисије; али се Бонапарта није ником поверавао, него је наредио да му се подносе сви пројекти, те је сам пресуђивао о свима преправкама. Целокупно уређење државе би преправљено по једном плану, који је одговарао Наполеоновој замисли, а у којем је он саставио творевине револуцијских скупштина, неколике традиције из пређашње владавине и неколике установе које је он сам измислио.

Влада остаде усредсређена у Паризу; свака је грана државних послова, као и пре 1789. год., имала на челу по једнога министра (установи се и министарство полиције). Државни Савет опет доби своју власт: њему би стављено у дужност да, као и пре 1789. год., припрема владине послове и да пресуђује спорове између приватних лица и државе или државних чиновника.

У областима Наполеон задржа поделу на департмане (округе), арондисмане (срезове), кантоне (мање срезове) и комуне (општине), које је Уставотворна Скупштина установила, али администрацију не хтеде оставити изабраним скупштинама (што је важило као начело за време Револуције). „Радити је ствар само једнога човека," говорио је он. Према томе, он се врати на онај интендантски систем из доба пређашње владавине. У свакој управној јединици он остави по једнога владиног чиновника, којега је он сам по својој вољи постављао и свргавао с положаја: у департману

префекта (окр. начелника), у срезу *потпрефекта* (среског начелника), а у општини *мера* (председника општине). Форме ради он задржа поред префекта и *општи савет (conseil général)*, а поред потпрефекта *среско веће*, али се ова већа нису више бирала, нити су више имала какве власти; само је *општинско веће* (одбор) уз мера остало као изборно тело.

Поред ове опште администрације Наполеон је задржао и посебне врсте службе, пошто их је претходно преуредио.

За правосуђе задржа примирителне судове (у кантонима), среске трибунале (судове), окружне кривичне судове и касациони суд, све саме творевине Уставотворне Скупштине; али по ново установи и апелационе судове из времена пређашње владавине, којима је био посао, да прегледају суђење првостепених судова. Он није хтео да има изборне судије, него се поврати на онај систем непокретних чиновника, као и пре 1789. год. Он поврати све оно особље које Револуција бејаше укинула: државно заступништво (са старим именима: *procureurs* — пуномоћник, и *substituts* — заступник), *правозаступнички* ред, *пуномоћнике (avanés)*, *архиваре* и *писаре (greffiers)* и *бележнике (notaires)*, те тако друштву људи од закона даде већу важност него што је икад имало, пошто други сталежи из доба пређашње владавине нису били ту, да му ту важност држе у равнотежи.

Но суђење остаде онакво какво је било у доба Револуције: суђење је бесплатно, претресање јавно, и Наполеон не смеде укинути пороту.

Тако исто Наполеон поврати и административно право Државнога Савета и Главне Контроле, то јест највишега финансијскога суда *(Cour des comptes)*; чиновници су могли бити оптуживани само код Државнога Савета. У сваком је департ-

ману установљено *окружно веће (conseil de préfecture).*

У финансијској струци, над сресним порезницима бише постављени у свима департманима *порески управници (receveurs généraux)*. Порез нису више разрезивале изабране скупштине као у време Револуције, него су то радили владини чиновници.

Наполеон задржа *непосредне порезе (contributions directes*) онакве какве их је и затекао (порез на непокретно и покретно имање — *foncière* и *mobilière* и на личност, а за тим порез на радњу, *patentes*, што га је завела Уставотворна Скупштина, и порез на врата и прозоре, *portes et fenêtres* из доба директорске владавине), установи *порезнике (percepteurs)*, да скупљају порез, и заповеди да се изврши *катастар* ради пореза на земљиште. Исто тако задржа и царине на граници. Али како ти приходи не бејаху довољни, он се поврати на посредне порезе из доба старе владавине, те најпре врати порез на пиће под називом *droits-réunis* (укупне таксе), па онда порез на сô и најзад (1810.) монопол дувана.

Кредит Француске, који бејаше сасвим упропашћен за време Револуције, по ново се подиже. Задржа се и *Главна Књига Државних Дугова (Grand-livre)*, коју је установио Конвенат, али се сад могао укинути папирни новац из времена Револуције, којем је била опала вредност. Да би створио папирни новац са поузданом основом, Наполеон се врати на један поступак, који је већ раније опробан за време монархије, а на име, он основа *Француску Банку*, која доби право да издаје *банкноте* (новчанице од хартије), али под условом, да у својој каси чува извесну количину готова новца, која би била довољна да јамчи за те новчанице. Банка је дакле била једна државна установа.

Војно је уређење остало онакво, како су га створиле владе из доба Револуције, с поделом на полубригаде (само се опет узе стари назив *регименте)* и унапређивањем по заслузи и по старешинству, без обзира на порекло. Само Наполеон створи једну одабрану трупу, *гарду* (најпре *конзулску*, а после *императорску).* И сама народна гарда би задржана за унутрашњу службу. — Попуњавање војске новим војницима остаде наслоњено на начело обавезне службе, које је Конвенат поставио, и Наполеон остави у важности онај начин пописивања војника *(conscription)* који је уредила директорска влада, али он усвоји, као и у старој народној војсци, *извлачење коцке* и *замену.*

Што се тиче полицијске службе, ту се Наполеон поврати на оно што је било у доба пређашње владавине: он по ново установи звање *управника града* у Паризу *(préfet de police)*, цензуру за новине и државне тамнице.

Он задржа метарски систем, који бејаше створио Конвенат, а врати календар из доба пређашње владавине. Он науми да по ново установи један витешки ред, али тако да буде тај ред отворен сваком, без обзира на порекло; на тај начин, под једним старим именом, буде установљен ред *Почасне Легије;* у њ се увршћивао сваки који се одликовао, било у рату, било у служби, било у наукама, уметности или индустрији; он је обухватао више степени, као: витеза, официра, командира итд. Доцније би установљено и царско, то јест ново племство (1806.).

Тако је исто Наполеон хтео преуредити и подвргнути под своју власт и цркву, и наставу, и штампу.

Црква је за време Револуције била изгубила државну потпору: Наполеон је опет уреди на старој основи, начинивши с папом *конкордат* (у-

говор, 1800. год.), који допуни посебном унутрашњом уредбом *(articles organiques)*, то јест прописима које је француска влада сама издала и наметнула их француском свештенству. Овим се конкордатом утврди између цркве и државе један споразум, какав су хтеле начинити Уставотворна Скупштина и црква из доба пређашње владавине. Као и пре 1789. године, црква није почивала на каквом француском закону, већ на уговору између Француске и римскога папе. Као и пре 1789. г., влада је имала право да именује владике, а папа је имао права да их посвећује. Али се црква одрече својих баштина, које бејаху претворене у општа народна добра. Као и у уставу од 1791. године, држава се обвеза да свештенству даје плату за издржавање, а свештенство се морало заклињати. Дијецезе осташе уређене са истим оним границама које имају и департмани. Католичка вероисповест није више била државна вера, као оно пре 1789. год., него су се само ограничили на то, да је обележе као „веру већине Француза."

Ово је уређење ставило француско свештенство под руку Наполеонову. А да би се папа приморао да то уређење призна, морало му се припретити уништењем онога, што је још од католицизма било остало у Француској. Наполеон је увек свештенике сматрао за владине чиновнике и говорио је „моје владике", као што је говорио и „моји префекти." Он их је у прво време штедео. „Ви не знате, говорио је он једном саветнику 1804. год., шта сам све постигао помоћу ових свештеника, које сам умео придобити. У Француској има у тридесет департмана толико побожних, да ја не бих желео да се у њима морам силом борити с папом." Али после 1808. године, кад је био у отвореном рату с папом, покушавао је да примора владике да се скупе у црквени сабор и да пристану

уз њега, па збаци и заповеди да се затворе они који бејаху противни, и нареди да се отерају у војску сви ученици једне семинарије, који су били протестовали.

Конвенат се много бавио питањем о настави; он је поставио начело, да у настави има три ступња: *основни, средњи* и *виши;* он је имао само толико времена да створи неколике више *специјалне школе, централне школе* за средњу наставу и *Институт* (који је имао да у исти мах буде и једна научна установа и завод за вишу наставу). Наполеон споји све ступње наставе само у једно тело, које назва *универзитет* (изопачивши смисао овога старога назива); за старешину универзитета постави по једнога научника: Француска би издељена у школске области које назва *академије*; свака академија би поверена по једном *ректору* (управнику), који је био најстарији над свим особљем. Из пређашњега времена усвоји он *факултете* (одсеке) за вишу наставу. По ново заведе за средњу наставу гимназије (*колеже*), које је грађански сталеж захтевао (*лицејима* су називани колежи — гимназије — главних градова); исто тако прихвати он и интернатски систем, додавши му и униформу и војничку дисциплину. Он је хтео да за професоре има људе нежењене, као што је било у старијим свештеничким гимназијама, и да су му они под влашћу *управитеља* и *цензора (proviseur* и *censeur)* називи позајмљени од језуитских гимназија). То бејаше нека мешавина између манастира и касарне. За основну наставу ништа не уради, а не хтеде стварати ни наставу за женски свет. „Њима не доликује јавно васпитање, говорио је он, пошто оне и нису позване да живе јавним животом; сва је њихова намена брак.“

Штампа је Наполеону изгледала као једна опасна сила, и хтео је да њом сам господари. Он

започе рад забрањивањем свих новина, осем њих тринаест, и у министарству полиције установи канцеларију за штампарске послове *(presse-bureau)*, којој стави у дужност да надзирава новине. Власник је претњом да ће му се забранити новине приморавan, да објављује само оне чланке које влада допусти. По том Наполеон стаде постављати директоре новина, претварајући их при том у државне чиновнике. „С правом се може захтевати, писао је он 1804. године, да новине буду потпуно одане династији која влада, и да сузбијају све оно што би ишло на буђење за Бурбонце повољних успомена.... Сваки пут, кад би дошла каква вест по владу неповољна, она не треба да се објављује све дотле, док човек не буде толико сигуран у њену истинитост, да о њој не треба више ни говорити, пошто је сваки већ зна“, Године 1805. писао је он министру полиције: „Попритегните мало више новине; гледајте да се у њих уносе добри чланци. Редакторима новина *Journal des debats* и *Publiciste* дајте на знање, да није далеко време, кад ћу их, видећи да ми нису корисне, забранити са свима осталим, а само ћу задржати једне.... Доба Револуције је свршено, у Француској нема више до једна странка и ја никако нећу трпети да *моје* новине говоре нити да шта раде против мојих интереса“.

Године 1807. он нареди да се затвори Герард што је у листу *Mercure*-у писао против слободе галиканске цркве. „Црквом се не треба занимати иначе осем у црквеним беседама“. У *Publiciste*-у се говорило о графу од Лиља (Лују XVIII), а Наполеон рече: „Први пут, кад буде говорио о овој особи, одузећу му директорство листа“.

Законодавство. — Уставотворна Скупштина усвојила је начело да се целом Француском управља по једним истим законима. У уставу је речено: „Из-

радиће се један зборник (Code) грађанских закона, општих за целу краљевину“. Но то начело није могло бити примењено, јер су се представници јужних покрајина бојали тога да се лише римскога права, па да се подвргну обичајном праву.

Конвенат прихвати то начело. „Зборник грађанских и кривичних закона истоветан је за целу републику“. Он поче и да претреса тај законик 22. августа 1793. године; један пројекат познат под именом *Камбасероеа законика* би примљен, а по том по нова враћен једној комисији. Овај пројекат, који је у три маха претресан, не бејаше још претворен у закон, кад Бонапарта узе сву власт.

Државни Савет, 1800. године, доби задатак да припреми један грађански законик; он састави одбор од правника, који стаде претресати поједина питања; ту је неколико пута присуствовао претресању и први конзул и давао своје мишљење. Одбор је наплазио на земљиште припремљено конвентовим радом, и могао је кроз кратко време предложити *Грађански Законик*, који буде у Скупштини примљен и обнародован. Био је уређен по члановима обележеним бројевима, да се тако лакше тражи и наводи. Он за целу Француску постави једнообразна правна начела, која су позајмљена из два режима, која су у држави важила пре 1789. године: својина и уговори бише подељени по начелима римскога права; за лична и и наследна права пошло се за париским обичајним правом (закоником); за брак се у исти мах задржа начело заједнице (за општу супружанску имаовину), узето из обичајнога права, и дотални систем римскога права, по којем мираз остаје само женина својина. Грађански законик тако брзо уђе у живот, да су земље, које су биле с Француском сједињене, године 1814. захтевале да им он остане и после њиховога одвајања. *Наполеонов Законик*, како

су га називали, остао је у важности у Белгији, Италији и земљама на левој обали Рајне.

Остали су законици спорије рађени. Рад би свршен тек 1811. год. Француска је тада имала потпуну збирку од *пет законика (cinq codes):* грађанскога, трговинскога, и казненога закона и грађанскога и кривичнога поступка.

У целини ово је законодавство уредило Француску по начелима Револуције. — 1., Цела је земља била подвргнута под једне исте законске прописе, те је на послетку имала *правно јединство*, које су краљеви желели, али нису успели да га заведу. — 2., За све је важио један исти закон, који није више знао ни за какву повластицу; то је *једнакост* пред законом: једнакост грађана, који су се морали примати у једне исте службе, подносити једне исте терете и судити по истим законима; — једнакост деце у наслеђу, које се морало делити на равне делове без обзира на старост или пол; — једнакост странаца, који су у Француској могли трговати и наслеђивати као и Французи; — једнакост у вероисповестима; — једнакост између својина, које нису више могле бити оптерећене обавезама личнога ропства. — 3., Закон је заштитио слободу појединаца, и дао је окривљену право да му суде његови суграђани јавно и да га брани правозаступник; он је детету дао потпуну слободу од кад постане пунолетно, и супружницима право развода брака; свакоме је оставио слободу да себи бира веру, да ради и обрађује земљу, да производи, да преноси с места на место, да даје новац под интерес. То је утврђење *приватне слободе.*

Француска је добила у јединству, једнакости и слободи.

Јавне грађевине и други радови. — Наполеон је, као оно Римљани, имао склоности према великим државним радовима, јер је у том гледао једно сред-

ство да своју владавину прослави и да је народу омили. Као и Римљани, тако је и он заповедао поглавито да се граде путови, зарад кретања војске и довођења у међусобни саобраћај разних делова његова царства, и споменике, да би своју славу овековечио.

Главни су му путови били: *Корнишки пут*, усечен у стени дуж обале Средоземнога Мора, између Тулона и Нице, ради саобраћаја између Прованса и Италије; — *Семплонски пут*, који се уздиже високом равницом реке Роне (Valais), па се Семплонским теснацем спушта у Италију, на висораван реке Тичина.

Главне су грађевине подигнуте у Паризу: *Вандомски стуб*, израђен по угледу на Трајанов стуб у Риму, саливен је од бронзаних топова, што су отети од непријатеља у рату 1805. године; покривен је ба-рељефима који представљају поједине сцене из тога рата. — *Каруселски славолук*, подигнут на тргу пред Тиљеријама, такође је подражавање старом класичком споменику, Титову славолуку, а на њему су озго била два бронзона коња, које је Наполеон узео с млетачкога трга Св. Марка, па су 1815. године опет враћена. — *Звездани славолук*, подигнут на једној узвишици која се на западу уздиже изнад Париза, оригиналан је рад, коме је било намењено да сачува спомен о Наполеоновим ратовима; ту су записана имена његових ђенерала. — Наполеон је био објавио стечај за израду једнога грађевинскога плана за *Храм Славе*, где су требали да буду представљени сви његови ђенерали. Зграда, израђена по угледу једнога грчкога храма, била је 1814. године већ скоро готова, па је претворена у цркву *Покајницу* (*Madeleine*). Из тога су времена и *улица Риволи*, с фасадом од сводова и стубова, *Десезова чесма*, *Законодавни дом*, *Берза* и *стовариште вина* у Берсију итд.

Науке, забавна књижевност и уметност. — Наполеон је хтео да му владавина буде обележена великим научним и уметничким радовима, као што је била обележена и великим освајањима и великим творевинама. Он се трудио да подстрекава научнике, писце и уметнике наградама и почастима. „Да је Кормељ живео у моје доба, говорио је он, ја бих га учинио кнезом“. Сликарима Гросу и Жерарду, и научницима Лагранжу, Лапласу, Монжу и др. даде баронство, и много је полагао на то, да ред Почасне Легије буде отворен научницима и уметницима као и војницима и државним чиновницима. Он је давао пенсије и завео је десетогодишње награде од 100.000 динара.

Али је он хтео да управља и науком и уметностима, као што је управљао ратом и политиком. Хтео је, да се уметности и науке онако схватају, како их он разуме. — Он је гонио два највећа писца тога времена, Шатобријана и госпођу Стаеловицу, и наредио да се њихови списи узапте, пошто су у њима изложене мисли које му се нису свиђале. — Он јавно пред светом изгрди природњака Ламарка, што се бавио матеорологијом. — Черубинију је одузео своју протекцију с тога, што је налазио да му је музика сувише бурна.

Он се понашао као неограничени господар позоришта. Наредио је да се обустави представљање два Дивалова комада с тога, што су они могли служити као повод манифестацијама за племство или против њега. Један комад, са садржином из шпанскога живота *Дон Санчо*, забрањен је с тога, што су се Шпанци били побунили, а писац би приморан да позорницу пренесе на Асирију и да га назове *Нином*. Већина позоришних комада Ј. Шењеа и Н. Лемерсијера нису се могли представљати с тога, што се њихови писци нису Наполеону допадали.

Наполеон није имао онакав утицај на науке и уметности својега времена, какав је он уображавао да може имати.

Науке учинише велики напредак, али су се оне и у Француској, као и у Енглеској, и даље развијале у оном истом правцу, којим су пошле пре Наполеона.

То је у математичким наукама време Лагранжа, Лапласа и Монжа и астронома Лаланда. Но сви су се они образовали пре свршетка осамнаестог столећа и за владе директорске појавила су се два главна дела Лапласова, која су препородила астрономију. *Exposition du système du monde* (*Објашњење планетарнога система* 1796) *Traitè de la mécanique céleste (О небеској механици*, 1799.).

У Физици Геј-Лисак и Арго; у хемији Гијон-де Морво, Бертоле, Фуркроа, Воклен и Тенар; у природним наукама Ламарк, Кивије и Жофроа Сент-Илер, ботаничар Лоран-де-Жисије: физиолози Биша и Кабанис, — све то бејаху тако исто људи XVIII столећа, и они су под Наполеоном само продужили већ започете радове.

Осетнији је био Наполеонов утицај на књижевност. Званично подстрекивање учини да се и даље продужавају неке литерарне врсте из XVIII столећа, од којих се свет бејаше већ почео одвраћати, као: класичка трагедија по Волтерову начину, чији су представници Рајнуар, Жуји Лис-де-Лансивал, епска поезија (Кампенон, Фонтан, Брифо, Дорнон ит.д.), описна поезија (Делиљ, Сент-Ламбер, Легуве и Шендоле) и лирска ода, чиј је представник Лебрен прозван *Пиндаром*. Ниједно се значајно дело не створи у овим врстама. Али се почеше стварати нове врсте: историјска драма, сатирична песма и роман; и два славна песника, Шатобријан са својим *Мученицима (Martyres* 1809) и *Духом Хришћанства* (*Génie du Christianisme*,

1802.) и госпођа Стајеловица са својом *Немачком* (*Allemagne*, 1810.), започеше у Француској романтички покрет.[1] Обоје су били у борби с Наполеоном и приморани да живе изван Француске. Император је у неколико био и обавештен о својој немоћи. „Ја имам уза се незнатне, а против себе велике књижевнике“, — рекао је он Фонтану.

Срећнији је био Наполеон са уметницима. Његов се укус обично слагао са савременим укусом и он је уметности потпомагао на оном путу, којим су оне већ и по природи ишле.

Оно угледање на уметности Старога Века, које преовлађиваше у грађевинарству од XVII, а у вајарству од XVIII столећа, обухвати и сликарство. Најславнији сликар тога времена био је Давид (1748.—1825.), који је обично обрађивао предмете из Старога Века, *Сабињанке*, *Леониду на Термопилима* итд. *Давидова* је школа преовлађивала у сликарству за време Револуције и Царства; њени су главни представници: Жерар, Жироде и Грос, сликар битака. Прудон (1758.—1823.) је остао изван те школе, а млади сликари Жерикол и Енгра нагињаху иступању из ње.

Вајарство је дало мало великих радова. Француски су вајари, Картелије, Еспарсије и Жиро, остали много слабији од својих савременика, Данца Торвалдзена и Талијана Канове.

Грађевинари: Персије, Фонтен, Шалгрен и Броњар, којима је Наполеон поверио подизање грађевина, наставише угледање на античке облике, те се не створи никаква оригинална, самоникла уметност.

У музици се није јављало других великих

[1] Два француска писца овога времена, Јосиф и Ксавије де Местр, били су племићи из Савоје, поданици сардинскога краља.

композитора осем оних из доба Револуције, Мехил, Лесијер и Черубини. Наполеон је потпомагао талијанске музичаре Пајсијела, Таера и Спонтинија.

ОСМА ГЛАВА

Наполеонова борба са Европом.

Мир у Европи. — Рат између републиканске Француске и монархијске Европе трајао је до 1801. године. Наполеон је Француску затекао у борби с једном новом коалицијом (савезом), која је 1798. године састављена од три велике силе (Енглеске, Аустрије и Русије) и талијанских владалаца. Савезници бејаху по ново преотели Италију и покушали да упадну у Француску, али су одбијени, пре него што су и дошли до границе, у Швајцарској и Холандији (1799.). По том Наполеон наговори рускога цара да се повуче из рата, истера Аустрију из Италије и јужне Немачке и не хтеде задржати Мисир у пркос Енглезима. Тако је могао по ново измирити Француску с Русијом, Аустријом и Енглеском. Ратови праве Револуције бејаху завршени. Тада у целој Европи буде повраћен мир који су сви народи ватрено желели. Француска задржа нове уредбе и установе које је себи створила и против воље Европе, земље које је била присаједињила, и савезнике које је придобила и ставила под свој утицај (Холандију, Швајцарску, италијске земље и Шпанију). Енглеска врати Француској и њеним савезницама насеобине, које им је била освојила, али она и даље остаде највећа колонијална и поморска сила. Три велике силе на источној страни, Аустрија, Пруска и Русија, које је Француска потиснула са Запада, бејаху накнадиле губитак поделивши између себе Пољску (1793. и 1795.), а Аустрија се поред тога

пружи и до Јадранскога Мора, пошто присвоји млетачка притежања.

Сукоби с великим силама. — Мир је трајао само две године. Била су два питања која револуцијски ратови нису могли решити: — 1., Ко би управљао малим државама у средњој Европи (у Немачкој и Италији)? — 2., Ко ће бити господар мора и насеобина?

У та два питања Наполеонова се политика сукобљавала и косила с политиком других великих сила.

1., Он је хтео да сам господари у средњој Европи и да сам одређује границе и унутрашњу управу малих држава: самовласно је мењао устав републике батавске, хелвецијске, лигуријске и цисалпијске; наметао је свима својим суседима савез с Француском за напад и одбрану, обвезујући их да му, за његове ратове, стављају на расположење своју морнарицу, своју војску и своје благо. То је значило Холандију, Швајцарску, Италију и Шпанију учинити француским клетвеничким земљама. Он је по својој вољи мењао државне области: од великога војводства начинио је краљевину Етрурију; од 1802. године био је спојио Пијемонт с Француском, и на тај начин прекорачио природну границу Алпе.

У Немачкој је требало уредити питање о накнадама, које су обећане световним кнезовима који су изгубили своје баштине на левој обали Рајне, и требало је да тај посао сврши дијета или један немачки конгрес (сабор). А император је могао имати довољно утицаја, да спречи уништење црквених државица, које су у дијети давале већину католичкој и аустријској страни. Но Наполеон је волео да се непосредно споразумева с немачким световним кнезовима, и они послаше посланства, да сваки за себе преговара с Француском

(пруски краљ и баварски војвода први дадоше пример за то). Наполеон је располагао немачким земљама, као да су биле његове; он уништи готово све мале државице (црквене државице, слободне градове, грофовине и велика властелинства), па њихове земље раздаде главнијим световним господарима Немачке, који добише не само накнаду, како је уговорено, него и повећања државе (1803). По том, при једном путовању у Ахен, који је тада био саставни део Француске, нареди да му се одају онакве исте почасти као и немачком цару. — Аустријска влада није хтела оставити Наполеону Италију и Немачку, где је немачки цар, од пре сто година, имао већ признат утицај.

2., На мору и у насеобинама Наполеон није тражио да сам господари, али је хтео да господарство дели са Енглеском. Он је имао у служби не само морнарицу француску, него и холандску и шпанску, и смерао је да Француској по ново створи колонијално царство; био је већ израдио да му Шпанија врати Луизијану (то јест северну Америку западно од Мисисипе), а од Црнаца, побуњених од 1793. год., по ново је освојио велико острво Хаити. Хтео је да француској трговини отвори не само француске насеобине, него и шпанске и холандске. — Енглези бејаху за време рата освојили насеобине француске и њених савезника; они су уништили њену ратну морнарицу и обуставили јој трговину; пошто су они били господари мора, то су само они и могли слати трговачке бродове, и они бејаху приграбили готово сву трговину Европе, Америке и Индије. Рат је дакле био обогатио власнике бродова (арматере) и индустријалце енглеске. Мир, одузевши им монопол трговине, смањи им приходе. Французима је било слободно да се с њима такмиче на свима трговима, па су чак имали и превагу у том, што су их подржавали и њихови

савесници. Амијенски уговор о миру не бејаше, шта више, ни условио поновно повраћање старих повластица за енглеску робу, и Француска и њене савезнице могаху је одбијати заводећи велике царинске дажбине. Енглески трговци и државници брзо увидеше да је за Енглеску тај мир једна рђава трговинска операција и дочепаше прву прилику, да по ново отпочну рат. Рат се понови 1803. године.

Савези противу Наполеона. — По трговинској политици својој Наполеон је био непријатељ Енглеза, а по својој европској политици непријатељ Аустрије и њених савезница. Али Енглеска немађаше војске, а Аустрија и Русија немађаху довољно новаца, да би могле издржати ратовање. Оне су против Наполеона могле радити само удружене. Заједничка их корист зближи, и за време од десет година ређала се читава поворка савеза између великих сила против Француского Царства. Енглеска је влада ратовала на мору, а давала је новаца великим државама, да ратују на копну. Тако су се на та два попришта у исти мах развијале и две упоредне борбе, али је овај рат ипак био поглавито двобој између Енглеске и Наполеона.

Енглеска је сама почела, и то поморским ратом. Наполеон виде, да би његова морнарица, чак и сједињена с морнарицом шпанском и холандском, била слабија од енглеске, па науми да рат пренесе на копно. Најпре покуша у два маха да се искрца у Ирску, у августу и октобру 1804. године. По том прикупи своју војску у Булоњу и спремаше се да је пребаци у Енглеску, ако му удружена морнарица успе да из канала (Ла-Манша) отера енглеске бродове. За то би му било доста два дана. Али његова морнарица не могаше умаћи енглеским ескадрама, које су их гониле, и најзад буде уништена код Трафалгара (1805.). Наполеон не само

да мораде одустати од нападања на Енглеску, него шта више мораде напустити и саму одбрану француске трговинске мрнарице. Енглези остадоше господари на мору.

Пошто не успе на мору, Наполеон се баци на копно. Он бејаше веома раздражио европске владаоце, што је наредио да се принц француске краљевске породице, војвода Енгијенски, ухвати на неутралну земљишту и да се стреља (1803.). Аустријски цар Фрања, руски цар Александар I и пруски краљ Фридрих Виљем III приближише се један другом у намери да се споразумеју, те да сузбију Наполеона, од којега је претила опасност да постане он сам јачи од свих осталих.

Аустријски и руски цар утврдише савез, али чисто за одбрану, у који не ступи пруски краљ (новембра 1804.). Цар Александар, не извештавајући свога савезника, уговори савез непосредно са Енглеском (априла 1805.), и тако се Аустрија нађе уплетена у рат, пре него што се за њ припремила. Тако буде образован први савез између Енглеске и источних сила против Наполеона. Тај је савез био непотпун, јер пруски краљ није смео у њ ступити: он је осећао да му већа опасност прети од Александра са стране Пољске, него са стране Немачке од Наполеона. Кад се пак он реши после првих аустријских пораза код Улме и на Дунаву, онда је било и сувише доцкан: Наполеон уништи аустријско-руску војску код *Славкова* (Аустерлица, 2. децембра 1805. год.), и примора немачкога цара да моли за мир.

Наполеон, ослобођен од Аустрије, доврши утврђивање свога потпунога господарства у оним земљама, које му је Аустрија хтела спорити. У Италији Бурбонцима одузе неапољску краљевину, па је даде својем брату Јосифу. Од холандске републике начини краљевину, коју даде својему брату

Лују. У Немачкој коначно уништи старо германско царство. Као оно и 1803. године он је уговарао непосредно са световним кнезовима немачким; њихове је земље увећавао на рачун онога, што је још било преостало од старих слободних градова и црквених баштина, а главнијима је дао и нове називе (створио је два краљевства и две велике војводине); по том шеснаест немачких кнежева изјавише да се одвајају од Царевине, и удружише се, те образоваше *Рајнски Савез (Confédération du Rhin);* Наполеона признадоше за *протектора* (заштитника) и обвезаше се да му даду 63.000 људи у случају рата. Фрања се одрече титуле немачкога цара и од тада се прозва царем Аустрије (1806.).

Поставши тако господарем јужне и западне Немачке, Неполеон стаде да господари и северном Немачком. Он је још у почетку рата са Енглеском, 1803. год., заповедио, да се заузме Хановер (својина енглеске краљевске породице) и примора пруског краља, да га узме у замену за војводину Клеве, уплећући на тај начин и пруску владу, и против њене воље, у рат са Енглеском (децембра 1805. год.), а по том ступи у преговоре са енглеском владом, обећавајући јој повраћај Хановера (1806.). Тако је с пруским краљем поступао као с каквим немачким кнежићем; његова се краљевина престаде убрајати у велике силе, а краљ изгуби чак и онај утицај на северну Немачку, који је наследио од Фридриха II. Он се реши да покуша онако на срећу један рат, да би очувао свој положај међу северонемачким кнезовима. Али је Наполеонова војска још била у Немачкој. Пруска немаде времена, да уговара с ким савез, те мораде сама издржати цео рат; њена војска буде уништена и Французи заузеше целу краљевину (1806.)

Година 1806. донесе измену у Наполеонову

положају: 1., Преговори са енглеском владом бише прекинути и Наполеон не мишљаше више да гради ма какав мир са Енглеском, него је сад само радио на том да је упропасти; — 2., Наполеон, који се дотле задовољавао господарством у средњој Европи, уплете се и у размирице источне Европе, и хтеде да заповеда и у северној Немачкој, Пруској и Пољској.

Копнена заштита. — Видећи да не може више непосредно нападати Енглеску, пошто није више имао ратне флоте, Наполеон покуша да јој нашкоди посредно, да уништи енглеску трговину користећи се својом превлашћу на копну. Пре него што је свршио рат с Пруском, он издаде *Берлински Едикт* (21. новембра 1806.) којим заведе *копнену заштиту (blocus continental)*.

Постојало је једно начело, које су биле усвојиле све европске државе, по којем, кад је неко пристаниште једне земље, која ратује, блокирано (т.ј. затворено) мрнарицом какве непријатељске силе, онда никакав брод, па чак ни какве неутралне државе, не треба да улази у пристаниште. Енглеска је влада хтела да неутралним бродовима забрани улазаку пристаниште чак и онда, кад нема стварне потребе да опседа пристаниште, ограничавајући се само на просту објаву да је пристаниште *под забраном*. Наполеон пак ово присвојено право пренесе на цело копно и објави, да нико више из Европе не треба да тргује са Енглеском. Ниједан енглески брод не сме се више примити ни у какво копнено пристаниште, и ниједан европски брод не сме пристати у каквој луци Енглеске или њених насеобина. Забрана се простирала и на енглеску робу; поданицима француским и свих земаља на европском копну би забрањено да преносе енглеску робу, а такви су бродови морали бити узапћени и роба распродата у корист државе.

Наполеон се надао, да ће Енглезе упропа-

стити, ако им забрани промет производа из њихових фабрика, рудника и насеобина и снабдевање житом и дрвима, без чега они нису могли опстати.

На ту Наполеонову забрану енглеска влада одговори краљевским *наредбама (ordres en conseil)*, којим буде забрањено, да бродови ма које државе тргују с којим било копненим пристаништем, пре него што прођу кроз које енглеско пристаниште, и запрећено им узапћењем, ако друкчије учине. То је значило да се у будуће сва трговина мора водити преко Енглеске. — Наполеон објави, да ће сваки неутрални брод, који буде прешао преко Енглеске, *изгубити народоносно обележје (dénationalisé)* и сматраће се као енглески, то јест биће узапћен.

Ти су поступци пореметили све старе навике европскога света. Од времена револуцијских ратова сви су се европски народи били навикли, да из Енглеске добивају тканине, гвожђе и колонијалну робу: кафу, чај, шећер (тада се знало само за шећер од шећерне трске). А тада се нађоше изненада лишени ствари, без којих нису могли. Трговци, а особито они из Холандије и слободних немачких градова, Ханзе (Бремена и Хамбурга), који су живели од трговине са Енглеском, предвиђаху, да су тим осуђени на савршену пропаст.

Било је немогућно да се заповести тачно примењују. У земље, у којима су непосредно управљали француски чиновници, енглеска је роба тајно улазила кријумчарењем; трговци су обмањивали или поткупљивали оне чиновнике којима је била дужност да их надзиравају; или су пак често изигравали забрану увоза на овај начин: пошље се у какво француско пристаниште брод натоварен енглеском робом, власт га узапти и робу распрода лицитацијом; робу су куповали они трговци којима је била намењена, и од тада су били слободни

да је продају. Да би се и та обмана спречила, морало се наредити да се узаптена роба спаљује. Тако су становници гледали како се пред њиховим очима уништавају ови предмети, којих су они сами морали бити лишени. У земљама, које нису биле француске, кријумчарење је било још лакше; ту се оно вршило уз припомоћ самих чиновника, који су сматрали да не морају потчињавати користи и благостање својих земљака политици Наполеоновој.

И сам Наполеон би приморан да забрану мало ублажи. Имало је енглеских трговинских предмета, који су се производили само у Енглеској, а без којих Француска није хтела бити. Наполеон овласти француске и стране трговце да ове предмете купују у Енглеској. Влада им је давала нарочиту *повластицу (licence)*, то јест допуштење за увоз и продају. У замену за то он их је обвезивао да у Енглеској продаду француске робе у оноликој вредности, колико ће од туд узети енглеских производа. Трговци су ову обавезу испуњавали на свој начин: они су спремали товар од најлошије француске робе, па кад стигну у енглеско пристаниште, они га баце у море, а по том се враћају са енглеским товаром. У Француској су израђиване нарочите тканине и гвожђурија за ту употребу.

Економске и политичке последице копнене заштите.—Забрана најпре произведе трговинску кризу; сви трговински послови бејаху спутани тим забранама и узаптивањем. Од тога су све земље трпеле штету. У Енглеској индустријалци немађаху више коме да продају своје производе, те бише приморани да своје раднике отпусте или да своју робу гомилају по својим магацинима, не вукући од туд никакве користи: невоља је била велика, гомиле радника без рада тумарахy по земљи и ломљаху машине за ткање, кривећи их да су их оне ли-

шиле рада од којега су живели. По Енглеска је била довољно богата, да ту кризу преживи и да без пораза сачека свршетак те забране.

На копну су трпели и од тога, што су лишени енглеских производа, а још више, што су лишени колонијалне робе. Кафа и шећер толико поскупеше, да су се многе грађанске породице, које су већ и иначе биле осиротеле услед дуготрајних ратова, морале одрећи њихове потрошње. Немци и Холанђани су највише трпели од тога, и то без икакве накнаде. Кад забрана престаде, они по ново прихватише своје односе са Енглеском, али су сад били сиромашнији него пре тога.

У Француској скупоћа трговинске робе, која је дотле доношена из Енглеске, побуди индустријалце, да ту робу производе и да је продају француским потрошачима; од туд се створише предионице и ткачнице за вуну и памук и фабрике гвожђа и челика. Да би се заменио шећер од шећерне трске, изумеше шећер од шећерне репе. На тај начин француска радиност, која је била упропашћена за време револуцијских ратова, стаде се по ново подизати. Одбијајући страну робу, копнена је заштита утицала на производњу као каква заштитна установа. — Али та индустрија тканина и гвожђа, што пониче под крилом тих забрана, није се могла навикнути на слободну утакмицу. И господари фабрика гвожђа и предионица тражили су забрану увоза чак и после Наполеонова пада, и како су они имали велики утицај у скупштини, то су и успевали да се она кроз дуже време одржи.

Исто је тако та заштита имала и политичких последица. — Земље око Северног Мора (Холандија и велика немачка пристаништа) не предадоше се пропадању, него продужише трговање са Енглеском. Власти су штитиле кријумчарење. Па и сам холандски краљ Луј, Наполеонов брат, стаде

на страну свога народа. Да би учинио, да се копнена заштита поштује, Наполеон реши да те земље подвргне под француску управу. Он споји с Француским Царством целу Холандију и немачко приморје чак до Данске, прелазећи природне границе и на тој страни, као што их бејаше прешао и у Италији.

Она жеља да увећа просторију, која би била обухваћена копненом заштитом, утицала је исто тако и на Наполеонову спољну политику. Он зарати с Португалијом, да је примора, да своја пристаништа затвори Енглезима. Исто је то хтео наметнути и свом савезнику руском цару, и то је био главни узрок раскидању пријатељства с Русијом.

Наполеонова превласт у Европи. — Од 1806. године Наполеон се понашаше као господар Европе. Пруски краљ, побеђен и потиснут на последње источне окрајке своје краљевине, позва у помоћ руског цара, и образова се нов савез између Русије Пруске и Енглеске. И тај је савез био непотпун, јер је Аустрија била и сувише исцрпена, да би у њ могла ступити. Рат доведе француску војску чак до граница Русије, у *Тилзит* (1807.). Ту цар промени политику, и напустивши Пруску, ступи у савез с Наполеоном. Та два савезника међу собом поделише Европу: Наполеон остави Александра, да господари на Истоку, овласти га да освоји Финску од Шведске и Румунију од Турске и обећа му, да неће по ново стварати пољску краљевину, а Александар остави Наполеона као господара све остале Европе.

Наполеон започе свођењем Пруске на степен државе другога реда, одузе јој њене старе и нове области западно од реке Лабе, па јој одузе и источне области пољске и остави јој само четири области (Бранибрску, Шлеску, Поморанију и Пруску); за тим хтеде да и овај труп од краљевине уђе у Рајнски Савез, но пруски се краљ одупре томе: он пити

хтеде постати Наполеонов савезник, нити се одрећи своје војске. Не могавши га покорити, Наполеон покуша да га материјално упропасти: своју војску остави као посаду по тврђавама и у земљи, становништво преоптерети реквизицијом и принудним ратним дажбинама (сума коју је он од туд извукао цењена је на једну милијарду) и забрани краљу да држи на окупу војску већу од 42000 људи.

Од западних пруских области и од Хесенске, коју одузе од њега господара, Наполеон начини краљевину Вестфалију и велико војводство Берген, па једну даде свом брату, а друго свом зету, и заповеди им да ступе у Рајнски Савез. Тада је он господарио целом Немачком чак до Лабе.

Пошто се врати у Француску, поспо се мишљу да завлада шпанским полуострвом. Он најпре примора шпанску владу, да с њим подели Португалију. Кад француска војска уђе у Шпанију, он се тим користи да постане господарем и те земље. Шпанска се влада увек понашала као потчињени савезник; али је она била неспособна и допуштала је, да њена војска и морнарица пропадају. Наполеон је мислио да би француска управа могла извући веће користи из шпанских извора; он се користи свађом између краља Карла и његова сина Фердинанда, те их примора да се обојица одреку престола и краљевску круну даде свом брату Јосифу. Али Шпанци, који без побуне трпљаху рђаву владу једнога шпанскога краља, нису се могли помирити с тим, да им господари краљтуђинац, за неколико дана побунише се сви градови и прогласише за краља Фердинанда VII. То је био први народни устанак против Наполеона. Устаници, рђаво предвођени и без редовне војске, не могоше спречити француску војску, да не покори Шпанију и Португалију. Али они продужише четничко ратовање (герилу), које сатре један део

француске силе; осем тога, удруживши се са Енглеском, они пристадоше да пусте, да се искрца једна енглеска војска, која се смести у Португалији по утврђењима, одакле је Французи не могоше кренути.

Овај пример подгреја и немачки патриотизам; они стадоше роптати против францускога господарства, а нарочито се у Пруској радило на припремању ослобођења. Тада философ Фихте, професор у Берлину, објави своје *„Беседе немачком народу"*, а Шармхорст поче преуређивати пруску војску. У Аустрији се тиролски сељаци побунише против баварскога краља, коме Наполеон бејаше дао њихову земљу. То је био други народни устанак (1809.). — Устанак би брзо угушен. Аустријска је влада мислила, да је дошло време, кад треба поново отпочети борбу; овога пута она покуша да се користи патриотизмом и пусти позив на „немачки народ". Али овај позив повуче само неколико добровољаца и један батаљон пруских хусара, који одбеже с мајором Шилом, да ратује против Наполеона. Аустрија ступи у савез са Енглеском, али су у том савезу биле саме оне; руски цар остаде Наполеонов савезник, а пруски краљ, притешњен од 160.000 француске војске, не хтеде улазити у рат. Аустрија би побеђена и поплављена 1809., као што је била и 1805. године, и мораде уступити своје земље на Јадранском Мору.

Наполеонова превласт бејаше тада потпуна. Од три велике копнене силе он је две, Пруску и Аустрију, био победио, а од треће је (Русије) начинио себи савезника. Тада запроси ћерку аустријскога цара, да би на тај начин и он ушао у породицу европских господара.

У средњој Европи изврши он и последњу преправку. У Италији завади се с папом, који му се није хтео покоравати, па нареди да га ухвате и

пренесу у Француску, а његове земље споји с Француским Царством. Исто тако присвоји и Тоскану. — У Немачкој присвоји приморје Севернога Мора као и Холандију. Француско је Царство, којим је непосредно владао Наполеон, имало тада 130 великих округа (департмана) и простирало се од Лабе до Тибра.[1]

Цела средња Европа и Шпанија бејаху тада издељене на мање државице, којима је Наполеон посредно владао; најзнатније од њих, краљевина Шпанија, Италија, Неапољ и Вестфалија, бејаху добиле за краља Наполеонове рођаке. За унутрашње послове, који се не дотицаху његове политике, Наполеон остави одрешене руке влади сваке посебне државе, али су све биле обвезане да издржавају војску, која је била у служби Наполеоновој, да му помажу у свима његовим ратовима и да у својој земљи приме копнену заштиту. А поред тога, владаоци францускога рода бејаху им довели и француске чиновнике, који су земљом управљали по француском начину.

Две велике силе, Аустрија и Пруска, које су у XVIII столећу делиле утицај у средњој Европи, још бејаху по имену независне, али распарчане, упропашћене, сведене на степен сила другога реда, неспособне, да се одупру Наполеоновим заповестима, који је у Пруској држао француске посаде, а аустријскога цара приморао, да му да̂ своју кћер.

Наполеон се осећао као господар Европе: он се представљао као император, али не саме Француске него свега Запада. У решењу, којим одузе папи његове земље, он вели да му одузима оно,

[1] Наполеон је осем тога био задржао и илирске земље на северној страни Јадранскога Мора, које је одузео од Аустрије 1809. године, и од њих начинио „*Илирске Провинције*“, у којима су непосредно управљали француски ђенерали.

што му је дао Карло Велики, „наш претходник“. У Европи је требало да остане само једна велика држава, Француска Царевина, а све би остале биле издељене на мање државице, чији би владаоци, сваки за себе, имали свој двор у Паризу; а исто тако и све би европске архиве биле састављене у Паризу, у једном јединном величанственом здању, начињеном од камена и гвожђа.

Међутим, још једнако су му се противила два крајња крила Европе. На западу су Енглези на свом острвљу остали сигурни од напада; Португалци и шпанска влада, која је била одбегла на крај Шпаније, у Кадикс, бранили су се с помоћу енглеске војске. — На истоку Шведска и Русија још чуваху своју независност и отвараху своја пристаништа енглеским бродовима.

Наполеон је хтео приморати цара, да и он ступи под његов заштитни систем затварајући Русију америчким бродовима, који су доносили енглеску робу. Но Александар не пристаде на то. Наполеон не хтеде више пуштати Александра, да по својој вољи ради у Турској и Пољској. Савез од 1807. године раскиде се, и Наполеон објави Русији рат.

Он повуче са собом све европске државе, не само своје савезнице из Немачке, Италије и Шпаније, него и Пруску, коју је држао поседнуту (послао је сасвим спремљен уговор, да се потпише) и Аустрију, која бејаше обуставила плаћање и не могаше се излагати рату с Наполеоном.

Војска која поплави Русију бејаше војска европска: од 12 корпуса, 6 их је било састављених само од туђинаца, а других 6 од Француза и туђинаца. Било их је 80.000 Талијана, 147.000 Немаца, 60.000 Пољака (из велике војводине Варшавске), 30.000 Аустријанаца и 20.000 Пруса.

Године 1793. удружена Европа бејаше поплавила Француску, а 1812. Француска удружена са

Европом поплави Русију. Али 1793. год. Француска је водила народни рат, а 1812. народоносни су рат водили непријатељи Француског Царства

ДЕВЕТА ГЛАВА

Ресторација у Европи

Пропаст Наполеонова система. — Наполеон поплави Русију с војском од 600.000 људи, а у исто време се продужавао и рат са Енглеском и Шпанијом. По свом обичају, он се упути право на престоницу, надајући се, да ће добити понуду за мир, кад њу заузме. Он доиста и уђе у Москву (септембра 1812.). Али му предрачун осујетише некоје околности, које он није био предвидео. Москва је била само верска и народоносна престоница Русије, а Петроград је био управно средиште, и губитак Москве не укочи руску владу, нити пак Александар посла, да тражи мир. Тада се Наполеон реши да сам учини прве кораке за измирење и посла понуду за мир. Но Александар изјави да неће о миру преговарати, док непријатељ не напусти руско земљиште. Ваљало је чекати, а Наполеон то није могао: његова војска, још од самога почетка рђаво дисциплинована и састављена од људи из свих земаља, бејаше се умањила прелазећи преко ове простране равнице без средстава за живот, где су војници, рђаво спабдевани храном и другим намирницама, могли живети једино тако, ако се растурају ради пљачкања; пред битку код Москве није их било више остало од 155.000 бораца; кретали су се споро, преоптерећени многим колима, пуним плена, као каква варварска хорда.

У Москви се војска не могаде преуредити. Становништво, обузето мржњом наспрам јеретичких освајача, бејаше напустило град, а у њему је

било остало само нешто туђинских трговаца: и оне исте вечери, кад су у њ ушли Французи, град би уништен пожаром. Ту се није могло презимити; требало је дакле вратити се у Европу. А Наполеон се на то реши тек после 18. октобра. Те је године зима била врло рана и јака, хладноћа је била на 30° испод нуле. Војска, приморана да се враћа преко земље коју је опустошила, пропаде од мраза и глади; враћали су се само растурени војници без оружја. Русија се ослободи, а Наполеон изгуби своју војску. То је био први чин његова пораза. — Њему не само да се Русија била одупрла, него су му се и његови савезници почели измицати. Корпус пруске војске преговарао је с руском војском и обећао је да остане неутралан, а по том пруски краљ, под изговором да иде, да уреди ратовање против Руса, умаче из Берлина, где је био под надзором француске посаде, повуче се у Шлеску и уговори савез с Русијом и Енглеском (јануар — фебруар 1813. године).

Пруски краљ пусти позив на свој народ, који одговори добровољним прилозима и добровољним уписивањем у војску; поред редовне војске уреди се и домобранство (Landwehr), које се одену и наоружа о трошку појединих области. Уједињена пруска и руска војска иђаше на Немачку, да је буни против Наполеона, а кнезови, који се не би придружили савезницима, морали су бити збачени. Најпре буде Саксонска притиснута војском, па она и остаде велико разбојиште. Саксонски изборник, којега Наполеон бејаше учинио краљем, не смеде се решити ни за једну страну, но Наполеон га примора да остане његов савезник. Ратни поход у пролеће 1813. год. састоји се у две крваве битке (код *Лицена* и *Будишина*). Наполеон остаде господар Саксонске, али он немаћаше коњице, те затражи примирје на три месеца, но могао га је

добити само на шест педеља. Савезници показаше да имају снаге за борбу; домобранци, на које се мало рачунало, борили су се са огорчењем. — Аустријска влада, која је све дотле била неутрална, бојећи се брзога напада, охрабри се, кад виде да је Наполеон у шкрипцу, па изјави да би она посредовала за мир између зараћених страна. Наполеон прими понуду за посредовање, да би опет задобио Аустрију. Али је споразум био немогућан: Наполеон је хтео да уговори мир с копненим силама, искључујући Енглеску, а савезници су хтели примити само општи мир, јер бејаху обећали Енглеској, која им је давала новаца, да неће уговарати никакав мир без њенога пристанка. Прашки је конгрес био дакле само једна комедија. Аустрија се била у напред обвезала да се придружи савезницима, ако Наполеон одбије њене услове мира, а знало се да ће их одбацити. 10. августа аустријски цар ступи у савез. Од тада је савез био потпун; сад су први пут четири европске велике силе заједнички радиле против Француске. То је био други чин пораза (март — август 1813.).

Савезници (тако су се од тада називали) решише да Наполеону одузму целу Немачку. Они напустише оно споро и методичко ратовање, које им је 1793. године донело пораз, па усвојише Наполеонову стратегију. Они су имали три велике војске, укупно 480.000 људи. Буде решено да главна војска пређе у напад, и требало је ићи право на непријатеља и уништити му војску, а не задржавати се при опсадама. „Све савезне војске, вели се у плану од 12. јула, прећи ће у напад и непријатељски војнички стан биће им зборно место.“ Летња се војна водила на трима областима, Саксонској, Шлеској и Бранибороској. Наполеон, као победилац код *Дражђана* (Дрезде), одржа се у Саксонској, али му остале војске буду потучене, или потиснуте из

суседних земаља. Савезници утврдише 9. септембра план, који се имао применити на Немачку: успоставити Пруску и Аустрију као што су биле 1805. год., Хановеранску вратити Брунсвику, повратити у пређашње стање оне немачке земље, које су биле спојене с Француском Царевином, или дате владаоцима француског порекла, растурити Рајнски Савез, обезбедити *потпуну и апсолутну независност* малих државица све до Алпа и Рајне. Ишло се на то, да се уништи Наполеонова превласт у Немачкој тим, што би му се отргли његови савезници. Баварски краљ даде први пример за то, одвоји се од Рајнскога Савеза, па ступи у коалицију (т.ј. онај савез против Наполеона). То је био трећи чин Наполеонова пораза (август — септембар 1813.).

Три су савезничке војске заједно ишле на *Липиску*, главни француски стан. Ту је битка трајала три дана. Наполеон одступи са 100.000 војника, које врати у Француску. Владаоци француске народности побегоше, а немачки кнезови ступише у коалицију. Тако Немачка буде изгубљена за Наполеона. То је четврти чин пораза (октобар — новембар 1813.).

Кад савезници стигоше у Франкфурт, понудише Наполеону да му оставе Француску онакву, каква је била 1800. године, али задржаше за себе право да продуже продирање напред и за време преговарања. Пошто Наполеон нареди да се упише и прикупи 300.000 људи, савезници пустише франкфуртски проглас, у ком је речено: „Силе не ратују с Француском, него са оним истакнутим господарењем, што га је Наполеон имао изван граница свога царства... Онеујемчавају Француској Царевини такву пространост државне области какву Француска никад није имала под својим краљевима." — По том три савезничке војске пређоше Рајну, упадоше у Француску и упутише се Паризу, на југу

преко Франш-Контеа и Сене, у средини преко Марне, а на северу преко Холандије и Оазе. Наполеон бејаше оставио своју војску растурену по немачким тврђавама, а код себе је имао само још своју гарду, и неколике остатке од војске. Он у њих увуче новопописане војнике и народну гарду, те створи војску с којом је војевао у Француској. За време тога ратовања савезници су му још нудили да преговарају о миру у Шатиљону, и Француској сад остављаху само оне међе од 1792. године. Наполеон бејаше пристао да и то прими, а по том одби. 18 марта 1814. године шатиљонски конгрес буде затворен.

Преко ухваћених тајних депеша савезници дознадоше, да се Париз не може бранити, те се упутише право на град, који се предаде после једне полудневне битке. Француска је била у савезничким рукама. То је био пети и последњи чин те борбе. Кад је она започета, савезници су мислили само да Французе истерају из Немачке: они су само хтели да пониште Наполеонову творевину. Но победа их је довела чак у Француску, и сад су уништавали оно што је Револуција створила.

Крај царства. — Савезници, као господари Европе и Француске, узеше на себе да одређују судбину и једној и другој. Они започеше с Француском. Никако више нису хтели Наполеона, а нису ни помишљали да поврате републику: они су тражили једнога владаоца, који би могао утврдити монархијски облик владавине и уговорити мир са Европом. Три су решења предлагана: — 1., да то буде син Наполеона и Марије Лујзе; али се побојаше да се тим не да сувише утицаја Наполеонову тасту, аустријском цару; — 2., Бернадот, којега руски цар Александар предложи; али ниједна друга сила није хтела ни да чује за то, бојећи се каквога врло пространога савеза између

Француске и Русије; — 3., Бурбонци, — али су савезници од доласка у Француску били приметили, да нико више у земљи не мисли на њих; за време од двадесетину ратних година њих бејаху заборавили. Међутим, енглеска влада изјави, да она не жели да се Французима намеће ма која влада, и да народ треба да буде властан да сам себи избере господара.

Аустријски министар Метерник, који је већ имао великога утицаја међу европским државницима, заузе се за Бурбонце и радио је да они буду примљени. Он прими њихове изасланике и изради да се реши, да ће се француске области, у колико их савезници буду имали у својим рукама, вратити бурбонским присталицама, ако се изјасне за њих. После савезничкога уласка у Париз владаоци решише да на престо поставе Луја XVIII, а по савету Таљеранову изјавише „да неће више преговарати о миру ни с Наполеоном ни с којим било чланом његове породице, да ће поштовати стару Француску, онакву каква је била под својим законитим краљевима, и да ће признати и зајемчити устав, који буде француски народ себи прописао." Према томе они „позваше Сенат да назначи привремену владу, која би имала да управља земљом и да припреми нов устав." Обратише се двама телима, која су већ постојала као законита, Сенату и Законодавном Телу, или боље рећи, члановима тих двеју скупштина, за које се знало да су наклоњени Бурбонцима. Сенат, у ком је од 142 члана било само њих 63, реши да се Наполеон лишава престола и да се народ и војска разрешавају своје заклетве, а постави привремену владу од 5 чланова. Законодавно Тело, у ком је од 303 члана било само 77., потврди то решење. Војска, повучена на југоисточну страну од Париза, прими скупштинска решења, па и сами маршали, који су се налазили око

Наполеона у Фонтенеблу, саветовали су му да се одрече престола.

Тада су Бурбонци могли узети управу у своје руке; савезници их склонише да заведу либералну (слободоумну) владавину, да усвоје оне измене извршене у Француској од 1789. године и да у управи не употребљавају емигранте (т.ј. пређашње исељенике). Луј XVIII имао је бити позван, не на основу свога наследнога права, него на основу устава, који је Сенат саставио. У том је акту речено: „Француски народ, по слободној својој вољи, позива на престо Луја од Француске.“ Сенат је био ставио као услов да у будуће краљ поштује права војске, државни дуг и продају општенародних (државних) добара. После тих изјава Луј се врати у Француску, где га призпаде за краља Сенат и Законодавно Тело.

Уговори мира 1814. и 1815. године. Нова је влада уговарала мир: она најпре потписа уговор о примирју (француска војска мораде напустити сва утврђења која је још држала), а по том и уговор о миру. Савезници су захтевали само то, да се Француска поврати у границе од 1792. године (допустише и нека увећања); нису тражили никакву ратну оштету (чак не хтедоше наредити ни да се исплати 169 милиона дуга Пруској): они шта више оставише у француским музејима и она уметничка дела, што их Наполеон бејаше однео из покорених земаља. Они су хтели избећи понижавање Француза, и изјавише, да се „силе одричу целокупне суме коју би могле захтевати, само да би тако доказале, да заиста желе да се изгладе сви трагови оних несрећних времена“. Савезници не хтедоше оставити посаду у Француској и чим Луј обнародова нови устав, они изиђоше из Париза и напустише Француску Краљевину.

Ове погодбе бише измењене 1815. године. Чим

се у Бечу дознаде о Наполеонову повратку, европске владе објавише „да се Наполеон Бонапарта ставио изван грађанских и друштвених веза, и да се, као непријатељ и нарушилац светскога мира, изложио гоњењу и казни у име друштвене правде“. Ни једнога тренутка нису они мислили на преговарање с њим. Војске им још не бејаху распуштене, и они их с места упутише на Француску, те је поплавише са свих страна.

После Наполеонова пораза савезници су сматрали, да је раскинут онај уговор од 1814. године. Пошто Бурбонци нису били довољно јаки, да одрже своју власт, то савезници решише да Француској наметну неке обавезе и терете, који ће је држати у зависности наспрам њих. Они се сложише да траже знатну ратну накнаду, да нареде да се уметничка дела врате оним земљама, из којих их је Наполеон упљачкао, да оставе војску у посадама и да о трошку Француске подигну тврђаве у граничним земљама. По том изделише међу собом француску земљу, и свака сила доби за себе области у које посла своју војску, да се настани и живи на рачун тамошњих становника. Та је окупација трајала две године, док није исплаћена ратна оштета.

Исто су се тако споразумели да сузе и државне границе. Пруси и неке немачке државице хтели су, да се од Француске одузме Елзас, Лотрингија, па чак и Фландрија; од тих би се земаља имала створити једна држава за надвојводу Карла. Аустрија је захтевала да се бар поруше пограничне тврђаве. Енглеска влада и руски цар не пристадоше на то комадање, и све се сведе на то, да се одузму неколике тврђаве, Савоја и грофовина Ница (28. септембра 1815.). Тај уговор, релативно повољан, тадашњи су Французи сматрали као ужасан; војвода Ришеље, који бејаше дошао

да га прими, потписао га је „више мртав него жив“. Наполеонов повратак Француска плати једном милијардом франака и двогодишњом окупацијом, али се спасе од деобе.

Бечки Конгрес. — После послова у Француској савезници су имали да уређују ствари у Европи. Они одредише себи састанак у Бечу, где се одржа један општи *конгрес*. Ту дођоше представници свих држава (90 из држава независних, а 53 од владалаца, који су били зависни од других). После толикогодишњега ратовања тај је скуп дипломата био прилика за свечаности и церемоније; аустријска је влада била одредила нарочити *дворски одбор* са задатком да се стара о том, да бављење у Бечу учини што је могућно пријатнијим.

Требало је да се конгрес отвори 30. маја 1814., по том 1. октобра, па онда 1. новембра; но у ствари он никако није ни отваран. Савезници нису хтели допустити да европске ствари претресају мале државице; они су хтели да питања расправе сами међу собом, а тај су рад имали да сврше два одбора; по том би они имали да изнесу пред конгрес сасвим готова решења, која би конгрес имао само да потврди. Представник Француске, Таљеран, уложи протест против таквога поступања и против израза *савезници* (који је имао смисла само за време рата) и постиже то, да буде објављено да ће формално отварање бити извршено 1. новембра „саобразно с начелима *о државном праву*.“ Пруски су изасланици били противни томе: Харденберг, стојећи с песницама на столу, викну: „Не, господо, државно је право бескорисно. Зашто да се каже да ми радимо на основу државнога права? То се само по себи разуме.“ Таљеран одговори: „Ако се то само по себи разуме, а да се и не каже, оно ће се још боље разумети, кад се каже.“ Хумболт викне: „Шта ту чини државно

право?“ — „Чини то што сте ви ту“. — одговори Таљеран. И он је писао Лују XVIII: „Тврди се да смо и ми однели једну победу, што смо учинили да се унесе израз *државно право.* То мишљење треба да вам да̂ мерило за оцењивање духа који конгрес одушевљава.“

То је била победа само по облику. Начела државнога права никад нису у Европи била чврста, а последњи су их ратови били сасвим поколебали. Таљеран је, у име Луја XVIII, изјављивао да „неће никако признати да само освојење даје суверенитет“ (то јест право господарења): али ни он сам, у време Наполеоново, није употребљавао другога права осем права завојевања. Кад је пак Француска престала бити освајачка држава, он је тада покушавао да се поврати старом обичају; он је говорио да свака земља по праву припада господару *законитом,* то јест наследном, и да треба дакле свакој владалачкој породици вратити оно што је раније било њено. Али савезници, поставши сад освајачима, бејаху изгубили оно поштовање законитих права; старо начело бејаше уништено, а никакво га ново још не бејаше заменило. Ниједан државник не би хтео да се сами становници питају о њиховој судбини; то је био револуционарни начин поступања, а тада се радило да се утру трагови Револуције.

Остајало је дакле још само једно једино правило, а то је воља савезника; то је оно што је руски цар називао „угодностима Европе“. Таљеран једном оде, да га пита шта намерава, а он му одговори: „Треба да сваки у том нађе своје угодности“. — А Таљеран дода: „И сваки своја права“. — „Ја ћу задржати оно што имам у рукама“. — „Ваше ће Величанство хтети задржати за себе само оно што је законито (по праву) његово.... Ја на прво

место стављам право, па онда угодности". — „*Право је оно, што Европи буде угодно*", рече Александар.

У ствари конгрес се не отвори; питања су решавале *комисије*, састављене само од представника великих држава, час од представника пет великих сила (четири савезнице и Француске), а час опет осам (осем савезница и Француске још и Шведске Шпаније и Португалије). Остале владе нису питане за мишљење. Области бише издељене између владалаца са обзиром на богатство земље и на број душа, али без обзира на угодности становништва. — Одлуке, што их комисије донеше, бише исписане у виду посебних уговора између разних сила; по том сви ти уговори бише састављени у један општи зборник, који би назван *Acte final du Congrés de Vienne (Завршни рад Бечкога Конгреса).*

Наполеон је господарио целом Европом и све је по њој испретурао. Савезници су му је били преотели, али нити су је могли нити пак хтели повратити онакву, каква је била 1800. године, него решише да је из нова преправе. 30. маја, пре него што ће напустити Париз, они су се сагласили, по једном тајном уговору, да Француску држе удаљену и да сами између себе, а према известним општим одредбама, одређују судбину оних земаља, што су одузете од Француске. Те су земље биле Белгија и лева обала реке Рајне,[1] Холандија, Швајцарска, Немачка, Италија и Велико Војводство Варшавско. Савезници су најпре решавали питања у којима су се слагали.

Холандија буде враћена Оранијевској породици, и буде састављена с Белгијом, да сачињавају краљевину Холандију (Низоземску). — Швајцарска опет постаде један савез (конфедерација) и доби три нова кантона, Женеву, Вале и Нев-

[1] Француској је била остављена Савоја и грофовина Ница.

пател. — Лева обала Рајне буде одређена, да се употреби на накнаде немачким кнезовима. У Шпанији и Португалији пређашњи господари бејаху већ повраћени. — У Италији све буде враћено, као што је било и пре Револуције,[1] изузимајући две републике, Ђенову и Млетке: ђеновска буде дата сардинском краљу као накнада, а млетачка остаде Аустрији. — Шведски краљ у накнаду за Финску доби Норвешку, која се одузе од Наполеонова савезника, данскога краља.

Три питања, на којима се силе не могоше сложити, буду остављена за другу прилику, (пошто им се ту интереси сукобљаваху). То су: 1., Уређење Немачке (Пруска је хтела да се обнови царство, а Аустрија је волела да остане савез); — 2., Давање накнаде Пруској (Пруска је хтела присвојити краљевину Саксонску, Аустрија није хтела имати Пруску на чешкој граници, а и други су се савезници бојали да Пруску учине у Немачкој сувише јаком) и 3., Велика Војводина Варшавска (Александар ју је хтео задржати и створити од ње пољску краљевину, а Енглеска и Аустрија не пристајаху, да се цар толико пружа унапред у Европу). Та су три питања претресана у Бечу и Таљеран се користи неслогом, те изради, да Француска опет уђе у европски „концерат"; он се изјасни против предлога да се Саксонска одузме „законитом" краљу. Пруска се наслањаше на Русију, а Александар је допупуштао да се Саксонска узме, да би тако и он добио Пољску. Таљеран се сложи са Енглеском и Аустријом, Француска буде примљена у комисију, и све три уговорише савез за одбрану. Таљеран је

[1] Привремено буде остављен Мират као краљ неапољски, да га тим награде што је напустио Наполеона. Али он не буде званично признат; и 1815. године неапољски Бурбонци бише враћени на престо. А Мират, пошто покуша да се врати буде ухваћен и стрељан.

писао Лују XVIII: „Сад је, Сире, коалиција за навек растурена: Француска није више усамљена у Европи". Говорило се чак и о рату. По том се поврати слога: Александар доби Пољску, а напусти Пруску, која не доби ништа од онога што је тражила. Не пристаде се на то да се збаци саксонски краљ. Пруси предлагаху да му се у замену за његове земље да нова краљевина, која би се створила на левој обали Рајне: тада су пруски државници желели да избегну непосредну близину француске границе. За Француску је изгледало корисно, да између ње и Пруске буде каква слаба државица под управом савезнога владаоца, али ипак Таљеран одби такво изравњање, као противно законитости и опасно за немачку равнотежу. Најзад Пруси пристадоше да приме накнаду састављену из четири комада: северну Саксонску са 782.000 душа, 810.000 душа у Пољској, 829.000 у северној Немачкој и 1,044.000 на левој обали реке Рајне. На тај се начин Пруска нашла, а против своје воље, наслоњена на француску границу и оптерећена дужношћу да брани Рајну.

У Немачкој, родољуби, који су живо радили на „рату за ослобођење" од Наполеона, желели су да се поврати старо германско (немачко) царство: пруски су државници предлагали да се за императора узме аустријски цар, па би две велике државе, Пруска на северу и Аустрија на југу саставиле један *Директорат* (управно веће) који би управљао Немачком. Аустријски цар не хтеде по ново узимати назив немачкога императора, а није желео да ступа у једну заједничку владу, где би морао делити власт с Пруском. Мали владаоци осталих немачких државица нарочито су гледали да сачувају ону независност, што су је задобили 1806. године: њима се није допадало да им се успоставља каква виша власт, а особито да слушају

пруског краља, којега су сматрали као себи равнога. Године 1813. да би немачке кнежеве увукли у савез, савезници су им уговорима били обећали да ће им оставити њихову државу и независност. Те независне државе нису могле образовати једну народну целину. С тога се дакле одустаде од намере да се по ново царство ствара, које је Наполеон уништио, па се установи само једна конфедерација *(Deutscher Bund, Немачки Савез)*, то јест један вечити савез између држава, с једном *дијетом (Bundestag)*, то јест сталном конференцијом (скупом) изасланика свих држава.

Ето, то је дело Бечкога Конгреса, где су све европске владе биле заступљене. Оно је довршено 1815. године, после другога пада Наполеонова. Не само да су предузете потребне мере, да се Француској одузме могућност да обнавља рат (одузимањем њенога освојења и стварањем према њој читавога појаса утврђења), него се покушало и да се у будуће спречи сваки рат у опште између владалаца. Метерних, који је тада управљао осталим државницима, радио је да протури, у XVIII столећу непознато начело, да сви владаоци саставе као једну велику породицу, и да је за све владе корисно да се узајамно потпомажу против њихових поданика и да своје међусобне спорове расправљају решењима изборних судова. Тада буде решено да се често држе *конгреси*, којима ће бити дужност да одржавају слогу између влада, а у исти мах и да предузимају што буде потребно против незадовољних народа. То је названо *Метерниковим системом*. Он је радио доста правилно за десетак година; дипломати су држали више конгреса и угушили више побуна; конгрес је послао аустријску војску да помогне неапољском краљу, а француску војску, да помогне краљу шпанском, обојици против њихових поданика.

Уговори од 1815. године остадоше као основица међународнога права кроз четрдесет година (до Кримскога Рата), и за то време у Европи није било великога рата. Дело Бечкога Конгреса уништено је између 1860. и 1870. године, али је сачуван обичај да се састају европски конгреси и идеја о изборном суду, који би могао у неколико спречавати ратове.

Европа у 1815. години. — Европу су преправиле четири велике силе, но у своју корист. У начелу је она требала да буде враћена у оно стање, у којем је била пре Револуције. Но у ствари једина Француска би сведена на своју област од 1792. године, а све остале велике државе изиђоше из те поправке увећане, или заокругљене на рачун малих држава, поглавито на рачун италијских република и немачких црквених државица, које је Наполеон био уништио и које више не бише обновљене. Пољска, издељена у време Револуције, остаде подељена између три велике силе на истоку, и само град Краков буде претворен у слободан, независан град.

Аустрија, у замену за Холандију, коју није ни марила да задржи, задржа млетачку државу, којом се њена државна област прошири на југ чак до Јадранскога Мора, и однесе је у Италију чак до Тичина. У замену за своје баштине, растурене по Шварцвалду, она задржа, се себе владичанство Салцбург, које се сучељавало с њеном границом на југозападу.

Пруска задржа пољску Познањску, коју је добила на деоби 1793. године, а у замену за друге пољске области, које бејаше присвојила 1795. год., она доби област Саксонску и Рајнску, а задржа и Вестфалску, коју је добила у замену за неке

ситне баштине на левој обали Рајне. Тако је она имала четири области више него у 1789. години, и њена се државна област није више простирала у облику усамљених комада, него у једној готово једноставној целини[1] преко целе северне Немачке. од Русије па чак до Француске.

Руски цар задржа раздробљене пољске земље и Финску, коју је одузео од Шведске 1809. године; а добио је и део Пољске, који је 1795. год. био додељен Пруској, с тим да од њега створи пољску краљевину, у којој је он остао господар.

Енглеска у Европи није ништа друго тражили осем једнога острвцета Хелголанда, а примила је своју накнаду на рачун француских и холандских насеобина.

Између три силе на истоку (Русије, Аустрије и Пруске) и две на западу (Француске и Енглеске) стојала је средња Европа издељена на ситне државице. Немачка није више била оно царство без снаге, састављено од триста области, позатвараних једних у другима, подељено између триста несагласних, полунезависних влада; она је од проласка Француза остала упрошћена, ослобођена независних господара, свих црквених кнезова и готово свих слободних градова; она постаде оно што је од ње Наполеон био начинио, то јест једна владалачка конфедерација, али управа над тим владаоцима опет остаде у рукама Аустрије.

Италија је била по ново раскомадана на мале, независне државице: на југу Непољска Краљевина, у средини Папина Држава и три војводине, Тоскана, Парма и Модена; а на северу Сардинија, увећана Ђеновском облашћу, и аустријске области

[1] Још су две области остале окружене туђом земљом, на истоку Мекленбурга на западу три државе: Хановер, Хесен и Насава.

миланска и млетачка, спојене под једну заједничку управу под именом *Ломбардо-млетачке Краљевине.* Аустрија, господарећи сливом реке Поа, и владајући трима војводинама, које су припадале принчевима из аустријске владалачке породице, имала је Италију у својим рукама.

Немачка и Италија остадоше и даље оно, што су и биле још од времена Средњега Века, то јест раскомадане народности. Обе су биле под утицајем Аустрије, којој је ишло у рачун да одржи ту раскомаданост, пошто није желела да се више увећава, а било јој је лакше да влада над слабим државама.

На француској се граници одржаше две државице, које су откинуте од старога Германскога Царства: Швајцарска, увећана Женевом, Невшатељом и Валеом, и претворена у савез од 22 кантона, — и Холандија, која постаде краљевина, по простору удвојена присаједињењем Белгије. Обе су проглашене за неутралне и стављене под заштиту свих европских сила.

На истоку Пољска је била уништена, Шведска потиснута на Скандинавско Полуострво, али је краљевина Норвешка одвојена од Данске и придружена краљевини Шведској.

Европа је 1815. године била уређена, као и Европа XVIII столећа, тако да се одржава равнотежа између великих сила и слабост средишне области, где су утицаји великих држава требали да се одржавају у међусобној равнотежи. Такво је уређење трајало једно пола столећа, док наклоност према равнотежи није устукнула пред жудњом да се изврши уједињење у Италији и Немачкој.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Уставна владавина у Европи.

Рестороација у Европи. — Вративши се на ново у своје државе 1814. године, европски владаоци

прегоне да *ресторијају*, то јест да по ново поврате, онакву владавину, каква је била пре Револуције. Неки су се од њих хтели просто вратити у назад: сардински је краљ намеравао да уништи Корнишки пут, пошто је то било дело Француза̂; хесенски кнез-бирач хтео је повратити на пређашњи чин све оне официре, који су унапређени за време његова одсуства. — У ствари пак повраћене владе задржаше нешто од оних поправака које су извршене за време Револуције: слободу земљорадње и индустрије, јединство закона, уређену администрацију, и у опште све оно, што је већ било започето под просвећеним деспотизмом и што није умањавало државну власт. Али оне поставише начело да је Револуција била један противзаконит, злочиначки напад и да треба по ново вратити неограничену монархију. Луј XVIII називао је Наполеона отмичарем и 1815. годину рачунао је као двадесетпрву годину своје владе.

То враћање на неограничену монархију назива се *Ресторација*. Од тада су у Европи била два супротна гледишта за схватање владавине, — једно је била теорија *айсолуйшисйшчка* (то јест присталица неограничене владе), а друго *усйавна*, у свакој су земљи биле по две противне странке, једна странка неограничене, а друга странка уставне владавине (која се назива *либерална*, т.ј. *слободоумна*). Разлика између њих није у *облику* владавине, јер ни уставна странка не претпоставља републику монархији, него се оне разликују у самом *начелу* о власти.

Теорија о апсолутизму (неограниченој владавини) без мало је исто што и стара теорија о *божанском йраву (droit divin)*. — *Сам краљ има сву власй* у земљи: Бог ју је поверио његовој породици, с тим да се она преноси са оца на сина. Краљ своја права црпе из вере и наслеђених пре-

даља (традиција), а није их добио од својих поданика; с тога им није дужан давати никаква рачуна. Он управља онако како мисли да је добро, по својој савести; он се не мора строго придржавати никаквога прописа. Сва власт потиче од њега; он има права не само да управља, него и да прописује законе и да удара порез. У неким су државама поданици сачували обичај да бирају своје представнике, који се скупљају у скупштину. Владаоци обично гледају да управљају споразумно с том скупштином. Но ако се владалац и посланици не могу сложити, онда посланици морају попустити, јер суверенитет (највиша власт) не припада народу него владаоцу.

Апсолутисти не признају да краљ може примити какву обавезу наспрам својих поданика, а тако исто одбацују и сваки писан устав; они не признају другога прописа осем предања и краљеве воље. Мислећи, да вера улива поштовање према владаоцу, то они хоће да вера буде обавезна и да цркви сачувају политичку власт (то се звало *„савез између престола и олтара"*). — Пошто сумњају у новине, које могу критиковати владина дела, то они хоће да се новине држе под сталним надзором; они су обично присталице *цензуре*, која прегледа све чланке, пре него што се пусте у јавност.

Апсолутистичку су странку у свима земљама сачињавали дворски људи и државни чиновници, — а имала је уза се и највећи део племства, свештенства и сељака. Њом је владало осећање поштовања наспрам прошлости и љубав према реду.

Уставна теорија полази од начела о *народном суверенству;* то је готово она иста теорија о енглеској парламентарној владавини. Она признаје право краљу да влада, али он влада само по при-

станку народа и на основу некога *уговора (contrat)*. Он нема права ни да прописује законе, нити да скупља порез, ни да бира себи министре само по својој вољи; он може владати само у споразуму са скупштином, која представља народ; а ако искрсне сукоб између краља и народа, краљева је дужност да се покори, јер је народ суверен (носилац највише власти).

Да би се зајемчила народна права, саставља се писан *устав* (конституција) који постаје основни закон земаљски; краљ и његови министри морају се обвезати да ће се њега придржавати, а ако од тога одступе, народ има права да им стане на пут, и министри су *одговорни*. Како је приказивање свету злоупотреба власти најпоузданије средство да се оне спрече, то уставна странка тражи слободу говора, писања и зборова. Исто тако она тражи и слободу вероисповести, па чак и равноправност за све вероисповести.

Уставна је странка добивала своје присталице поглавито у градовима; она је обухватала грађане, раднике, правозналце и писце. Њена је лозинка била *напредак* и *слобода*.

Одмах по Рестрорацији отпоче борба између те две странке. Она се тицала поглавито два питања:

1., Либерали су захтевали од својих влада, да издаду *писан устав*, те да тако утврде права поданика, а владе не пристајаху да приме ма какву обавезу, која би била противна владаочеву праву и достојанству.

2., Либерали су захтевали *слободу штампе*, а владе не пристајаху на то да допусте, да се пуштају на јавност *субверзивни (превратни) списи* (који су нападали друштвено или државно уређење) и задржаше цензуру.

Године 1815. апсолутисти су били на власти готово у свима европским државама. Они пред су-

довима оптуживаху писце из опозиције, забрањиваху књиге и стране новине и наређиваху да се бацају у тамницу они који би их читали. У Немачкој се владе поплашише од ученичких удружења, и Карлсбадски се Конгрес састаде нарочито за то, да растури *Burschenschaft*, да на универзитетима заведе надзорнике и да ученицима забрани удруживање и скупове; многи ученици бише затворени по тврђавама. — Либерали су са своје стране састављали тајна друштва и покушавали да заверама или побунама оборе владу, или да је приморају да дâ устав.

Парламентарна владавина у Енглеској. — Енглеска је земља где је поникла парламентарна владавина, — ту се она засновала. Енглеске су обичаје усвојили и други народи.

У Енглеској је парламентарна владавина била у XVIII столећу већ утврђена: она је већ радила за влада прва два Ђорђа (од 1715. до 1760.) готово исто онако као и у XIX столећу. Тада, као ни данас, није ту било писанога устава, него само обичајем утврђених прописа. Сматрало се да је влада подељена између три власти: наследнога краља, дома наследних лордова *(Горњи Дом)*, и народне скупштине *(Доњи Дом)*, састављене од изабраних посланика. Сматрало се да парламенат нема друге улоге до само да одобрава законе и буџет; краљ је бирао себи министре и имао извршну власт. Он је био (а и остао је) неодговоран: кад краљ учини што незаконито, онда се узима као да је то учинио с тога, што је рђаво саветован, и пред парламентом су одговорни министри, а не он. У ствари је он узимао за првога министра вођа странке која у скупштини има већину, стављао му у дужност да сам изабере себи другове и остављао га да управља све дотле, док буде имао своју већину. На тај је начин сва власт била у

рукама народне скупштине, а краљ и лордови били су управо само као неки украси.

Под владом Ђорђа III, од 1760. а нарочито за време ратова с Француском, тај се начин владавине измени. Краљ опет поче употребљавати своја права, бирао је министре по својој вољи, чак и изван скупштинске већине, а отпуштао их је и онда, кад је уз њих већина: он стаде присуствовати министарским седницама при већању и наметати им своју вољу. — Виговска странка, која је управљала од 1715. године, коначно изгуби своју већину 1783. године и за време рата спаде на 60 чланова. Торијевска странка, наклоњена према *краљевим прерогативима* (т.ј. правима), пусти краља да управља политиком; а тада је ваљало опирати се Француској. И мере против копнене заштите нису предузимане под видом закона, већ под видом *простих краљевих наредаба.*

Француска Револуција, која је пролила крв једнога краља, растројила цркву, одузимала приватну имаовину, оборила устав и круну, улила је Енглезима толико страха и гнушања, да омрзоше сваку промену, и за тридесет је година било немогућно учинити да се у Енглеској прими и најмања измена. Док су Французи рушили своју стару владавину, дотле су Енглези утврђивали „стару Енглеску“ (*Old-England*).

Кад мир би повраћен 1815. онда се отпоче двогуби покрет: да се од владе добију поправке старога уређења и да се успостави парламентарна владавина подизањем опале скупштинске власти и смањивањем краљева утицаја.

Захтеви односно поправака били су управљени:

1., На казнене законе, који су делимице били још из XVI столећа. (У њима су се задржале свирепе казне: жигосање, привезивање за срамни стуб, шибање и др.; они су прописивали смртну казну за

више од двеста разних врста преступа, и било је највећи злочин украсти што у вредности од 5 шилинга са излога робе, ухватити питомога зеца са зечарника, одсећи дрво). У неколико се доби тражена измена 1820. године;

2., на економско уређење, које је био још Кромвељ извео, па је после допуњавано за време ратова против Француског Царства. (Било је забрањено примати у енглеска пристаништа друге бродове осем енглеских; царина је на страну робу била је врло велика и тако сложена, да је била потребна тарифна књига од 1200 чланова; увоз жита у Енглеску био је забрањен, све док жито не достигне врло високу цену, ма да та земља није имала довољно жита за своју потрошњу). Измене бише извршене између 1823. и 1828. године;

3., на веру, која је још била подложна гоњењу, што је уређено још у XVII столећу. (Католици су били искључени из свих врста државне службе, и нису могли заседавати у парламенту, јер се при ступању у дужност од свакога тражило да се изјасни против једне од католичких догмâ) И еманципација (ослобођење од тих ограничења) католика би усвојена 1829. године.

Највише је времена требало да се извојује поправка изборнога система, који је старином досезао чак до XIV столећа. Једне су посланике бирале грофовинске скупштине, које су биле састављене од свих власника имања из целе грофовине, а друге су бирали становници извесних повлашћених *бургова*[1]. Али ни распоред посланика који се имају бирати, ни начин поступања при бирању

[1] *Бург* (*bourg*) је велико село или *паланка*, обично с тврђавом, где је тржиште за околину. — *Грофовина* (*Shire*) је већа или мања област, као на прилику округ или жупа. Свака грофовина има свога *шерифа*, као званичнога представника власти. — Прев.

није мењан још од Средњега Века, те је тај систем био пун погрешака и бесмислица.

Пре свега посланичка су места била врло неправилно распоређена према становништву. Од 658 посланика Ирска их је слала 100, Скотска 45, област Галска 24, а сама Енглеска 489. — У Енглеској десет јужних грофовина, с мање од 3 милиона душа, бирало је 237 посланика, а остале, с више од 8 милиона душа, бирале су само 252. Скотска је, с 2 милиона душа, слала 45, а Корнвелс, са 300.000, 44 посланика. Особито је падала у очи та неједнакост између грофовина и бургова: грофовине, које су представљале готово цео народ, имађаху само 186 посланика, а бургови су их бирали 467; грофовина Мидлесекс (Midlesex), која је обухватала готово цео Лондон, није имала више посланика него бург Олд-Сарум (Old-Sarum), где је била остала још само једна породица. Већина је бургова имала подсмевке достојан број бирача: 46 имало их је помање од 50, 19 мање од стотине, 46 мање од двеста, а 34 их је било сасвим расељених још од Средњега Века, те нису више ни имали изборнога тела. То су били *bourgs pourris* (расељени бургови); у Бералстону је била једна кућа, Гатон је био само један парк, а Денвич је био под водом још од пре толико столећа, па ипак су сви и даље слали своје представнике. Напротив, градови који су постали од XVI столећа, између осталих и Ливерпул и Менчестар, који су имали по више од 100.000 душа, нису имали својих представника. Рачунало се, да је 1793. године у Скупштини било 294 члана, које су изабрала бирачка тела, која су имала мање од 260 бирача, и да је већина изабрана с мање од 15.000 гласова.

Од туд је излазило, да посланици, бар они из бургова, нису били прави представници народа; они су у ствари назначивани од власника бурга

или од владе. Од 658 посланичких места са 424 располагало је 252 покровитеља или сама влада. Ови су покровитељи сматрали себе за власнике посланичких места (столица), и наређивали су да се на њих бирају посланици, и кад их не би задржали за себе или за своје синове, они би их уступали својим креатурама. Године 1829. војвода од Њукастла, као власник великога бурга Њуверка (Newark), приморао је био једнога посланика тога бурга да дâ оставку, и предложио је за избор својега кандидата; сви су становници били његови закупци, но њих 587 усудише се да гласају за другога такмаца и сви су били отпуштени. Неко се жалио скупштини, а војвода одговори: „Зар ја немам права располагати се својом имаовином како хоћу?“ — Често су се места и продавала. На крају XVIII столећа многи су се људи ниског порекла, обогаћени у Индији *(набаби)*, или у трговини, бацали на луксуз да заседавају у парламенту; и за то је била одређена цена, која се повећавала или опадала.

Па чак и у оним грофовинама и бурговима где су бирачи били независни, обично их је било за причу мало. У целој Скотској било је само 2.500 бирача; једна грофовина имала их је 9, друга опет 21, од којих је само један једини седео у земљи. Једнога дана срески старешина (shérif) сазва скупштину, да изврши избор за грофовину битску; у скупштину дође само један бирач; он заузе председничко место, објави да је седница отворена, изврши прозивање, одговори на прозивку свога имена, за тим је говорио у корист своје кандидације, приступи гласању и једногласно избра самога себе.

Бирање се још једнако вршило по старом начину. Кандидати су се пели на клупе и беседили усред ужасне ларме и свађе, јер је био обичај

давати бирачима да пију и да приређују бирачке манифестације с једне и друге стране; често су се и тукли. Сви су се бирачи скупљали под ведрим небом, а у гомилу се увлачило и много људи који нису били бирачи; шериф је наређивао да се гласа дизањем руке, и обзнањивао је исход гласања. Понајчешће је исход био унапред познат, јер је бивао само један кандидат; а кад их је било више, онда се гласало поименце (*poll*), ако би то који такмац захтевао; сваки је бирач гласно говорио за кога гласа, и то је записивано; понекад је тај рад трајао по читаве недеље дана.

Од XVIII столећа већ су се жалили на изборну корупцију (кварež), али се она с богатством упоредо још више увећала; скупштина, која је имала да представља народ, представљала је још само властеоске породице и велика имања. Виговци су, почевши од 1808, готово сваке године захтевали поправку, али је торијевска странка, која је имала већину од 1783. до 1830. год., све једнако предлог одбијала.

Виговци су тражили да за ту поправку задобију ширу масу народну. До тога је времена и само грађанство слабо марило за политику, седнице су парламентове биле тајне, а новине још слабо распрострањене. Али се крајем XVIII столећа велика промена била извршила; градско се становништво било знатно умножило, од како се индустрија обнови машинама, и створио се један друштвени ред жудан новйнâ; од 1769. до 1792. године покрену се шест великих свакодневних новина (листова), које почеше доносити извештаје и о оном, што се у скупштини дешава. Број примерака, који се на годину продаду, од 7 милиона, колико их је било 1753. године, подиже се 1806. на 16, а 1821. на 25 милиона. Године 1808. и 1809.

бише заснована и два велика часописа.[1] Године 1801. поче и штампање парламентових извештаја. — После 1815. године странке стадоше *покретати* (*агитовати*) јавно мнење приређујући политичке зборове под ведрим небом, *митинге (meetings)*, где су беседници говорили с клупа или каквих кола (тај је обичај позајмљен од секте методиста). Пре или после тих зборова присталице дотичне странке пролазиле су улицама носећи своје заставе и прогласе. По том се уредише политичка удружења, чији су чланови давали свој потпис и бирали одбор који ће радити у корист какве поправке: 1823. год. *Католичко Удружење* за укидање прописане заклетве *(test)*, а 1830. *Бирмингемско Удружење* за поправку изборнога система. Тако су се у Енглеској створиле две нове силе,[2] *штампа* и *јавно мнење*, које, претежући краљев и великашки утицај, дадоше већину виговцима и по ново повратише парламенту углед. Данас се не би више могла замислити парламентарна владавина без новина и јавна мнења. За главни енглески лист *Тајмс (Times)* каже се да је он четврта власт; а тако исто се говори и да је јавно мнење највиши господар.

Ова измена обичаја донесе најзад и измену изборнога система, 1832. године. Краљ Ђорђе IV, који је упорно остајао при том да не прима никакву промену, бејаше умро 1830 године. Виговци, здружени с незадовољним торијевцима, имали су већину и затражише измене. Председник торијевскога министарства био је стари ђенерал, победилац на Ватерлу, војвода Велингтон. Он се попе на говорницу

[1] *Edinburgh Review*, виговски, и *Quarterly Review*, торијевски.

[2] За дуго се енглески политички живот XVIII столећа замишљао сасвим онакав какав је и у XIX столећу. Међутим разлика је у том, што су се у XVIII столећу послови свршавали готово тајно, а данас пак јавно. Нова је дакле та *јавност*.

и изјави: да он није ништа запазио, што би доказивало да треба мењати систем представљања; он иде још и даље, па вели, кад би се њему поверило да напише закон за какву земљу, он не би нашао бољега облика од овог данашњега, јер је људска природа неспособна да достигне до такве изврсности. — После такве изјаве скупштина се гласањем изјасни против министарства, које даде оставку. Виговском министарству, које га наследи, требале су две године, док је добило ту измену: три пута ју је предлагало.

Измена од 1832. године била је дело компромиса (споразума); нису хтели завести један правилан систем, заснован једино на броју становника.

Задржа се јавно гласање, само се реши да гласање не може трајати дуже од два дана.

Задржа се и исти број (658), и две врсте посланика, за грофовине и за бургове: задовољише се тим да бурговима одузму један део њихових посланичких места, па да их даду грофовинама: 56 расељених бургова (pourris), с мање од 2000 душа, изгубише својих 111 представника, 30 бургова, с мање од 4000 становника, сад су имали само по једнога уместо два посланика, и 2 бурга добише само по 3 посланика. На тај се начин добише 143 посланичка места која бише по ново *распоређена*: 56 дадоше се грофовинама (које су сад уместо 94 имале 159 места), 44 распоредише се на 22 велика града који су били без својих представника, 20 на 20 осредњих градова, а остало се расподели на Ирску и Скотску.

Бирачко право остаде као нека повластица *(franchise)* само за оне, који имају доходака од непокретних добара: *повластица се прошири* само у толико, што се право гласа у грофовинама даде свима власницима имања с приходом од 40 шилинга (50 динара) и свима закупцима с дохотком од

50 фуната, а у burговима сваком закупцу који плаћа закупну цену од 10 фуната (250 динара).

Овом се поправком умножио број бирача са 50 на 100; уместо пређашњега једнога бирача на 32 становника сад је долазио по 1 на 22. Нови су бирачи били поглавито закупци пољских добара и дућанџије. Радници су још остали лишени бирачкога права.

Многи су радници били незадовољни, те образоваше велико *Радничко Удружење*. Још 1816. и 1819. године једна је странка, названа *радикална*, изјављивала да тражи опште право гласа. Године 1837. незадовољни радници прихватише програм радикалне странке и саставише једну петицију (молбу) парламенту, у којој изложише захтеве своје странке и назваше је *Народним Уставом (Charte du peuple)*. Ту се тражило: да сви становници имају право гласа и да могу бити изабрани за чланове парламента, да се посланицима да̂ плата (за време рада), да се земља подели на једнаке изборне округе и да се гласање врши тајно, предавањем бирачкога листа *(ballot)*, уместо да се гласови уписују у општи списак. — *Картисти* (уставовци) су се исто тако тужили и на бедно стање народа. Они су говорили: „Енглески устав (уређење) за нас не значи ништа друго до или претерани рад или умирање од глади“. Држали су велике скупове ноћу, наоружани, и пролазили су улицама с буктињама; три пута су (1839., 1843. и 1848.) потписивали огромне петиције, на којима су прикупили скоро три милиона потписа. Али од парламента ништа не добише. Тек 1872. године Гледстоново је министарство израдило да се заведе тајно гласање са затвореним листићима.

Скупштине, које су биране после те измене, биле су много послушније према јавном мнењу, брижљивије према интересима масе становништва

и много предузимљивије. Скупштински записници, који су од 1824. до 1832. године износили просечно по 31 књигу, износили су после 1832. год. просечно по 50 књига. Претресања појединих питања у парламенту постадоше народу боље позната; стари закон, који је заповедао да се претресања држе у тајности, није био укинут, али се одомаћио обичај да се новинама не забрањује објављивање стенографских извештаја и направљена је нарочита трибина за новинаре. Што се тиче посланичкога гласања, које је било забрањено износити на јавност, скупштина га је од 1836. године и сама објављивала.

У исто доба су и новине спустиле цену, пошто је укинута *такса (tembre;* — на 1 пени, тј. 10 пара); железницом и поштом оне су брзо могле свуда допрети, и свакога се дана зна по целој Енглеској шта је претходнога дана урађено у скупштини. Новине су остале у малом броју (у Лондону 7—8), али су се оне растурале у врло великом броју примерака, а то много увећава њихову моћ. *Митинзи* су постали много чешћи, удружења јача и уређенија.

Ништа није измењено по облику, никакав писани устав није израђен. Скупштине су и даље већале по старом обичају, радије се изражавале оним истим формулама којим и пре. Председник и даље носи власуљу (перику), прати га гласник који полаже буздован на његов сто; посланици и даље говоре са својега места. Али у колико је политички живот бивао живљи, у толико се и важност Доњега Дома повећавала, а лордови (Горњи Дом) су се све мање усуђивали опирати се посланицима, који су управо и представљали народ. Већина лордова и не сматра за потребно да присуствује седницама својега дома; често их и нема више од петнаест, и они обично без опирања усва-

јају законе које прими Доњи Дом. Краљ је сачувао своја права, свагда се све управне радње врше у његово име; он има права бирати себи министре и распустити скупштину. Али је то данас укорењен обичај да краљ треба да узима за министре вође скупштинске већине и да се сви министри заједно повлаче, чим један од њих изгуби већину. Краљица Викторија, која је ступила на престо 1837. године, никад није одступила од тога обичаја, а сумњиво је да ли би у будуће који краљ и могао то учинити.

Од 1832. године власт је дакле увек зависила од скупштинске већине, то јест посредно од воље бирача, и она је при свакој промени јавнога мнења прелазила у друге руке. Од 1715. до 1832. године две су странке, виговска и торијевска, држале своје министарство свака по пола столећа, а између 1832. и 1896. године свака је од тих странака падала десет пута и десет пута се подизала. Обе су биле тако уређене, да и у опозицији остану онако исто целокупне, као и кад су на влади; свака је имала свога признатога *вођа (leader)*, који је постајао први министар (премијер), кад странка дође на власт, и свака је имала своје сасвим готово министарство.[1]

Тако се у Енглеској у XIX столећу допунио онај класички *парламентарни* облик владавине, којем су у XVIII столећу дате само главне црте; а тако су се увели и утврдили и сви они главни обичаји који се данас у Европи по навици сматрају као нераздвојни од тога облика владавине.

Ту је један, наследни владалац, у чије се име управља земљом, али он сам нема никакве власти. „Краљ влада, али не управља.“

[1] После 1832. године торијевска се странка прозвала *конзервативном* а виговска *либералном* (слободоумном).

Парламенат је састављен из два дома, али онај дом чији се чланови не бирају *(Горњи Дом)* и нема друге власти осем да потврђује законе, а онај дом чији се чланови бирају *(Доњи Дом)* сам одобрава буџет и надгледа рад министарства.

Министарство се бира из странке, која има већину у народној скупштини, и за првога министра има вођа странке (у Енглеској назив министарства није званичан; министарство се састоји из три државна великодостојника, пет државних секретара и председникâ извесних надлештава).

Министри заједно већају о том шта ваља радити, и кад већина министарскога савета донесе какво решење, сваки је министар дужан да извршење тога решења потпомаже, или да дâ оставку.

Министри су *одговорни* пред народном скупштином; и не само да их скупштина може оптужити, него и чим реши штогод противно оном што су они захтевали, они полажу оставку. Они су *солидарно одговорни* и сви треба у исти мах да даду оставку, чим један од њих изгуби већину у каквом питању.

Чим се скупштина састане, она саслуша *престону беседу*, у којој министарство у име краљево излаже скупштини стање у којем се земља налази и наглашује своју политику (то јест шта мисли радити). На то она одговара *адресом*, у којој исказује своје жеље. — Она сваке године одобрава буџет за идућу годину; никакав се порез не може купити, док се не одобри, и отказ пореза је једно оружје, које би скупштини дало моћи да насигурно обори министарство, ако би се узјогунило да и без своје већине остане. — При сваком предлагању закона, или каквога кредита, министарство може скупштини поставити *питање о поверењу*, то јест изјавити да ће дати оставку, ако му скупштина не би дала своју већину. Скупштина пак са своје стране

може изјавити своје незадовољство каквим *сумњивим преласком на дневни ред*. За сваку се седницу у напред одређује дневним редом шта ће се претресати. Али, пре него што отпочне претресање, сваки посланик има права да *интерпелише* (тј. пита за што) министра; интерпелација се завршује гласањем скупштине, која изјављује да прелази *на дневни ред*. Но она често изражава своје мишљење о интерпелацији у некој реченици која претходи изразу: *прелаз на дневни ред*, и ако је то мишљење неповољно за министарство, оно треба да дâ оставку.

Министарство које изгуби већину има права захтевати од краља, да распусти скупштину; то је поступак којим се бирачи позивају, да као судије пресуде спор између посланика и владе. Министарство за време избора остаје на свом месту. Ако му ни нова скупштина не да већину, оно мора дати оставку; а распуштање по ново изабране скупштине сматрало би се као државни удар, пошто се народ већ изјаснио и пошто је он носилац највише власти. (У Енглеској је законом утврђено трајање парламента за седам година; али је уобичајено да се скупштина распушта пре тога рока. Ниједна скупштина није претурила шест година).

Обично министри подносе Скупштини законске предлоге. Али и сваки посланик има права поднети скупштини или предлог целога закона или само *измене* и *допуне*; то је *парламентарна иницијатива* (тј. право предлагања).

Сваки предмет пре претресања у јавној седници мора бити добро проучен у *одбору* (Често се и цела скупштина претвара у *одбор*, и у том се случају предмет претреса, али се о њему не решава). Други су одбори састављени из по неколико чланова које председник назначује.[1]

[1]„У европским земљама које су усвојиле парламентарну владавину одборе бира скупштина, подељена у одељке или

Сваки се законски предлог мора по три пута претресати, у *три читања*, и сваки пут сваки члан посебице усвојити, осем ако га скупштина не огласи за *хитан* (тада је довољно једно читање).

Да какво решење или гласање има важности, треба седници да присуствује, или узме удела у гласању, извесан број посланика, *кворум* (*quorum*, прописани број за решавање).

Законски предлог који скупштина прими постаје закон тек онда, пошто га усвоји и Горњи Дом и краљ потпише. Али није обичај да краљ одрекне потпис.

Цео се овај механизам уредио у Енглеској под оном владавином политичкога клацкања између две странке: а правилно је радио с тога, што су биле само две странке; што су обе биле пуне поштовања наспрам онога што је већ уобичајено, и готове да уступе место противничкој странци, чим се већина промени. Ове су странке као неке две уређене владе, и бирачи, немајући куд, морају бирати једну од њих двеју. Никаква изненадна промена није дакле могућна, а међутим ниједна од тих двеју странака не може за дуго злоупотребљавати власт, јер злоупотребе изазивају незадовољство у бирача и одбацују их у противну странку. На тај се начин та игра клацкања између двеју странака сматрала као основна погодба парламентарне владавине.

Устав од 1814. године и Ресторација у Француској. — Бурбонци, враћајући се да владају Француском 1814. године, бејаху обећали да ће поштовати оне установе из доба Револуције и Царства. У друштво се није дирало и оно остаде демократско; Французи су имали бити једнаки пред законом и мо-

секције. У Француској је тај систем употребљаван од 1789. године.

гли су ступати у све врсте службе; старе повластице осгадоше укинуте, народна добра остадоше у рукама нових власника. У администрацију се није дирало, и она остаде онако усредсређена на једном месту; све врсте државне службе: финансије, правосуђе, управа, полиција, војска, па и сама подела на округе (департмане) све то остаде онако, како га је Револуција створила; творевине Наполеонове: Зборник закона, Почасна Легија, Банка, Универзитет бише задржани. Становништво се било побунило против Царства, вичући: „Доле с пописом војника и са сједињеним посредним порезима!“ И морало се објавити да се укидају те две омрзнуте установе, а на њихово место заведе се *регрутовање* и *посредне дажбине (contributions indirectes).*

Тако је Француска од 1814. године имала друштвено и административно уређење које после тога није мењано, и које је поставило чврсту оспо вицу француског живота. Али она још није имала правилнога управнога механизма као оно Енглеска; ваљало је да утврди законе, по којима би власт била подељена, да изда *конституцију* (устав), како се тада говорило, и да се постара да се та конституција уведе у живот. На то је она утрошила шесет година (1814.—1875.),

Први је устав из 1814. године. Савезни владаоци и француски државници, који су били непријатељи Наполеонова апсолутизма, дивили су се енглеској парламентарној владавини, која им је изгледала најслободоумнија од свих владавина, и саветовали су Лују XVIII, да такву владавину заведе и у Француској. Сенат чак и припреми један устав (конституцију), у којем се истицало начело народнога суверенитета: „Француски народ *слободно* позива на престо Луја Станислава Ксавија, брата *последњега* краља. Краљ ће бити дужан, да се закуне

и да потпише народом усвојени устав, пре него што буде прокламован за краља.“

Нови краљ не хтеде потврдити тај устав; он је хтео да најпре ступи на престо, и тек пошто је признат за краља, он нареди да се изради један нов акт. Он намерно није хтео употребити назив конституција (устав), него опет узе средњевековни назив *уставна повеља (Charte constitutionnelle)*; он се сам назва Луј XVIII *по милости Божјој* краљ Француске, повељу датира *двадесет првом годином своје владе* и употреби израз: *faisons octroi et concession* (тј. добровољно дајемо и уступамо). Све су те формалности биле изабране, да покажу да у краљевим очима ниједна од пређашњих влада у Француској, после смрти Луја XVI, није била законита; да је прави господар био његов синовац Луј XVII, а после његове смрти он сам; да му власт долази по божанском праву наследно, и да је то апсолутно право, које само он има права ограничавати каквим писаним актом, чисто по својој вољи. То је значило, да у Француској суверенитет (највиша власт) припада краљу а не народу. Од туд после и незадовољство слободоумних људи (либерала).

Али под тим облицима апсолутизма уставом од 1814. год. уводила се уставна владавина: он је пресађивао у Француску енглеске политичке обичаје, и то онакве, како су их примењивали торијевци. Управа је била подељена између три власти: краља и два скупштинска дома. Краљ је имао извршну власт. он је постављао и отпуштао министре, и имао је права да распусти скупштину. Министри су били одговорни. Горњи Дом је био састављен из *перова*, које краљ поставља, а који су по том постајали наследни као енглески лордови; он је усвајао законе. — Доњи Дом се попуњавао бирањем; он је примао законе и буџете. Перови и народни посланици нису добивали никакву плату. Штампа је била сло-

бодна као и у Енглеској. То је био енглески облик владавине, копиран до ситница тачно (престона беседа, скупштинска адреса, одбори итд.).

Уставом нису била решена два практична питања, која су морала бити законима уређена: — 1., како ће се бирати чланови народне скупштине; — 2., како ће бити уређена слобода штампе. — Будући ти закони нису били унесени у устав, то су они у свако доба могли доћи на дневни ред за претресање.

Па и сам енглески систем, у доба кад је служио за образац, још није био потпуно одређен у једном питању: — каква су краљева права наспрам скупштине; и је ли он био обавезан да узима министре из скупштинске већине. — Питање још није било решено ни у Енглеској, а још мање у Француској.

Тако су од 1814. до 1835. године изборни закон, закон о штампи и питање о краљевској власти били пространа парламентарна попришта.

За уређење изборнога система и штампе француски су се државници угледали на Енглеску, као што су се угледали и за устав.

Није било у питању да ли да се свима Французима да право бирања својих посланика, јер је Револуција већ била створила бојазан од оптега права гласања; једно тако опасно право, као што је право бирања народних представника, требало је да буде поверено само малом броју одабраних људи. Није се сумњало ни о том, на којој би се основи то одабирање вршило; узело се у обзир богатство као и у Енглеској, с тим да се оно одређује по непосредном порезу; *ценаус* (т.ј. *порез*, све до 1848. год.) је био мерило, по ком се одређивало бирачко право, и једини су бирачи били они који плаћају одређену количину пореза (*цензитари*). Године 1814. одреди се врло велики ценаус: тре-

бало је да ко плаћа 300 динара непосреднога пореза, па да има бирачко право, а 1000 динара, па да може бити и изабран. Бирачи су се скупљали у окружном или среском граду. То је уређење трајало до 1830. године, и за то време на становништво од 25 до 30 милиона душа није долазило више од 110 000 бирача. Французи су били подељени у две класе: масу народа, лишену свих политичких права, и цензитаре, то јест оне који плаћају прописану количину данка, с повластицом, да сами собом представљају цео народ. (Они су од 1830. године називани *pays légal*, тј. *правни народ*, а пред политичким законом они су доиста и сачињавали сав народ).[1]

Политичка штампа би тако исто уређена по енглески: сваки је број морао имати на себи марку од 5 сантима (пара), а слање поштом стајало је тада 10 сантима; продаја на број била је непозната, а било је само претплатника. Новине су дакле биле једна врста скупога луксуза, који је био само за грађане; 1830. године није било више од 60—70.000 претплатника: народ није читао, он је држан у потпуном непознавању политичкога живота, што бејаше као нека повластица грађанскога реда. За покретање каквих новина ваљало је дати велику залогу (кауцију), те је с тога било врло мало новина, троје или четворе сваке странке. Сваке су новине имале у толико јачи утицај на своје читаоце. А њихов је утицај још више појачавало то, што, по енглеском начину, чланци нису потписивани. Скучена у тако уске границе, штампа буде

[1] Главна је разлика била у примени заједничкога начела да само богатство даје бирачко право. Енглеско изборно право (као *повластица*, *franchise*), баш и пре 1832. год., наслањало се на много нижу пореску стопу, него ли француски *цензус*, и Енглеска је с мањим бројем становника имала двадесет пута више бирача: — ту политички живот није био искључиво живот грађански.

проглашена за слободну као и у Енглеској, но се забрани нападати краљеви устав.

На тај се начин у Француску пресади енглеско политичко уређење. Но нису се могле пресадити и енглеске навике, те се ту странке уредише сасвим друкчије него у Енглеској. Француски посланици, који су се теже могли дисциплиновати, не хтедоше се саставити у две странке, него се прикупише у више малих *група*, и те групе постадоше у Француској оно што бејаху странке у Енглеској, тег који влада јавним животом. Како је свака група имала своју политику, које се држала и хтела имати власт, то је и енглески систем клапуцања био неупотребљив, осем ако једна група сама за себе има већину. Није се знало где да се нађе вођ већине, да састави министарство. Једно се министарство могло држати само тако, ако ради да га у исти мах подржава више група: па чак му ни ти компромиси (споразуми) нису потпуно обезбеђивали опстанак, јер су се све групе, које су изван власти, могле *удружити* (образовати *коалицију)* и гласајући све против њега учинити, да то министарство мора пасти. То је за министре било јак мамац да поткупљују или застрашују бираче, те да тако учине да им се изабере поуздана већина. Од туд је у Француској влада увек, и много више него у Енглеској, вршила *изборни притисак*, а и имала је више средстава да га врши, пошто су од Наполеонова времена сву власт у областима имали многобројни чиновници, који су зависили од министара.

Парламентарном облику владавине биле су потребне и странке довољно умерене, да би поштовале она основна права и обичаје, што сачињавају устав. Изгледало је 1814. године, да ће сви примити нови устав: он је изгледао врло слободоуман, кад се упореди с Наполеоновим начином

владавине, а Бурбонци су били „неоспорна породица“, која доноси толико жељени мир. Управно особље није измењено. Луј XVIII задржа Напо-Наполеонове министре, 84 сенатора и целу скупштину; изгледало је да ће се нова Француска измирити са старом Француском под парламентарном владавином.

Неуменшост Бурбонаца и Наполеонов повратак учинише да измирење постане немогућно. Не дирајући ни у једну од нових установа, Бурбонци допустише својим пријатељима, пређашњим емигрантима, да тако говоре како ће вређати или плашити све људе, којима је ишло у рачун да се задржи дотадање стање, купце народних добара, племиће из доба Царства, чиновнике, официре, сељаке итд. Нарочито је војска ражљућена: официри с тога, што им је плата у пола смањена, а војници с тога, што им је одузета тробојна застава, па замењена белом.

Ето због тога, чим се Наполеон поврати у Француску, он је већ имао уза се војску и сељаке и парламентарна владавина, заснована тим уставом, сруши се. Да би добио у помоћ и републиканце, Наполеон заведе уставну владавину, коју изнесе пред народ, да је он одобри општим гласањем. После битке код Ватерла паде и тај облик владавине, и устав буде по ново враћен. Али тај преврат од *Сто Дана* оставио је трагове, који се нису могли изгладити. Раздражени роајалисти (краљеве присталице) стадоше гонити људе, који су се били придружили Наполеону, и премишљали су да униште оно, што је Револуција створила. Присталице нових установа, из мржње према роајалистима, сви — империјалисти и републиканци — прикупише се уједно око тробојне заставе. Наполеон, којега су републиканци мрзели као тиранина, сматран је сад као бранилац Револуције против Бур-

бонаца, који хоћаху повратити стари облик владавине.

Тако у Француској постадоше две странке с претераним тежњама (екстремне): *ултра-роајалисти* (то јест непомирљиве присталице краљевске власти, назване *ultras)*, који су говорили да поврате стари облик владавине, неограничену краљевску власт и повластице племства и свештенства, и *републиканци-бонапартисти* (називали су се странка *либерална)*, који су желели пад Бурбонаца. Ниједна од тих двеју странака није поштовала онај устав од 1814. год.: либерали су били *револуционарна* странка, која није захтевала, као оно виговци, само слободоумне поправке, него је била готова да обори и монархију, која је уставом заснована; — ултра су били странка *реакционарна* (назадњачка), јер се она није ограничавала само на то да одбија измене, као оно торијевци, него је хтела да се *поврати* на један већ уништени облик владавине, а он се није могао повратити без револуције.

Између те две странке, које су биле непријатељски расположене према уставу, створише се две уставне групе: умерени роајалисти *(десница, droite)*, који су били за одржање тадањега стања, као и торијевци, и либерални роајалисти *(доктринари)*, који су хтели владавину уређену по енглеском начину.

Године 1815., пошто су избори вршени у време непријатељске поплаве и Белога Терора, ултра-роајалисти добише већину у Скупштини (То је била *Chambre introuvable* — јединствена скупштина): та већина хтеде да се општенародна добра поврате свештенству, да се државни дуг одрекне, да се либерални чиновници збаце и Универзитет затвори. Краљ је био томе противан, а доктринари, да би сачували творевине из доба Револуције, ста-

доше на страну краљеве власти против скупштине. Скупштина је захтевала да краљ узме министарство из скупштинске већине, а доктринари су тврдили да је краљ слободан у избору министара. Роаје-Колар је 1816. год, говорио: „Онога дана кад би се влада састајала само из скупштинске већине, и кад би се увело то да она у ствари може отпуштати краљеве министре, било би свршено не само са уставом, него и са независним краљевством. Од тога дана ми бисмо имали републику“. Скупштина је хтела оборити пореску стопу (цензус) на 50 динара, што би начинило два милиона бирача. А доктринари израдише да се стопа задржи на 300 динара, јер су за одбрану слободе имали више вере у виши грађански ред него у малопоседнике. Луј XVIII опрости се ултра-роајалиста изненадним распуштањем скупштине и издавањем наредбе, којом се враћао у живот изборни закон од 1814. године. Тим установе бише спасене, али народ остаде удаљен од политике и краљ задржа управу у својим рукама: — то спречи увођење владавине, која би била у истини парламентарна.

Између 1816. и 1820. године устав је правилно дејствовао; либерали су потресали земљу, склапали тајна друштва и војничке завере, писали брошуре и приређивали манифестације. — али су они у скупштини имали само неколико посланика. Ултра-роајалисти су тако исто сачињавали само једну малу групу. Два уставна средишта састављала су готово целу скупштину; министарство, које је краљ бирао, подржавала је већина, и то, министарство Деказово доктринари од 1816. до 1820. године (то је доба слободоумних поправака). а министарство Вилелово умерени роајалисти (десница) од 1820. до 1827. године (с поправкама се престаде, скупштина донесе чак и назадне законе, од којих неке одбаци Горњи Дом). Године 1827. удружише

се сви противници Вилелова министарства и добише у Скупштини већину (360 против 70); Карло X није хтео министарство из левице, него га узе из центрове десница (Мартињак): но то министарство напусти скупштинска већина.

Она владавина што се заснова под Рестарацијом, пропаде у сукобу између двеју непомирљивих (екстремних) странака. Карло X није пристајао на парламентарну владавину. Он је говорио: „Ја бих волео стругати дрва, него бити краљ под онаквим условима као краљ Енглеске.“ „У Француској *краљ влада;* он од скупштинâ тражи *савета,* он озбиљно расматра њихово мишљење и њихове представке, — али кад он није тим убеђен, онда се *мора радити по његовој вољи.*“ Године 1829. узе он министарство из ултрароајалиста (Полињак); против њега су сад биле све друге странке, скупштина се изјасни против њега адресом од 222 члана, но краљ ипак задржа своје министре, а скупштина буде распуштена. Нова скупштина, која је изабрана 1830. године, имала је да буде још упорнија. Карло X хтео је да ради оно, што је 1816. године Лују XVIII срећно испало за руком: у 14. члану устава речено је: „Краљ ће моћи издавати наредбе, које су потребне за извршење законских прописа и за безбедност државе.“ Карло X издаде три наредбе: распусти нову скупштину, пре него се и састала, промени изборни закон и заведе цензуру на новине (у јулу 1830. год.) Опште је мишљење било да је краљ прекорачио границе своје власти, да су те наредбе прави закони и да су они незаконити, пошто их није скупштина донела. Париски новинари потписаше један протест, а посланици, који су били у Паризу, решише да се предузме *законити отпор (résistance légale).* Но та законита средства нису могла одржати победу над владом, која је била наоружана силом.

У Паризу се била саставила једна републиканска странка, чији су чланови били из радничкога сталежа и ђаци, странка малобројна (8—10 000 људи), без посланика, без новина, али добро уређена и наоружана. Они су извршили Револуцију од 1830. године; они се латише оружја, подигоше барикаде[1] по уским улицама источнога дела Париза и развише тробојну заставу. Влада се није надала тој буни, те у Паризу није имала више од 11 000 војника. Побуњеници за три дана отеше сав град, а Карло X, онако збуњен, и не покуша да га преотме, него оде из Француске. Посланици који се у Паризу сакупише за време борбе, после преговарања с Карлом X, волели су узети какву нову краљевску породицу и примише војводу од Орлеана, који обећа да ће по ново усвојити тробојну заставу и да ће чувати парламентарни облик владавине. Тробојна је застава била већ омиљена; сви је градови развише и истакоше и Луј Филип би без отпора признат за краља.

Устав од 1830. године и Јулска Монархија. — Револуција од 1830. године извршена је у име народнога суверенитета (то јест највише власти). То је и нови краљ усвојио, и назвао се Луј Филип I, по милости Божјој и вољи народној *краљ Француза.* Ваљало је израдити нов устав, и то је онај устав *(charte)* од 1830. године. Тај устав није био *октројисан*, то јест дат народу по краљевој вољи, него га је народ прописао, а краљ на њега *пристао* и заклео се да га поштује. Члан 14, на који се Карло X позивао, буде укинут. Цензура, то јест надзиравање штампе, би на свагда забрањена. Скупштина доби право да бира себи председника. Уставом су се обећавали закони о пороти, народној

[1] Они су још 1827. године подизали барикаде, и то су биле прве барикаде после Фронде (За време Револуције није их било).

војсци, администрацији и слободној настави. — Устав буде 1831. године допуњен двама законима. Чланство у Горњем Дому, које је било наследно, буде претворено у доживотно, и смањи се изборни цензус (пореска стопа) од 300 на 200 динара. Тада је било 150 000 бирача (а 200 000 године 1848.).

Тако се то питање реши у корист народне скупштине, и она је имала највећу власт, а не краљ. Изгледало је да је у Француској утврђена парламентарна владавина. Али су још једнако постојале две непомирљиве странке, које су биле рђаво расположене према уставу: — на десној страни *легитимисти*, који нису хтели признати краља отмичара, а на левој *републиканци*, који су се тужили да су преварени 1830. године. Краљ пак, при свем том што се претварао као да се покорава скупштинској већини, није хтео вршити улогу уставнога краља. Он је хтео да сам бира себи министре, да с њима ради и да управља политиком министарства; уместо да своју владавину подешава према вољи скупштинске већине, он се трудио да створи већину, која би била послушна краљевој вољи.

Од 1830. до 1835. године отимале су се око власти две странке, које су заједнички извршиле револуцију, роајалистичка левица и републиканци. Да би учинио да га приме и републиканци, који су владали општином, Луј Филип се бејаше спријатељио с њиховим вођама, Лафајетом и Лафитом, и саставио мешовито министарство од пет републиканаца и четири роајалиста. Борба се започела у самоме министарству; *напредњачка* странка (parti du *mouvement* — републиканци) хтела је демократску политику и мешање у корист побуњених народа у Европи; *назадњачка* странка (parti de la *résistance* — роајалисти) хтела је сачувати владавину грађанскога сталежа и мир с великим силама. Краљ, као присталица назадњачке странке,

хтео је пустити да се истроше људи напредњачке странке, па остави саме републиканце у министарству (Лафит) и у париској општини. Мислило се да ће се они уплести у рат с Европом. Народ се препаде, тропроцентна рента паде на 52.70, а петпроцентна рента на 82.50 динара.[1] Скупштина напусти Лафита и краљ узе роајалистичко министарство (Казимир Перије, 1831.). Републиканска странка бејаше изгубила сваки изглед да ће преко скупштине доћи на власт; она покуша да по ново покрене револуцију од 1830. године, уреди радничка друштва, покрену новине и произведе више метежа у Паризу. Влада нареди да се забрањују новине и тајна друштва, помоћу народне војске угуши метеже, а у исто доба савлада и побуњене легитимисте на западу. После тако званога *procès-monstre* — ужаснога суђења — и издавања септембарских закона против штампе ред би повраћен 1835. године.

Од 1835. до 1840. године борба се водила у скупштини између две странке, центровога левога крила (Тјер) и доктринара, који су образовали центрово десно крило (Гизо): али је ту била и једна средња трупа, тако звана *трећа партија (tiers-parti)*, и још две крајње групе. Осем тога место да краљ министарство повери странци која има већину, и да га држи све дотле, док оно не изгуби већину, он је за министре узимао своје пријатеље изван скупштинске већине и отпуштао је министре, који нису хтели водити његову политику. Министарства су брзо падала пред каквим удружењем странака (коалицијом) или пред краљевим отпором: од 1832. до 1840. године било их је осам. То је доба величанствених беседничких битака; претресање скупштинске адресе краљу 1838. год. трајало

[1] Државне обвезнице на учињени зајам. — Прев.

је 12 дана, а изговорено је 128 беседа. Али таква парламентарност није могла успети да заснује какву дуготрајну владавину.

Године 1840. краљ се коначно придружи центрову десном крилу и повери министарство Гизоу. Његов се систем обезбеђења скупштинске потпоре састојао у том, да утиче да се изберу посланици без политичкога убеђења, који ће бити увек готови да гласају за оно, што министарство хоће. Он се није освртао на политичка убеђења бирача и посланика, него на њихове личне интересе, па је давао бирачима право продаје дувана, отварања новчаних завода (берза) и државне службе, а посланицима разне положаје. Та су средства била у толико моћнија, што посланици нису добивали никакву накнаду, а скоро је половина скупштине била састављена од чиновника. Гизова је политика била да избегава сваки спор у Европи, а у Француској да не чини никаквих промена. Тај је начин владања трајао осам година; већина се једнако повећавала и никад није била јача него после избора 1846. године. Али је маса народна бивала све незадовољнија; влади се замерало због њене „ћораве“ („borne“, једнооке) политике и њенога система корупције (кварења), и тражиле су се *поправке*: — 1., смањити ценз, а додати *способности (capacités*, квалификације), то јест додати бирачима по цензусу и људе школоване (од 1827. године они су били и у листи поротних судија); — забранити посланицима да буду у државној служби. — Француска је тада била подељена на два табора: с једне стране краљ, министри, скупштина и бирачи по цензусу, сложни да све одбаце, који су сами имали сву власт, јер су они сачињавали сав *правни народ (pays légal)*, — с друге стране противничка странка (опозиција), састављена од свега

осталога што је имало политичкога убеђења, но без икаквих средстава за рад.

По изгледу је то била чисто парламентарна владавина; изгледало је да је краљ извршилац воље скупштинске већине, и то скупштине изабране. Али, захваљујући цензусу и изборном поткупљивању (корупцији), скупштина, уместо да представља народ, није била ништа друго до скуп краљевих слугу. Енглеска парламентарна владавина, под руковођењем једнога министра, који је био професор енглеске историје, била је представљена само једном фасадом (предњом страном какве зграде), иза које се одржавала краљева лична владавина.

Парламентарна владавина у Белгији. — Краљевина Холандија, којој 1814. године би додана и Белгија, бејаше добила врло непотпуну уставну владавину; краљ је имао право бирати министре (који нису били пред скупштином одговорни) и управљати политиком. Краљ, као Холанђанин по рођењу и седећи у Холандији, био је више наклоњен Холанђанима, и изазва толико незадовољство у својих поданика Белгијанаца, да се они удружише, дигоше буну и прогнаше холандску војску (1830.). Француска их узе у заштиту и изради у великих сила да се Белгија одвоји од Холандије и да образује засебну уставну краљевину.

Састаде се конгрес народних посланика, те изабра краља и написа устав, који је измењен тек 1893. године.

Друштво је и у Белгији као и у Холандији било измењено двадесетогодишњом француском владавином: није ту више било ни повластица, ни сталежа, нити пак одвојених политичких области (провинција). Уставом се заведе једнакост пред законом и све области бише уређене подједнако.

Белгијанци су били подељени у две странке:

либерале, присталице уставне владавине и световне власти, и *католике*, присталице црквене власти, а 1830. године обе су се странке биле удружиле и револуција је извршена у име слободе.

У устав су с тога унесене све слободе: слобода лична, слобода дома, речи, штампе, вероисповести, наставе, зборова и удруживања.

Белгијанци су се дивили енглеској парламентарној владавини, онаквој како су је виговци примењивали; конгрес изјави да: „Белгијски народ узима за углед својој влади уставну, представничку монархију под наследним господаром.“ — Власти су биле три: краљ, сенат и скупштина. Краљ је био наследан и неодговоран, али он није био носилац највише власти. Највиша је власт (суверенитет) припадала народу, који је представљала његова скупштина; краљ је постављао министре и могао је распустити скупштину. Али су министри били *одговорни* пред скупштином и подносили су оставку, кад остану у мањини; скупштина је одобравала буџет. Противно енглеском обичају, сенат су бирали они исти бирачи који и скупштину; он је могао бити распуштен, и обоје су се обнављали делимично (par fractions). Право гласања, као и у Енглеској, било је везано за порез, и да ко постане бирач, требао му је цензус (то јест одређена сума пореза), различит према местима, али који није могао бити мањи од 42 динара.

Најтеже је било решити питање о уређењу цркве. Либерали су хтели сачувати државн право надзора над црквом, што постоји код свих народа новога времена. Католичка је странка захтевала у име слободе потпуну независност цркве наспрам државе. Један од њених вођа, по имену Нотомб, говорио је у конгресу: „Од нас зависи хоћемо ли узети славе достојну иницијативу и без устезања освештати једно од највећих начела модерне обра-

зованости. Од пре толико столећа боре се две силе, грађанска и црквена власт: оне се боре око друштва, као да би владавина једне искључивала владавину друге. Сва је Европа у том сукобу, и ми смо позвани да учинимо да га нестане. Има два света један поред другога, свет грађански и свет верски; они постоје у исти мах један поред другога, а не стапају се; они се не додирују ни у којој тачки. Ми хоћемо да се закон огласи за ненадлежан у верским питањима. Између државе и вере нема више везе него што је има између државе и геометрије. Обележимо свој траг једним великим начелом: прогласимо раздвајање тих двеју власти". — Либерали попустише и конгрес прогласи раздвајање цркве и државе. — Но ево како се то у Белгији схвати: црква би потпуно ослобођена од сваке световне власти, владике је непосредно постављао папа, а они пак сами постављали су свештенике; калуђерски су се редови могли установљавати у земљи, а они су могли прибављати имања и примати завештања. Они нису били ни под каквим ограничењем нити пак надзором. Али црква задржа све оне повластице, које је била добила од државе, пре него што је одвојена: свештеници су и даље примали плату од државе, били ослобођени војничке службе и примали висока војничка почасна звања: свештенство је задржало за себе право својине над гробљима и право да надзирава школе. Од тада су у Белгији биле две званичне власти, влада и свештенство. И будући су обе биле независне једна од друге и обе суверене, то су на скоро започеле међусобну борбу.

Од 1831. до 1845. године странке још нису биле уређене за борбу: бавили су се око тога да се начини мир с Холандијом (што се коначно сврши тек 1839.) и да се изиђе из економске кризе,

која је наступила после револуције. Помишљало се још и на то, као оно Енглези у XVIII столећу, да влада не треба да припада само једној странци и намерно су састављана министарства у исти мах и од католика и од либерала, надајући се да ће се тако уништити странке, које су сматране за нешто опасно. Године 1840. говорио је министар правде: „Земља је изложена злокобним раздорима, који ће на скоро, ако се благовремено не обуставе, довести до поделе у католичке и либералне редове, који немају никаква смисла поред великих начела слободе, која су освештана нашим уставом“.

Католичка странка, која је, благодарећи свештенству, била боље уређена, користи се таквом владавином, те 1842. године протури закон, којим се у основне школе уводила верска настава, која се поверавала свештенству. „Нема основне наставе без моралнога и верскога образовања, вели Нотомб. Ми раскидамо с философским учењем XVIII столећа, које је ишло на то, да настави дâ потпуно световно обележје (*séculariser*) и да друштво постави на чисто рационалистичку основу.“

Либерали, неспокојни због свештеничке моћи, уредише своју странку; 1846. године један збор од 320 либералних изасланика из целе Белгије састаде се у општинској кући у Брислу, те основа *алијанцију (савез)* и претресе странкин програм. Њена је девиза: ***независност грађанске власти***; она је захтевала „уређење јавне наставе на свима ступњима под искључивом управом грађанске власти, дајући јој при том средства да издржи утакмицу с приватним заводима, и сузбијајући министра црквених послова, да се као власт меша у питања наставе, коју је уредила грађанска власт“. То је оно што се данас зове ***световном*** наставном. Либерали су осем тога захтавали и смањивање цензуса (по-

реске стопе за бирачка права) и „побољшања која неодступно захтева стање радничких редова“.

Од 1846. године скупштина је остала подељена у две странке, које су наизменце имале већину и образовале министарство (од 1847. до 1884. године свака је по три пута долазила и падала), и краљ је увек узимао министарство из већине. Католичка странка, боље уређена, има уза се сва села фламанске Белгије, а буринја либерална странка господари у целој француској Белгији; велики фламански градови Гап и Анверс колебају се између ових двеју странака и сачињавају већину, победа у тим градовима предигра је победе у целој земљи. Борба се односи на све изборе, за скупштину, сенат, обласне и општинске одборе.

Тако изгледа да је белгијска парламентарна владавина, као и енглеска, заснована на клапуцању између две странке. Али је разлика између те две белгијске странке много дубља него између енглеских странака; ту није само борба између два политичка облика владавине, него је борба између два друштва, која су однегована засебно и по супротним начелима. Од туд се и раздраженост све једнако појачава и није извесно да ће странке поштовати устав.

Парламентарна владавина у осталим европским државама. — Три велике монархије на истоку, које су 1815. године биле образовале Свету Алијанцију (савез), Русија, Аустрија и Пруска, остале су до 1848. године неограничене монархије; министри, које владалац изабере, управљали су без икаква надзора; народ није представљала никаква изабрана скупштина, обласне скупштине, где су биле задржане, нису имале никакве друге улоге до само да помажу влади, да покупи порез. Пруски краљ, који је 1815. године био обећао својим поданицима, да ће им дати писан устав, није хтео све до своје

смрти (1840.) испунити обећање; а његов наследник, сакупивши у Берлину све чланове обласних скупштина (1847.), изјави да та скупштина није суверена (носилац највише власти) и да он неће писан устав.

Те три неограничене владе сматрале су да су заинтересоване, да одржавају неограничену монархију у оним државама, које су биле под њиховим утицајем; уставна владавина у страних народа изгледала им је као опасан пример, који је дат и њиховим поданицима, и с тога су се трудиле да спрече владаоцима давање устава у целој средњој Европи, у Немачкој и у Италији.

Аустрија је у том имала у Италији успеха све до 1847. године; ниједан владалац не пристаде да уведе устав, или да нареди да се бира народна скупштина; а кад поданици буном приморавше своје господаре, да усвоје слободоумну владину (у Неапољу 1820., а у Папиној Државн и у војводинама 1830. године), онда аустријска војска дође, те силом поврати неограничену власт.

У Немачкој, у записнику конгреса казано је, да ће у земљама савезним „имати народнога представништва". Првобитни је текст гласио: „*Мора* имати *(soll)* народних представништва," и одређивао се рок најдаље за годину дана, али је рок избрисан и израз *soll*, *мора*, замењен са *wird*, *биће*. То више није био закон, то је било просто позивање. Сваки је владалац остао властан да заведе владавину, какву он хоће.

У јужним државама (Виртембергу, Баденској и Баварској), које француска влада бејаше уредила и увећала, и у великом војводству Вајмару, владаоци су и поред опомена великих сила (од 1816. до 1819.) наређивали, да се израде писани устави. Свака је држава имала свој парламенат, обично састављен из два дома; народна скупштина, изабрана бирачима који плаћају одређену количину

данка (цензитори), одобравала је порез и законе; али су владаоци постављали министре без икаква обзира наспрам већине. У тим сиромашним земљама, где грађанско становништво није било многобројно, бирачи управо нису ни могли наћи других људи, који би били подобни за посланике, осем државних чиновника, а и сама је опозиција добивала нове чланове из реда чиновничкога; трпело се да чиновник као народни посланик има права нападати владу. Али је министарство имало начина да сломије опозицију, оно је могло чиновницима не дати одсуство, потребно ради заседавања у скупштини.

У државама северне Немачке владаоци су волели да задрже старе, сталешке, аристократске скупштине, које су ретко сазивали, у размаку од више година, кад је требало издати какав закон, или завести какав нов порез.

Неколики су владаоци упорно остајали при том, да сами владају и да не дају никаква устава. Њихови се поданици побунише 1830. године, и успеше, да их на то приморају; но Аустрија се умеша, те поврати неограничену владавину.

Парламентарна владавина дакле не могаде ухватити корена у Немачкој. За то време, од 1815. до 1848. године, немачки се либерали навикоше да мрзе аустријску и пруску владу, које су их угнетавале, а да се диве Француској и да је воле, као земљу једнакости и слободе[1].

На крајњем западу Европе, краљевине Шпанија и Португалија бејаху 1814. године по ново завеле неограничено краљевство и инквизицију, коју је француска окупација била уништила. Над њима се владало деспотски, Шпанијом краљева околина *(камарила)* и његов исповедник, а Португалијом

[1] Ти су осећаји силно изражени у Хајнеовој *Немачкој*.

један енглески ђенерал и намеснички одбор, место одсутнога краља, који је био у Бразилији: нове су књиге забрањиване, а чланови тајних друштава осуђивани су као злочинци. Официри, који су услед мешања с француском и енглеском војском постали слободоумнији, побунише своје војнике и 1820. године у обема земљама захтеваху устав. Шпански краљ узе опет устав од 1812. године, који је био израђен по француском уставу од 1791. године, а португалски кортеси (народна скупштина) гласањем усвојише тај исти устав 1822. године. Али се *сервилна* странка у Шпанији (т. ј. апсолутисти) побуни, вичући: „Живео неограничени краљ! Доле са уставом!“ Француска влада, да би извршила једну манифестацију легитимистичку, посла у Шпанију војску, која поврати апсолутистичку странку, а либерали бише погубљени или послати у заточење (изван Шпаније, 1823. године).

У Португалији наследник престола, поставши царем Бразилије, посла своју кћер, да влада место њега, и даде земљи устав 1826. године. Тим се уставом заводила једнакост пред законом и слобода (изузимајући слободу вероисповести: само је католиштво било допуштено). Владавина је била уређена по типу парламентарном: краљ, наследна перовска скупштина (Горњи Дом), народна скупштина од посланика, изабраних двогубим бирањем, одговорни министри, бирачко право остављено само власницима који имају прихода 600 динара. Оним трима властима, које су по тадањим теоријама биле усвојене (законодавној, извршној и судској), додана је и четврта *за умеравање (pouvoir modérateur)*, коју је измислио француски писац Венијамин Констан. То је било право сазивања и распуштања скупштине, бирања министара, давања амнестије или помиловања, и то је право било поверено краљу. Пре него што је тај устав и могао

ступити у живот, а стриц младе краљице, Мигуел, изврши државни удар и узе неограничену власт.

Парламентарна је владавина заведена у Шпанији и Португалији у исто доба (1833. год.), услед раздора у краљевској породици и под утицајем двеју великих парламентарних држава на западу, Француске и Енглеске. У Шпанији, Фердинанд, који умре 1833. год., остави кћер Изабелу и брата Карла. По закону о наслеђу престола (loi salique), који је био у краљевини признат од доласка Бурбонаца на престо, наследник је био Карлос. Али је Фердинанд био учинио једну уредбу (прагматичку санкцију), којом се по ново враћа стари кастилијски обичај, по којем се круна давала Изабели а намесништво њеној мајци Христини. Апсолутистичка је странка помагала Карлу; сад је ваљало да се Христина наслања на либералну странку и узе либералне министре. — Исто тако и у Португалији млада краљица Марија, пошто постаде пунолетна, би утврђена на краљевском престолу побуном либерала, који прогнаше њенога стрица Мигуела. У обе земље отпоче грађански рат између апсолутиста, присталица двојице претендената, и либерала, присталица двеју краљица. Претенденти су имали уза се три европске силе с неограниченом владавином, а краљицама су помагале две парламентарне силе, Енглеска и Француска, које с њима уговорише *четворни савез (quadruple alliance*, 1834. год.).

Португалска влада поврати онај устав од 1826. године. А шпанска влада написа *Краљевски Статут* (устав) од 1834. године, којим намесница обећа да ће кортесима дати да одобравају законе и порезе. Кортеси, који постадоше шпанска скупштина, имали су два дома, великашки *(proceres)* и посланички *(procuratores);* посланици су се бирали на три године, по систему двогубога (посреднога) бирања;

бирачи су били они грађани, који плаћају прописану суму пореза (цензитари); посланици нису примали никакву накнаду и морали су имати 12 000 динара прихода.

У тим двема земљама апсолутисти су побеђени (у Шпанији се морало провести пет година у крваву рату с пиринејским карлистима). Либерали су се поделили у две странке: у Шпанији су *умерењаци* (привърженици краљевске власти) и *прогресисти* (напредњаци, привърженици кортеса); — у Португалији су *картисти* (уставовци) и *септембристи*. Под тим су се именима скривале тежње страначких вођа. За дуго су те две краљевине имале управо само спољашњи облик уставних држава, јер министри нису били одговорни пред скупштином и влада је имала толико утицаја, да су бирачи и у Шпанији и у Португалији увек бирали министарске кандидате. Осем тога и ђенерали, који су услед грађанских ратова постали свемоћни, мешали су се у страначке распре и приморавали владаоца, да их узима за министре. У Шпанији је од 1833. до 1855, за 22 године, било 47 председника министарскога савета, а 96 министара војних. Али је нова владавина донела и две велике промене: сад су власт имали министри и ђенерали место љубимаца и исповедника; либерали су укинули инквизицију и заузели манастирска добра, да плате народни дуг (1834. у Португалији, а 1836. у Шпанији), и тако је саломљена она неограничена свештеничка власт.

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА

Француска владавина од 1848. до 1875. године

Фебруарска Револуција. — 1848., као и 1830. године, влада је имала против себе две врсте про-

тивника: династичка левица захтевала је измену изборнога система и отпуштање Гизова министарства, али је при том хтела задржати парламентарну монархију, а републиканска је странка хтела оборити краљевство.

Левица, којом су управљали Тјер и Баро, да би покренула јавно мнење, приређивала је банкете, на којима је тражила *реформу* (поправке), али није заборављала да по обичају наздрави и краљу. Њу су подржавали новинари, грађанство и париска народна гарда, коју су сачињавале све пореске главе.

Републиканска се странка била по ново уредила после 1840. године. Њу је представљао само један једини посланик (Ледри-Ролен) и само један лист *Réforme* (с мање од 2000 претплатника), али је она имала уза се један део париских радника, Луј-Блановних ученика, који су желели *социјалну* (друштвену) промену. *Социјалисти* (тако су их називали) су се тужили, да су радници приморани, само да би имали рада, да примају онакве погодбе, какве им ставе њихови господари, власници фабрика: они су хтели, да држава узме на себе ту дужност да *организује рад*, отварајући радионице, где би сама употребљавала раднике.

Борба се заподела око питања о измени изборнога система, које је скупштина била одбацила (11. фебруара 1848.). За тим влада бејаше забранила један банкет, и левица је само протествовала, али није покушала да се одупре. Као и 1830. године револуцију започе републиканска странка. Она се лати оружја и погради барикаде по источном делу Париза, а народна гарда, која је господарила у западном крају, стане против Гизова министарства. У то се доба народна гарда сматрала као представник париског јавнога мнења и навикли су се били, да само о њој јединој воде рачуна: она је 1830. године помогла, да се утврди орлеанска династија,

а у уставу је било написано: „Устав и сва права која су њим освештана чуваће патриотизам и храброст народне гарде“. Луј Филип уступи пред народном гардом, отпусти Гизоа и узе министарство из левице. Победила је странка која је хтела поправке (23. фебруара).

Али републиканска странка продужи револуцију. Она приреди једну ноћну манифестацију. Војска је била тим изненађена и пуцала је на манифестанте, те је било и мртвих, а републиканци узму лешеве и пронесу их кроз Париз. Сутра дан стадоше они и нападати: светина освоји Тиљерије, нагрте у Бурбонску Палату и примора скупштину, да огласи да је краљевска породица збачена с престола и да састави привремену владу (24. фебруара). Овога пута савез између левице и републиканаца донео је републиканцима победу. — Цела је унутрашњост била роајалистичка и страховала је од републике, али је била толико навикнута да прима из Париза сасвим готов облик владавине, да је без отпора примила револуцију и допустила, да власт предузму *комесари*, које посла привремена влада.

Опште право гласа. — Привремена влада, која би у скупштини проглашена, била је састављена од седам умерених републиканаца, међу којима је био и Ламартин. У исти мах је у Hôtel de Ville (париској општини) постављена и друга влада, састављена од републиканаца-социјалиста, међу којима и Луј-Блан.[1] Привремена је влада била примorана да пређе у Hôtel de Ville и да прими чланове социјалистичке владе, којима се даде назив *секретара (тајника)*.

На скоро се заподеде борба између те две

[1] Исто се то десило и приликом револуције од 1830. године, али је 1830. год. влада, која је у скупштини образована, привукла к себи ону владу из општине.

странке у крилу саме владе. Социјалисти[1] су хтели *демократско-социјалну републику*, с тим да држава *организује рад*, а за знамење *црвену заставу*, која је била застава револуционарних радника. Умерени су хтели само демократску републику, која не би ништа мењала у имаовинским односима, а за знамење држали су се тробојне заставе. У питању о застави претегоше умерењаци, и република задржа тробојку. Они пристадоше, да се учини и један покушај организације рада: створише се *народне радионице* (*ateliers*), којима је управљала једна владина комисија и морала употребљавати раднике на државни рачун. Револуција је била обуставила рад. Париз је био пун радника без рада, и држава их најми, плаћајући им за то по 1·50 динара дневно. Али, како није било никаква рада да им се да, да га раде, то се употребише на уравњавање Марсова Поља. Радницима брзо омрзе тај бескорисни посао, на који нису били навикнути, и седели су залудни по радионицама; у марту их је било 40 000, а 16. априла 66 000. Тај покушај, који је учињен у таквим приликама, уби углед и социјалистима и идеји о организацији рада.

Иста је таква несугласица била и у финансијским питањима. Револуција је створила мањак у државним приходима: министар финансија предлагао је, да се новац набави повећавањем посредногa пореза, но напредњачка странка одби то с тога, што су посредни порези поглавито падали на раднике, и влада је волела да повећа непосредни порез са 45 пара по динару. То повећање пореза учини, да сељаци омрзну републику.

[1] У обичном говору називали су их *démoc-soc*; а непријатељи њихови често су их називали и *комунистима*, мешајући их са оним сектама, које су предлагале да се заведе имаовинска заједница *(communauté des biens)*.

Те две странке нису се могле сложити ни у питању о времену трајања те владе. Напредњаци су хтели, да се попричека, да се пре позивања бирача организује републиканска странка; они су говорили, да једна година републиканске управе не чини ништа сувишно у једној земљи, којом се вековима управљало монархијски. Умерењаци су пак хтели, да се власт што је могућно пре преда скупштини, која представља народ.

Обе су странке покушавале да једна другу заплаше манифестацијама: — социјалисте су подржавали радници, а умерене народна гарда, грађани и ђаци. Умерени победише: влада одреди 23. април за бирање посланика за Уставотворну Скупштину. Сваки Француз који је имао 21 годину имао је и бирачко право. Није се ограничило на ону измену изборнога система, коју је захтевала опозиција. Да би република била *демократска*, то се и владавина постави на нову основицу, на *опште право гласа*. Оно је већ постајало у републикама Североамеричкога Савеза и у Швајцарској, где је било поступно уведено; учињен је покушај и у Француској приликом избора за Конвенат 1792. године, и оно је већ сачињавало саставни део револуционарних традиција и републиканских обичаја. Социјалисти су га захтевали, да би радницима дали могућности, да траже измене закона у своју корист и да приморају владу, да им побољша стање. Опште право гласа изгледало је као нужна последица завођења саме републике, и оно би оглашено за једно начело, о којем не треба више ни говорити. — Изгледа да се републиканци, који су били на управи, нису питали, на што би сељаци употребили то своје ново право.

Уставотворна је Скупштина била састављена из 900 чланова, изабраних гласањем *бирачким листићима* (као у Савезним Државама) по свима де-

партманима (окрузима); да ко буде изабран, довољна је била релативна већина, гласачи су ишли ради гласања у главно *среско место*. Посланици су примали накнаду по 25 динара дневно.

Скупштина је била састављена великом већином из умерених републиканаца. Она се окрете против социјалиста и позатвара народне радионице. Социјалисти, које су подржавали отпуштени радници, заузеше скупштинску зграду (15. маја), а по том захтеше од владе, да распусти скупштину. Између двеју странака заподеде се по париским улицама тродневни бој *(„јунске битке")*. Војска и народна гарда преотеше од побуњеника источне крајеве Париза. Социјалистичка је странка била коначно побеђена, али и радници сад престадоше водити рачуна о „буржоазијској" републици, како су је они називали.

Устав од 1848. године. — Уставотворна Скупштина, пошто се опрости својих противника социјалиста, лати се да изради устав.

Она је хтела да се једном раскине са аристократском парламентарном владавином, али да се не дира у друштвено уређење. На чело устава стави она објаву права: „Пред Богом и у име Француског Народа Народна Скупштина објављује: Француска је уређена као република. Француска је Република *демократска*.

„Она признаје: да су права и дужности старији и виши од позитивних закона. Њено је главно начело: слобода, једнакост и братство: основица јој је породица, рад, својина и јавни ред". Један је посланик из странке легитимиста (тј. привржeника старије бурбонске породице) захтевао, да му се објасни смисао речи *демократски*, додајући: „Ја желим да се та реч тако разуме, као да неће више бити повода за пуцање из пушака". На то

му одговорише: „Ту реч објашњава непосредно и опште право гласа“.

Устав је признавао све слободе, право удруживања, молбе и жалбе, и слободу исказивања мисли: њим се укидало црначко ропство и цензура. Осем тога њим се нарочито истицала дужност друштва, да својим члановима помаже у образовању и зарађивању животних намирница. „Република је дужна да штити грађанина лично, а тако исто и његову породицу, веру, имаовину и рад, и да се постара да сваком буде приступачно оно *образовање, које је неопходно потребно* свима људима. Она мора братском потпором обезбедити опстанак сиромашним грађанима, било да им се постара за рад, колико јој је могућно, било да даје помоћ онима, који не могу да раде“. Скупштина није хтела прогласити *право рада* (то јест да сваки радник има право захтевати, да му влада да рада, *droit au travail).*

Уставотворна је Скупштина објавила, да све државне власти потичу од народа и да се не могу давати наследно. То је био народни суверенитет под видом републике.

За уређење владе она се врати на Монтескијеву теорију: „Подвојеност власти прва је погодба за слободну владавину“ (члан 19.).

На основу тога, француски народ „предаје законодавну власт само једној скупштини“, а „извршну власт једном грађанину“, председнику републике. Те су две власти биле потпуно независне; скупштина је сама састављала буџет и законе, и није могла бити распуштена; председник је сам бирао министре, који нису били одговорни. Хтели су да се угледају на уређење северноамеричких Савезних Држава. Скупштина је била састављена само из једнога дома; чланови су бирани гласањем листићима, а нису се хтела усвојити два

дома с тога, што се други дом није могао друкчије схватити него као дом аристократски. Председник се бирао на четири године, посредно, општим гласањем. Мањина је предлагала да се пропише, да председника бира скупштина, указујући на опасност од тога, ако би се извршна власт предала неискусним бирачима; синовац Наполеона I, Луј Наполеон, већ је био изабран за посланика, и могли су се бојати, да он не покуша израдити да му се дâ власт. Али је Ламартин задобио скупштину једним речитим говором: „И кад би народ изабрао онога, за којега се моје слепо предосећање можда боји да ће бити изабран, ипак *alea jacta est* — коцка је бачена! Нека се Бог и народ изјасне. Треба по нешто оставити и Провиђењу. Позовимо њега у помоћ, замолимо га да народу отвори очи и покоримо се његову решењу. А ако се народ и превари, ако он хоће да се одрече своје безбедности, свога достојанства, своје слободе, ма да се још опомиње империје, е па у толико горе по сам народ; тада нећемо бити ми, него ће бити он тај што нема сталности у мишљењу ни храбрости.“ Зауставише се на том да додаду само, да председник не може бити по ново изабран.

Бирачи су позвани 10. децембра 1848. год., да бирају председника републике. Умерени су имали за кандидата Кавењака, а социјалисти Ледри-Ролена. Али сељаци, који се нису бавили политиком, знали су само за једно име, и то Наполеоново, и гласаше сви за Луј-Наполеона Бонапарту, који доби $5^{1}/_{2}$ милиона гласова (од 7 милиона укупно). Наполеон је само једним гласањем постао господар извршне власти: он је имао у рукама министарство и војску.

Законодавна Скупштина, изабрана у време кад се било престало веровати у републику, буде са-

стављена од 500 посланика монархиста и 250 републиканаца (само 70 умерених, око 180 напредњака, који су већином изабрани по источним крајевима и који се називаху *брђанима*, de la *Montagne)*.

Монархистичка већина, слажући се с председником, који је био узео за министре присталице орлеанске породице, стаде нападати брђане. Она посла војску у Рим против републиканаца, да поврати папи одузету власт, изгласа 1850. год. закон, којим се у основне школе уводи вероисповедна настава, — закон о штампи, којим се по ново заводи кауција, — закон од 31. маја, који двема петинама бирача одузе бирачко право тим начином, што је за бирачко право тражио трогодишње становање у Француској и упис у списак пореских обвезника.

Године 1851., пошто савлада републиканску странку, та већина дође у сукоб и с председником. Он није више хтео да има парламентарну владавину, и радио је да себи обезбеди неограничену власт. Он је био отпустио своје министре, орлеанске присталице и заменио их својим личним пријатељима; придобио је за се многе официре и почео је допуштати да се при смотрама виче: *Vive l' Empereur!* (Живео император!). На једном банкету (у јуну 1851.) рекао је: „Француска неће пропасти у мојим рукама.“ Његовој је власти рок истицао 1852. године. Он је хтео да буде по ново изабран за нов период. А како је то устав забрањивао, то захте од скупштине, да устав по ново прегледа и поправи: међутим за ревизију устава требале су две трећине гласова, а он их није имао. Монархистички се посланици поплашише и квестори предложише, да се председнику скупштине дâ право да узме официре ради одбране посланика, али се брђани удружише с посланицима, који су били Наполеонове присталице, и закон буде одбачен.

Две власти, створене уставом, бејаху у међусобној борби, а устав није казивао никакав начин, на који би се сукоб свршио. Председник, који је имао извршну власт, то јест силу, послужи се њом, те изврши државни удар, 2. децембра 1851. године. Он објави да је скупштина распуштена, да се поново уводи општe право гласа и позва бираче, да одобре устав, којим се председнику даје неограничена власт на десет година.

Тај је случај био у уставу предвиђен, и уставом се наређивало, да се председнику одмах одузима извршна власт, која прелази на скупштину, и она чак образује један виши суд, који ће му судити и који се морао одмах састати. Но Наполеон је имао војску и полицију под својом командом: он је наредио да се најпре затворе вође странака; посланици, који бејаху остали необухваћени том наредбом, искупише се, да покушају да примене ту уставну одредбу, но војници их растераше. Устав није нико бранио осем републиканаца из странке брђанске, који се у некојим источним окрузима латише оружја и пођоше против власти. Та побуна згодно послужи председнику, да се представи као заштитник реда против *црвењака* (т.ј. републиканаца — социјалиста). У тридесет и два округа буде оглашено ванредно стање, установише се нарочити судови, *мешовите комисије;* републиканци су осуђивани на робију, заточење, живљење у одређеном месту у земљи и изгнанство из земље (цени се да број осуђених износи до 10 000, а 3 400 пребачено их је у Алжир).

Гласачи који су о уставу питани одговорише са *oui*, то јест усвојише га, и Наполеон оста као неограничени господар Француске.

Царство. — Устав од 1851. године био је израђен по угледу на онај од године VIII. Он је давао председнику републике сву власт, право да по

својој вољи поставља министре и све чиновнике, да објављује рат, да гради уговоре, и да у земљи оглашава ванредно стање. Он је оглашавао председника за *одговорнога,* али само пред народом, а добро се знало да гласачи никад неће смети гласати против врховнога поглавара. Министри нису били одговорни пред скупштином, нити су пак могли бити посланици.

Законодавна је власт привидно била дата трима скупштинама: „*Државном Савету*, који припрема законе, *Законодавном Телу*, које претреса и прима законе, и *Сенату*, састављеном од свих највиших личности из целе земље, чувару основнога уговора (устава) и народних општих слобода.“ Али од та три тела за два је, то јест за Државни Савет и Сенат, постављао чланове председник непосредно. Само је Законодавно Тело бирано општим, тајним гласањем, за свакога кандидата посебице (uninominal), у општинама. А то Законодавно Тело није имало права предлагати законе, него је то право било задржато за председника републике; оно је само имало права да прима законе који му се предложе. Сенат је пак имао права „поништити сваки самовољан и незаконит рад.“

То је била владавина демократско-апсолутна. Наполеон је говорио: „Суштина је демократије у том, што се она може оличити у једној особи“.

Године 1852. Наполеон буде једном сенатском одлуком оглашен за *наследнога императора* (цара) и прозва се *Наполеон III*, император Француза. Монархија је била повраћена, али је то била монархија демократска, јер опште право гласа није више никако довођено у питање.

Вештина те царске управе састојала се у томе да се цару и његовим министрима очува неограничена власт, а да се у исти мах поштују и облици представничке владавине. Народни је суве-

решитет био већ проглашен, суверени је народ, шта више, бивао и позиван да своју вољу изрази у плебисцитима, то јест у решењима целокупнога народа, — али је питање постављала влада, и гласачима није ништа друго остајало до само да одговоре *oui* — то јест да одобре што влада хоће. — Била је скупштина која се бирала. Али та скупштина није имала власти ни себи председника да избере, нити пак да састави свој пословник, ни да предложи да се што измени у законима, који јој се износе на гласање, ни да решава о буџету, јер је она морала примити или одбацити целокупан буџет целога министарства; њена су претресања објављивана само у облику званичних извештаја, а сазив је трајао само три месеца.

Сви су грађани били бирачи. Но влада је задржала за себе право да њима управља: она је у сваком изборном округу предлагала свога *званичнога кандидата*, за којега су и префект (окружни начелник) и општински председници морали радити, да се изгласа. Кандидати из опозиције нису имали никаква начина да се боре; изборни су зборови били забрањени, као противни слободи бирача, и нису се могле слободно раздавати изборне листе, а од 1858. године сваки је кандидат морао унапред послати цару писмену заклетву верности. — Окрузи су били одређени простим владиним указом, на пет година, и тако удешени, да даду већину званичном кандидату; два су града, као сумњива због опозиције, била подељена на двоје. Избор се вршио у главном месту општине и трајао је два дана; бирачки одбор одређивао је окружни начелник, а у вече је председник општине односио са собом гласачку кутију.

Политичка је штампа још постајала. Али јој влада није оставила ниједан начин, како ће слободно говорити са светом. За покретање каквога

новога листа било је потребно одобрење. Све су новине биле непосредно под влашћу окружних начелника.

Чим се који чланак не би допао, начелник је слао листу *опомену* а са другом опоменом и лист је могао бити *забрањен*. Но ако се чланак и даље продужава, онда је лист могао бити сасвим обустављен. За четрнаест месеци (1852—53. год.) издата је 91 опомена. Довољна је била и најмања алузија, и најмања критика, па да се добије опомена. Један је лист био опоменут због једнога чланка, у којем је Наполеон I назван миснопаром Француске Револуције, због „чланка који вређа колико истину, толико и витеза законодавца, којем је захвална Француска обавезна за своје спасење;“ други „због оштре критике наредбе о шећеру;“ Лудеачки Журнал, због тога што је „отворена полемика у том листу око вештачкога ђубрења по природи таква, да убија вредност и резултате оних мера, што их је влада предузимала ради испитивања, и могла би изазвати само нерешљивост у купаца;“ два опет листа с доње Лоаре зато, „што су прекорачили границе пристојности.“

Уставом је била проглашена лична слобода. Али је полиција мотрила на све незадовољнике и затварала их, чим би што и најмање посумњала. Глумац, комичар Грасе, био је затворен зато, што је у једној гостионици, где је подуже чекао доручак, узвикнуо: „Та овде је дакле као на Севастопољу, не може човек ништа добити.“ Године 1858., после атентата Талијана Орсинија, влада је приморала скупштину да усвоји један закон, који јој је дао права, да без суђења може затворити свакога, који год је био осумњичен као републиканац од 1848. до 1851. године. Ђенерал Еспинас, који је био постављен за министра унутрашњих послова, да примени те законске прописе, наредио

је свима окружним начелницима, да затворе извесан број сумњивих лица у својим окрузима (4 до 20 лица).

Служећи се таквим начинима, влада је била прави господар у земљи, господар у толикој мери, да у скупштини од 1857. до 1863. године није било више до само пет посланика из опозиције (les *Cinq*, *Петорица*). Министри и окружни начелници управљали су без надзора, скупштина је била изабрана под њиховим руковођењем, а штампа је објављивала само оно, што су они хтели пустити да се објави.

Ратови, које је Наполеон III предузео, мало по мало изменише његову унутрашњу политику. До 1860. године ослањао се на свештенство, које је радило код сељака, да гласају за владине кандидате; али стварањем краљевине Италије против папе изазва незадовољство у католичке странке, која му се стаде противити.

Да би ту странку држао у равнотежи, император потражи потпоре у умерених либерала; укиде проскрипције помиловањем од 1859. године, а од 1860. до 1867. год., читавим низом уступака повећа нешто мало власт скупштине и ублажи надзор над штампом.

Тада се, поред републиканске странке, образова и једна странка опозиционих либерала, састављена из монархиста, привржевика парламентарне владавине. У скупштини, која се изабра 1869. године, било је 116 посланика који потписаше адресу, којом се тражила парламентарна владавина; удружени са 40 републиканских посланика они би били у већини.

Наполеон III попусти, и сенатска одлука од 6. септембра претвори личну императорску владавину у парламентарну. Скупштина доби право да бира своје особље, да прописује себи пословник, да одо-

брава буџет по главама (позицијама). Министарство је могло бити од посланика, било је уређено по енглеском начину, њим је управљао председник министарског савета и *одговорно* је пред скупштином.

Сенат престаде да буде чувар устава и постаде само дом перова (Горњи Дом), чија је дужност била само да одобрава законе, које усвоји народна скупштина. Уставотворну власт требало је да имају бирачи непосредно. Нови устав буде пред њих изнесен под видом плебисциста (6. маја 1870.) и одобрен са седам и по милиона гласова.

Ова владавина, која даде суверенитет народној скупштини, би прозвана *либерално царство*. Она се започе новим људима, председник министарскога савета био је Емил Оливије, један од оне скупштинске Петорице. Али републиканска странка не усвоји ту промену. Она је приликом плебисцита гласала са *non*, то јест да не одобрава; њени се посланици показаше као *непомирљиви*, и своје непријатељство изрази у метежима по париским улицама.

Република од 1870. године. — Снага царства била је у њеној војсци. Но оно се уплете у рат с Пруском и сву је изгуби: један део остаде затворен у Мецу, а остатак са самим Наполеоном III би заробљен на *Седану* (2. септембра 1870.). Париска републиканска странка нагрте у народну скупштину (4. септембра) и, пре него што је скупштина и могла изгласати збацивање императора с престола, образова владу *Народне Одбране*, састављену од париских посланика и прогласи републику, коју признаде цела земља без икаква отпора.

Влада за народну одбрану остаде у Паризу опседнута Немцима, и имала је ту да се бори с једном републиканском социјалистичком странком, која је имала за знамење црвену заставу и која производе побуну 31. октобра. У унутрашњости

(изван Париза), где царски чиновници бише замењени републиканским, предузе власт једна владина *делегација (комисија);* Гамбета, најпредузимљивији члан те делегације, управљао је у исти мах и администрацијом и ратом.

После предаје Париза уговори се примирје с Немцима, да би се Французима допустило, да изберу народну скупштину. Избори су вршени као и они за Законодавну Скупштину од 1848. год., тајним гласањем помоћу листића, а гласало се по кантонима (срезовима). Сељаци су се бојали републиканске странке, којом је управљао Гамбета, као да она хоће да продужи ***рат до крајних граница (guerre à outrance)***, и гласаше за кандидате који су били за мир, то јест за савез начињен између роајалиста и умерених републиканаца. Народна је скупштина сад имала роајалистичку већину. Она наименова Тјера за ***старешину извршне власти (chef du pouvoir exécutif***, — избегавајући намерно назив ***република***).

Социјалистичка странка у Паризу не хтеде признати власт народне скупштине, него се побуни 18. марта 1871. год. и створи један нов пут владавине, *Комуну* (то јест владавину општинску). То је, као и други облици које су социјалисти створили или измислили, владавина револуционарна, непријатељски расположена према буржоазији (грађанству), која смера на то да имаовину преуреди у корист радника. Али је уређење било различито. Дотле су социјалисти увек захтевали врло јаку средишну власт, која би могла целој земљи наметути преображај друштвенога стања. Године 1871., под утицајем страних револуционара (и Прудонових ученика), буде проглашен потпун суверенитет комуна (општина). Свака је комуна сама уређивала своју управу, оне су се удруживале да образују *савез (федерацију*, а од туд им и име *савез-*

ници. fédérés). Програм од 19. априла 1871. године вели: „Општинска самоуправа биће ограничена само самоуправним правом, које је једнако за све комуне које имају међу собом уговор и чије удружење треба да обезбеди француско јединство".

По том је начелу била уређена париска комуна, којом је имао да управља један савет изабраних чланова, а покушало се да се уреди и комуна у Лиону, Марсељу и још неколиким великим градовима.

Али, и то сад први пут, унутрашњост не хтеде усвојити револуцију извршену у Паризу. Влада и народна скупштина, склонивши се у Версаљ, саставише војску, која опседе Париз, који је бранила народна гарда, и силом га заузе. Револуционари бише стрељани или протерани: револуционарна странка (du drapeau rouge) није више била кадра да покуша извршити какав преврат. Народна гарда би коначно укинута.

Тада се заподеде борба у скупштини између монархијске већине и републиканске мањине. Већина изјави, да је народна скупштина изабрана зато, да изради устав, и остаде на власти све до 1876. године, не обзирући се на петиције, којим се тражило распуштање скупштине.

Устав од 1875. године. — Монархијску је већину сачињавао савез између три странке: *легитимиста* (присталица грофа Шамбора, Хенрика V, унука Карла X), *орлеаниста* (присталица грофа од Париза, унука Луј-Филипова) и *бонапартиста* (присталица сина Наполеона III). Републиканска се странка тако исто делила на три групе: *средишну левицу, републиканце* и *радикале*.

Правац владавине зависио је од тога, како би се те странке груписале. Оне су се устезале за једно две године. *Средишна* се *десница* (орлеанистичка) најпре реши да се удружи са *среди-*

шном левицом (републиканском), да помаже Тјерову владу. То је била политика *средишне уније* (савеза). Но том се средишна десница побоја радикала, она налажаше да их влада не сузбија с довољно одлучности, и да не потпомаже отворено свештенике: с тога се удружи са осталим монархијским странкама и гласа против министарства. Тјер не хтеде остати старешина извршне власти и даде оставку (24. маја 1873.). Власт пређе на *савез десница*, који ју је задржао до 1876. године.

Скупштина је имала да изради устав. Деснице покушаше да поврате монархију; гроф од Париза признаде грофа Шамбора за краља Француске, и то бејаше *фузија* (спајање) легитимистичке и орлеанске странке. Но гроф Шамбор, којем је скупштинска већина нудила круну, учини решење питања немогућним, захтевајући да се по ново узме бела застава (27. окт. 1873.).

Кад не би ништа од монархије, онда већина реши да се установи звање старешине (шефа) извршне власти на седам година *(сепшенаш)*, — а по том стаде радити на уставу. Она не хтеде усвојити облик републике. Но, после дугога претресања, једна се групица одвоји од средишне левице и удружена с републиканцима учини да се, с већином од једнога гласа, усвоји једна измена, у којој се налазио израз *председник републике*. Тако је устав посредно утврдио да је у Француској облик владавине *република*.

Уређење од 1875. године било је изведено по угледу на парламентарне монархије. *Председника републике* бира парламенат на седам година: он врши улогу уставнога краља; он бира министре. Министарство већа у министарском савету и *солидарно је одговорно* пред народном скупштином, то јест министри морају дати оставку, ако у скупштини изгубе већину, и повлаче се сви за-

једно. Председник може распустити скупштину, али тек по пристанку Сената.

Власт је у рукама двеју скупштина: *Посланичкога Дома* и *Сената*, чији сви чланови примају дневно по 25 франака. Скупштина народних посланика бира се општим, тајним гласањем, по срезовима (арондисманима, — а од 1885. до 1889. године гласало се тајно листићима). Она издаје законе и одобрава буџет. — Сенат, од 300 чланова, састоји се из два одељења: 225 чланова бирају нарочити бирачи који имају права бирати сенаторе (то су повереници општинских одбора, посланици и чланови окружних и среских одбора, сакупљени у главном окружном месту), а 75 чланова бира народна скупштина, за тим конгрес. Оних 225 обнављају се тако, да се сваке треће године мења по једна трећина, а 75 су бирани доживотно. Сенат има сасвим иста она права и дужности, која и народна скупштина; он одобрава законе и буџет. Но буџет мора најпре проћи кроз скупштину, и министарство не пада пред сенатским решењем. Од туд излази да је у самој ствари власт у рукама скупштине, јер од ње министри зависе. — Сваки посланик и сенатор има права предлагати било поједине измене, било целе законске предлоге, и *интерпелисати* владу.

У случају сукоба између народне скупштине и председника републике Сенат пресуђује, јер он има права да скупштину распусти на захтев председника републике.

За седиште парламента и владе био је одређен Верзаљ, да би се тако избегао утицај париског становништва. Републиканска је странка преместила седиште у Париз.

Устав се може мењати само по пристанку оба дома; треба сваки за себе да реши да „има места ревизији (поновном прегледу) уставних закона“.

Ревизију врши Конгрес, то јест скуп сенатора и народних посланика.

Владавина, која је заснована уставом од 1875. године, била је примена парламентарне владавине либералних монархија у земљи која је постала демократска

И ту, као у парламентарној владавини, има три врсте власти. Старешина извршне власти заузима краљев положај; он само има права бирања министара и распуштања скупштине. Суверену власт има парламенат, састављен из два дома; од њега потичу закони, он одобрава буџет. Политиком управља народна скупштина, коју је народ непосредно изабрао; министарство је *солидарно* одговорно пред њом.

Али је ваљало усвојити и ове демократске новине:

1., Старешина извршне власти не може бити наследан, и парламенат га бира на седам година;

2., Није се хтело дати право распуштања скупштине самом председнику републике; он то право има тек по пристанку Сената;

3., Народну скупштину не бирају само повлашћени бирачи, него сви грађани;

4., Да би посланички мандат био свима приступачан, чланови парламента примају накнаду (дневницу);

5., Како се није могао створити аристократски Горњи Дом, то је и Сенат, као и народна скупштина, био изборна скупштина; народни посланици представљаху становништво, а сенатори су представљали територије (округе). „Сенат је, вели Гамбета, велико веће француских општина;“

6., Сенат је добио активнију улогу него дом перова; он не контролише само народну скупштину, него је удваја. Он има и нешто више од осталих

горњих домова, а то је право да усваја буџет и да распушта народну скупштину.

Облици су парламентарне монархије, но они под собом крију владавину демократске скупштине.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА

Преображај Европе после 1848. године.

Народности. — Начело о суверенитету народа учинило је, да се, поред старије уставне теорије, роди и нова теорија *о народностима*. Пошто народ има права да сам собом управља, то он може захтевати да над њим не владају туђинци, нити да буде придружен каквој туђој народности; исто тако он може захтевати и то, да се не парча између више влада. Сваки народ треба да образује једну независну државу, а сви делови једнога истога народа треба да буду скупљени у једну једину државу — ето то је формула *начела о народностима*.

О том се све до XIX столећа није водило никаква рачуна. Државе су се стварале случајно, наслеђем и завојевањима, и ни мало се није гледало на то, да ли се тим састављају народи различитога језика, различнога рода и разних обичаја, или се један исти народ парча. Тако се радило још и 1814. године на Бечком Конгресу. Размене, које су имале да се изврше између држава, срачунавате су по броју *душа*, — водило се рачуна само о богатству земље и о броју становника. С тога је у Европи било држава састављених из више несродних народа, па чак и из међусобних непријатеља (Турска, Пруска, Аустрија), а било је опет и народа издељених између више држава (Немачка, Италија).

Мало после Рестораціје родољуби стадоше радити против влада. Тамо где је какав мали на-

род био придодат каквој великој туђинској држави (у Турском и Аустријском Царству), родољуби су тражили да се тај народ одвоји од туђинске државе која над њим влада. А напротив, тамо где је какав велики народ био издељен на мале државе (као у Немачкој и Италији), родољуби су радили да униште те мале државе, да би их саставили у један народ. Покрет се дакле, развијао у два супротна правца; час је ишао на раздвајање, час опет на спајање; једни су захтевали *ослобођење*, а други *уједињење*.

Било је покрета готово у свима земљама: да се Срби, Грци, Румуни и Бугари ослободе турске владавине; — Мађарска, Чешка, Ломбардија и Хрватска испод Аустрије; -- Ирска испод Енглеске; — Белгија од Холандије; — Пољска од Русије. Јави се и покрет за уједињење Немачке и Италије. Једино су Француска и Шпанија, где је уједињење већ било извршено, биле поштеђене од тога комешања.

Заједничко је начело свих националистичких странака да свака *држава* мора представљати једну *народност*. — Али шта треба разумети под именом народности? — О том су у Европи биле две школе. За једну, народност је скуп људи који сами хоће да уђу у састав једне државе; и према томе, становници какве земље имају да реше, којој ће народности припасти: — народност дакле постоји само *по вољи* њених чланова. — Друга школа учи да је народност опредељена самим *пореклом* и да никако не зависи од воље људи; људи истога рода треба да су уједињени чак и онда, кад они то не би хтели. — Она теорија, која проповеда да народност зависи од воље чланова, поглавито је француска. Француска ју је већ примењивала 1861. године: — пре него што ће присаједипити Савоју и грофовину Ницу, она је пустила да присаједи-

њење изгласају њени становници. — Теорија одређивања народности по пореклу има својих присталица у Немачкој и Русији: *пангерманцима* су названи они који су хтели ујединити све народе германскога (немачкога) порекла у једну државу, а *панславистима* они који су хтели ујединити све словенске народе. Немачка је влада применила ту теорију, кад је присајединила Елзашане и против њихове воље, као да су германскога порекла. За време рата у Бугарској 1877. године, Руси су вешали као издајнике пољске војнике, који су били у турској служби, с тога што су се као Словени борили против других Словена. Изгледа као да је данас напуштена она теорија о народности по пореклу; и сама је Русија помагала малим балканским словенским народима, да створе себи државе.

Готово се свуда национална странка спојила с либералном странком, да се бори с владом, и од туд је после агитација била у исти мах и национална и уставна. Она је трајала једно пола столећа и појављивала се у разним облицима: час су се агитатори бунили (у Грчкој, Ломбардији, Белгији, Пољској, Ирској и Мађарској), час су чинили опозицију у скупштинама (у Чешкој, Мађарској, Хрватској и Ирској), час су се пак обраћали каквој држави, која би била довољно јака, да изврши уједињење.

Готово је свуда национална странка најзад победила: у Србији, Грчкој и Белгији устанком; — у Румунији, Бугарској и Ломбардији туђом помоћу; у аустријским земљама споразумом с владом; у Италији и Немачкој прикупљајући се око краљевина, Сардиније и Пруске. — Само Пољска и Ирска нису успеле да се ослободе, те се и даље наставља то комешање.

Стварање талијанскога јединства. — 1815. године Италија је по ново запала у онакво исто стање, у

каквом је била пре Француске Револуције, а из којега ју је Француска била избавила.

Она је била *распарчана* у седам државица: на северу краљевина Сардинија и Ломбардо-млетачка, — у средини војводине Парма, Модена и Тоскана и Папина Држава; — на југу Неапољска краљевина. На и сам назив Италија (што га је Наполеон дао великој краљевини на северу) бејаше ишчезао. Метерник је говорио, кад би ко с њим говорио о Италији: „То је географски израз.“

Све су талијанске државице биле неограничене монархије, у којима су *деспотски* управљали владалачки министри, и њихова несносна полиција. Папа је по нова завео инквизицију; забрањивао је сва удружења, забрањивао читање страних књига, па се чак обустави и осветљавање улица у Риму, јер је то било дело Француза. — Сардински је краљ по ново завео цензуру, која није више допуштала ни да се напише име конституција (устав), збацивао је чиновнике, које је црква одлучила, и завео је надзор над универзитетима; он је наредио да се уништи ботанички врт у Турину, који су Французи подигли. — Неапољски је краљ укинуо стари сицилијски устав и обећао Аустрији, да неће заводити никакву уредбу, која би била противна уредбама ломбардијским, то јест слободоумну. На тај је начин Италија живела под неограниченом владавином. Но тај јој деспотизам није могао чак ни спокојства дати; владе на јужном крају и у средини нису чак биле кадре ни обичне злочинце да униште. Неапољска краљевина и папске земље биле су огрезле у разбојништвима; године 1817. у Неапољу је било 30 000 разбојника, а у папским земљама било је 57 уцењених глава.

На северу Италије *Ломбардо-млетачка* краљевина, састављена из миланске и старе млетачке области, припадала је Аустрији, која је тамо слала

аустријске чиновнике и војнике. Аустрија је посредно владала и трима војводинама, чији су господари били аустријски принчеви; она је заштићавала папу и неапољскога краља од побуна њихових поданика; она у мало што није све талијанске владаоце скупила у једну конфедерацију (савез), којим би она управљала. Италија је била зависна од туђина.

Тако је стање трајало до 1848. године. У два маха се покушавало да се дигне буна, по угледу на суседне народе. Године 1820. официри, по шпанском примеру, хтедоше приморати неапољскога и сардинскога краља, да даду устав (неапољски краљ чак и усвоји шпански устав). Године 1831. либерали, по француском примеру, приморавше папу и три војводе, тосканскога, пармскога и моденскога, да заведу либералну владавину. Али се тај покрет произведе само у једном делу Италије, и сваки пут аустријска војска дође, те поврати неограничену владавину.

Талијански револуционар Мацини, који је пребегао у Француску, основа једно тајно друштво, да обори монархије по целој Европи, па да од свакога народа створи по једну независну републику, која ће с другим републикама бити везана братством. Његова је девиза била: „Слобода, једнакост, човечност; један Бог, један господар, Божји закон.“ Његово се друштво назва *Млада Европа;* сваки је народ ту имао свој одељак: млада Италија, млада Пољска, млада Немачка итд. *Млада Италија*, основана 1831. године, имала је поглавито присталица у Ђенови и у Риму; она се прочу са својих завера и побуна у 1844. и 1845. години, а намера јој је била, да целу Италију уједини у једну републику.

Око 1843. године започе се међу писцима друга једна врста покрета, који су Талијани назвали *ri-*

sorgimento, тј. *ускрснуће*. Радило се на том, да се Италија истргне из оне невоље и переда слободоумном управом, и да се ослободи туђинскога господарства изгнањем Аустријанаца. Представници тога покрета, Балбо, Максим д'Ацељо, Дирандо и Ђоберти[1], нису мислили да оборе талијанске владаоце; напротив, они су се обраћали самим тим владаоцима, молећи их, да својим народима даду устав и да се међу собом удруже, те да заснују једну талијанску националну државу. Италија би добила вид савеза између уставних монархијских држава.

Три су се владара могла убедити, да се придруже том слободоумном и народном покрету, а то су били: сардински краљ, тоскански војвода и папа Пије IX, који је изабран 1846. године. Године 1847. тоскански војвода и папа допустише својим поданицима, да се ублажи цензура, да се образује народна гарда и да се установи Државни Савет, који ће поправити законе; а та три владара начинише и уговор, којим се заводи царински савез између њихових држава. На то Аустрија одговори савезом с војводама пармским и моденским.

Италијске се државе бејаху прикупиле у две странке, ***аустријску*** и ***народну***. Владаоци, који су припадали народној странци, нису скривали своју жељу да изагнају туђинце, и Талијани су се у то време надали, да су довољно јаки, да протерају Аустријанце сами, без помоћи друге које државе. Сардински краљ Карло Алберт, разговарајући

[1] Политички списи те странке јесу: Ђобертови, *О моралној и грађанској надмоћности Талијана* (1843.) и *Модерни Језуит* (1844.): — Балбове, *Наде Италије* (1844.) — Д'Ацељијеви, *Последњи догађаји у Романији* (1846.); — Дирандова *Национална Италија*. — Њихови су листови покренути 1847. године, и то *Зора* у Флоренци и *Васкрсење* у Турину.

с Д'Ацељијем, који га је питао како би се могла ослободити Италија, одговорио је: „*Italia fara da se*“. („*Италија ће радити сама*“)

Године 1848. либерална се владавина заведе на један пут у свима државама: у Неапољској краљевини у јануару (29.) либералском буном у Палерму, у Сардинији у фебруару (8.), у Тоскани и у Папиној Држави у марту (14.)[1] вољом владалаца. У те четири државе владаоци дадоше устав, и све се четири удружише, да изагнају туђинце. Аустријска је влада тада била растројена револуцијом од 1848. године и забављена општим устанком свих њених народа.[2]

Изгледало је да је изабран згодан тренутак. Гроф Кавур писао је у туринском листу (Васкрсењу): „За савојску монархију куцнуо је час, час одважних одлука, од којих зависи опстанак краљевине. Ми, људи хладнога размишљања, који смо навикнути да више слушамо оно што нам разум заповеда, него ли покрете срца, ми отворено кажемо ради народа, владе и краља: рат, рат без оклевања!“

То је био народни рат против Аустрије. Талијани из Ломбардо-млетачке краљевине побунише се. Сардинска војска заузе целу Ломбардију, коју напустише Аустријанци; становници пак приредише опште гласање (плебисцит) и с 560 000 гласова изјаснише се, да захтевају сједињење Ломбардије с краљевином Сардинијом. У Млетцима устаници прогласише републику, а за тим једна скупштина од 127 народних представника захте присаједињене.

[1] Датуми су по новом календару додати овде из Сењобосове *Политичке Историје Европе*. Прев.

[2] То је доба и Србима добро познате *Мађарске Буне*. Прев.

17*

Аустријска се војска бејаше прикупила у средини краљевине, у оном *четвороуглу (quadrilatère)*, што га чине тврђаве: Мантова, Лењаго, Песчиера и Верона, одвајајући тако Млетке од остале Италије. Али талијанске војске немађаху довољно снаге, да се одупру аустријској сили, а ни сами Талијани не хтедоше радити сложно; и ако сложни у жељи да туђинца прогнају, они се поцепаше око тога, како да преуреде Италију. Либерали монархисти хтели су савез између владалаца, а републиканци из Мацинијеве странке тражили су народну скупштину, коју би изабрали сви Талијани, па да она установи републику Италију. Странка, која је хтела монархијски савез, преовлађивала је на северу, где ју је подржавала сардинска војска. Она странка, која је хтела само једну републику, овлада у средишним крајевима; прва уставотворна скупштина (Конституанта), коју изабраше папини поданици, прогласи Римску Републику (9. фебруара 1849.) и предаде власт једном тријумвирату (Мацинију и Гарибалдију). Тако и војводина Тоскана буде уређена као република.

На југу опет одржаше победу апсолутисти. Неапољски краљ укиде устав и силом освоји Сицилију; он је бомбардовао Месину (због чега је прозван *краљ Бомба)* и либерале слао на галије.

На северу и у средини Италије умешаше се и стране војске, да сузбију слободоумну и народну странку. Папа, преплашен револуцијом, бејаше постао апсолутиста и позвао у помоћ европске католичке државе против републиканаца. Неапољски краљ, Француска, Шпанија и Аустрија послаше своју војску. Француска војска опседе Рим, а Аустријанци заузеше Романију. И у папиним земљама би повраћен пређашњи облик владавине.

Сардински краљ, оставши сам према Аустријанцима, буде потиснут из Ломбардије 1848. го-

дине. Идуће године, док је Аустрија била забављена борбом с Мађарима, покуша он да по ново заузме Ломбардију, али му војска би побеђена код *Новаре* и он се одрече престола. Млетци, онако усамљени, бранили су се до августа 1849. године.

Аустријанци и апсолутисти, као победиоци, по ново заведоше онај исти начин управе од 1815. године. Либерали бејаху у очајању. Д'Ацељио је писао: „Сад је све свршено. Радити целога свога века у једној јединој мисли, без наде да ће се она икад остварити; гледати како се њено остварење приближује преко свакога очекивања, па по том осетити како се све то руши за један дан! Ужасно! — После таквих удара човек само још привидно живи... У овом тренутку ја не видим више ништа, што би се још могло радити. Треба пустити нека се котрља до дна бездани, да видимо где ће се зауставити, и да се расвестимо. Тада ћемо по ново почети. Али тада нећу ја бити тај који ће брати плод“.

Међутим, од тога је покрета од 1848. године ипак остало нешто као последица, остао је *Статут*, то јест устав, који је краљевини Сардинији дао Карло Алберт у фебруару 1848. године, и којим се у Сардинији заводила парламентарна владавина, налик на владавину белгијску: одговорно министарство, слободна штампа, сенат и народна скупштина с правом одобравања закона и буџета, а скупштинске чланове (посланике) бирају бирачи који плаћају прописану количину пореза (цензитари). Аустрија је новом краљу Виктору Емануилу нудила најповољније погодбе мира, само кад би хтео укинути Статут; али он не пристаде на то, и краљевина Сардинија оста либерално-уставна држава, једина у целој Италији. То је била и једина у истини талијанска држава; краљ задржа тробојну заставу (зелено-бело-црвено), која је била застава

народне странке 1848. године; за првога министра узе Д'Ацельија, једнога од вођа народнога покрета, и прикупи око себе талијанске родољубе, који бејаху к њему добегли. Од тада је у Италији била једна слободоумна и народна држава, око које су се могли прикупљати слободумни родољуби.

Неуспех од 1848. године послужи и као једно искуство: Талијани нису успели с тога, што није било слоге и што су хтели да раде сами. Ваљало је дакле припремити заједнички рад и постарати се за помоћ какве стране силе. То је урадио гроф Кавур, сардински министар, 1850. године. Кавур је био племић из Пијемонта, који једва да се може назвати Талијаном: говорио је само француски и поквареним пијемонтским наречијем. Пошто је неко време био артиљеријски официр, он се био повукао на своја добра, која је сам надгледао; по том је путовао у Француску, где завоље либералну монархију, и у Енглеску, где поста присталица слободне трговине. Године 1848. сматран је за конзервативца због тога, што је мрзео републику. Али 1850. године он се удружи са средишњом левицом, те обори Д'Ацельијево министарство. Ново министарство из средишне левице (председник кабинета био је најпре Ратаци) изврши низ поправака: укиде црквене судове 1850. године, и 300 манастира предаде у руке световњака 1855. године (у тој маленој краљевини било је тада: 41 владика, 1417 каноника и 14 000 калуђера); установи једну банку и начини трговинске уговоре; војску преуреди по угледу на пруско војно уређење.

Талијански се родољуби мало по мало приближаваху краљевини Сардинији. Пређашњи председник Млетачке Републике Манин, који бејаше одбегао у Париз, писао је 1854. године једном енглеском државнику, који га је наговарао да се покори аустријском господарству, које сад није било

тако несносно: „За народ, који је под туђинским господарством, покорност је кукавиштво. Ми не тражимо од Аустрије да влада благо, него да иде из земље.“ Он је увиђао, да је немогућно да постоји република и да сардински краљ никад не би на то пристао; другога решења није било до само уједињење под једним краљем. „Створите Италију, владаоци дома савојскога, па сам и ја с вама. *Независност и уједињење* то је наша девиза.“ — Републиканска Мацинијева странка бивала је све слабија, а створи се једна народна странка, која је хтела уједињење Италије под сардинским краљем. Та странка основа друштво *Народно Уједињење*, које се попуњавало члановима из целе Италије; његов се тајник, Сицилијанац Ла-Фарина, кроз зору тајно састајало с Кавуром и Кавур му је говорио: „Чините што год узмогнете, а ја ћу вас се пред светом одрицати као што се Свети Петар одрицао Спаситеља.“

За рат са Аустријом требало је имати каквога моћнога савезника. Кавур је говорио: „Пијемонат је често бивао срећан са својих савеза, а никад са своје неутралности.“ Он је знао да не може рачунати на Енглеску. С тога је радио да придобије Наполеона III. Да би му ушао у вољу, он и против воље ђеновских трговаца уплете краљевину Сардинију у рат с Русијом, и посла 15 000 људи у Крим. Од туд је извукао ту корист, што је на Париски Конгрес, који поврати мир (1856.), и Сардинија могла послати свога пуномоћника, уз представнике великих сила, и у име Талијана изнети њихове жалбе против Аустрије. А да би очувао Наполеонову потпору, Кавур, после Орсинијева атентата (1858.), пристаде да гони политичке листове, који су били непријатељски расположени према императору, ма да су се томе противили либерали.

Најзад 1858. године Наполеона III уплаши Ор-

синије, који му је оштро пребацивао, што није испунио једно своје обећање. (Наполеон је 1831. године био члан једнога талијанског тајнога друштва, које је основано, да ради на уједињењу Италије). Он позва Кавура у Пломбијеру,[1] те уговорише савез. Наполеон обећа краљевини Сардинији слободну Италију до Јадранскога Мора, а у накнаду за то он би добио Савоју и грофовину Ницу. Одмах за тим отпоче уједињавање Италије, које се и изврши за једанаест година (1859.—1870.).

Године 1859. Наполеон објави рат Аустрији и аустријску војску истера из Ломбардије. Али, уместо да је, према уговору, гони до Јадранскога Мора, он се заустави пред оним четвороуглом, што га чине тврђаве Мантова, Лењаго, Песчиера и Верона. Војска му је била растројена, а он се бојао, да га не нападне и Пруска. С тога се ограничи на то да примора Аустрију, да му уступи Ломбардију, коју он даде сардинском краљу. Аустрија и даље задржа Млетке. Кавур је био у очајању; хтео је наставити рат, али се Пијемонат није могао сам борити. С тога и он пристаде на мир.

За време рата присталице талијанскога уједињења, под предвођењем чланова *Народнога Уједињења*, бејаху побунили народ у трима војводинама, Тоскани, Парми и Модени, и у Ромањи, једној од папиних области, и у свима образовали привремену владу, која је диктаторски управљала у име сардинске владе. Ромањска, пармска и моденска влада бејаху те три земље спојиле под именом *Краљевских Емилијских Области*, увеле сардински устав, укинуле царину према краљевини Сардинији и поштанске канцеларије предале сардинским чиновницима. По том су све три удружене захтевале, да се

[1] Тврђавица и купатило у Вогезима, недалеко од Ремирмона (1830 становника). Прев.

придруже краљевини Сардинији. Међутим, Наполеон је волео да остане независна војводина Тоскана. Да би се то питање решило, обратише се становништву, које се изјасни за сједињење, и то: Тоскана са 366 000 против 15 000, а Емилија са 426 000 против 756 гласова. Тада он захте да му се прода Савоја и Ница, и Кавур се реши да му их уступи, ако становништво на то пристане. Савоја прими присаједињење са 130 000 против 2000, а Ница са 25 000 против 160 гласова. Године 1860. буде сазван парламенат од посланика тако увећане краљевине, који би назван *Народни Парламенат*, пошто још није било имена којим би се називао.

Неапољски краљ и папа били су рђаво расположени према том народном покрету, а за своју одбрану имали су само растројену швајцарску, најамничку војску. (Швајцарска влада, осећајући се пониженом тим, што су јој грађани у туђинској служби, била им је одузела народну заставу). Али сардинска их влада не смеде напасти. Она потпусти талијанске републиканце, да они почну рат, претварајући се, као да их оптужује. Гарибалди се са 1067 добровољаца укрца за Сицилију, а ђеновски управник имао је наређење да их не види, кад отпутују. Кавур је писао сардинском адмиралу (заповеднику морнарице): „Господине грофе, гледајте да се нађете између Гарибалдија и неапољских крстарица. Надам се, да сте ме разумели.“ — „Господине грофе, одговори адмирал, мислим да сам вас разумео. Ако буде потребе, пошљите ме као заточеника у фенестрелску тврђаву.“[1] Добровољци освојише Сицилију без отпора и пређоше у Неапољску краљевину; а краљ побеже. Официри с

[1] *Фенестрел* је важно стратегијско место у Пијемонту, у туринској области, где је било више тврђава. Ту је тамновао Ксавије де-Местр, кад је написао своје „*Voyage autour de ma chambre.*“ — Прев.

ратних бродова, који су такође били за уједињење, хотимице заборавише, да на својим бродовима имају крмила или да налију воде у котлове. — Цела Неапољска краљевина паде у руке Гарибалдијеве, који изради, те га прогласише за диктатора.

Папине је земље бранила католичка војска од 20 000 добровољаца, који су били дошли из свих земаља (поглавито Француза). Гарибалдијеви републиканци дођоше с југа, да освајају папине земље, но сардинска их влада предухитри, растера католичку војску и заузе две области, Марку и Умбрију; папи остаде још само околина Рима. По том све земље које су били освојили, било Гарибалди, било сардинска војска, буду позване, да се плебисцитом, тј. општим народним гласањем, изјасне за шта су, и све се изјаснише за присаједињење: Сицилија с 430 000 против 700, Неапољска краљевина с 1 301 000 против 10 000, Марка и Умбрија с 230 000 против 1 600 гласова. Године 1861. отвори се у Турину први *талијански* парламенат и Виктор Емануило би проглашен за *краља Италије, по милости Божјој и вољи народној*. По том парламенат изјави, да права престоница Италије треба да буде Рим.

Нова краљевина бејаше преоптерећена великом војском, која јој је остављала дефицит у буџету, а Талијани пак ватрено жељаху, да се уједињење доврши. Али се није имало шта више очекивати од Француске, јер Наполеон није хтео допустити, да се папи одузме и последњи остатак његове световне власти, и био је послао француску посаду, коју повуче (1864. год.), пошто се Италија обавеза да неће нападати папу. Кавур се окрете пруској влади, која му нуђаше савез против Аустрије. После два узалудна покушаја (1862. и 1865.) буде уговорен савез само на три месеца (1866.). Оволико је било довољно времена да се Аустрија, поплављена пруском војском, примора да моли за мир; и

ма да је она победила Талијане, ипак уступи Млетке Наполеону, који их предаде краљевини Италији.

Још бејаше остала црквена област Светога Петра (један део Папине Државе). Гарибалдијевци покушаше да је освоје и победише папину војску, но Француска посла своју војску, те прогна Гарибалдијевце (1867.), и остаде као посада у Риму. Италијска влада не смеде ништа више предузимати.

Пруска јој и опет одреши руке за рад. После првога пораза у рату од 1870. године Француска повуче своју војску из Рима, а Талијани га без отпора заузеше, пошто су на папин захтев на тврђави начинили један пролом, те да изгледа, као да су силом продрли у град. Кад се од становника потражи мишљење о том, они изгласаше присаједињење са 130 000 против 1 500 гласова. Рим постаде престоница краљевине Италије. Папа остаде у свом дворцу у Ватикану с владалачким почастима, с телесном стражом, с правом да прима владалачке посланике и с дотацијом од три милиона динара чиста прихода, коју он одби.

Тако уједињење Италије, које талијански републиканци и федералисти (тј. присталице савеза), остављени самима себи, не могоше извршити због аустријскога отпора, изврши краљевина Сардинија у току од једанаест година, уз припомоћ најпре Француске а по том Пруске.

Од 1870. године образовала се једна странка, која за краљевину Италију тражи све земље где се талијански говори, као: талијанску Тиролску и Трст, који припадају Аустрији, Корзику и Ницу, које су под Француском, Малту — под Енглеском, па чак и један кантон швајцарски, Тешин. Та странка назива те земље *Italia irredenta* — *неоткупљена Италија* и од туд јој је име *иредентисти*.

Стварање немачкога јединства. — Немачка је 1848. године још била географски израз. Она је

била *распарчана* још више него и Италија; подељена на 36 независних државица, међусобно повезаних само савезом; једина је заједничка власт била франкфуртска *Дијета*, то јест стални скуп дипломата, који су наименовани да уређују заједничке ствари, али су били обавезни да за свашта примају упутства и траже нарочита наређења од својих влада. У свима важнијим питањима решења су се могла доносити само једногласно; а како је чак и у мање важним питањима ваљало пре решења сачекати мишљење свих држава, то је свака држава имала начина да обустави решење тога питања, то јест да учини да се њен одговор чека до у бесконачност. Владе малих државица, које су врло много полагале на своју независност, гледале су да коче радњу тога сабора (Дијете). Спорост у раду на скоро пређе и у пословицу. Правозаступници старога царевинскога стола (суда), који су од 1816. године тражили своју неисплаћену награду, добише је 1831. год.; ратни дугови учињени од 1792. до 1801. године бише уређени 1843. год., а дугови из Тридесетогодишњега Рата уређени су тек после 1850. године. Уредба за савезну војску израђена је тек 1821. године, а одељења војске малих државица бише уређена тек између 1830. и 1836. године. Савезне тврђаве, за које је решено 1815. год. да се подигну, не бејаху још подигнуте ни у 1825. години.

Шта више, тај савез (конфедерација) није могао послужити ни као неки оквир за немачки народ; он није био уговорен између немачких народа, него између владалаца. У њему су као чланови била и два владаоца, који чак нису ни били Немци, а то су дански краљ, као војвода од Шлезвиг-Холштајна, и холандски краљ, као војвода од Луксенбурга. Друга су двојица имала по један део своје државе изван савеза: пруски краљ об-

ласт Познањску, а аустријски цар краљевине Мађарску, Галицију, Далмацију и Ломбардо-млетачку, ма да те, према Немцима, туђинске земље нису биле тачно одвојене од савеза посебном управом ни неоспорно тачним границама.

Ратовање с Наполеоном било је изазвало појаву једне странке немачких родољуба, који су желели, да све земље у којима се немачки говори виде уједињене у једну само народну државу, ради одбране немачкога земљишта и интереса од суседних држава, а нарочито од Француске. Та странка, која је била састављена поглавито од писаца и студената, сањала је о обновљењу немачкога *царства* и била је узела за знамење црно-црвено-златножуту заставу.[1] Против ње су се бориле све владе, као против револуционарне странке, и она се на скоро стопи с либералном странком: тако од прилике до 1840. године сви су се просвећени Немци више занимали тим да добију либералну владавину, него ли да створе народно јединство.

Неколики усамљени писци показивали су начин, како да се ојача немачки народ: они су говорили, да конфедерација није ништа друго до савез државâ *(Staatenbund)*, од којих је свака и даље остајала независна, и да је треба претворити у једну савезну државу *(Bundesstaat)*, где би све државице биле под једном највишом (сувереном), средишном влашћу. Жудња за немачким уједињењем прошири се између 1840. и 1848. године[2] по университетима, и конгрес германиста 1846. го-

[1] Њу су студенти смислили према униформи једнога добровољачкога пука из 1813. године, Лудовских хусара.

[2] Године 1840., у оно време кад је министарство Тјерово говорило о рату Француске са Европом, компоноване су две чувене патриотске песме, *Немачка Рајна* и *Стража на Рајни (Wacht am Rhein)*.

дине био је прави национални конгрес немачких научника.

Револуција од 1848. године збуни владе; у марту се јавише побуне у Бечу и у Берлину; владаоци се уплашише, те пристадоше да даду слободоумне уставе и сазваше уставотворне скупштине. Тим се користише либерали јужне Немачке: један збор од 51 виђенога човека те странке (држан у Хајделбергу) сазва *Претходни Парламенат* у Франкфурту, састављен од свих посланика који су заседавали у скупштини које Немачке државе (већином су били Немци с југа). Та пак скупштина реши, да се сазове једна права скупштина из целе Немачке, па да она буде уставотворна скупштина; посланици би се изабрали општим гласањем, и то по 1 на 50 000 душа; ту би биле заступљене све области пруске и чешке. Дијета усвоји та решења и владе наредише да се врше избори.

Франкфуртски Парламенат (у мају 1848.), под предвођењем писаца и професора, хтеде од Немачке начинити једну савезну и либералну државу; њено је знамење била либерална црно-црвено-златножута застава. Но поред старих влада, које су имале још сву силу, парламенат је имао само моралну власт: он није имао никаквога средства, којим би могао учинити да се његова решења изврше, он је личио на какав научнички конгрес, који се састао, да претреса питање о најбољем уставу, који би ваљало дати Немачкој. Он привремено створи звање *управника царства* (*Reichsverweser*)[1] и изабра једнога аустријскога надвојводу,

[1] У овој глави додато је под заградом неколико немачких назива, којих у тексту нема, али су нарочито истакнута подвлачењем француских израза. Узети су или из поменутог Сењобосовог дела *(Hist. politique...)* или из дела *Уједињење Немачке* од д-ра Драг. Павловића. — Прев.

који састави *министарство за царевину*. За тим топоче претресање и примање устава.

У основним начелима лако су се сложили; *основна права* грађана бише опредељена по обрасцу слободоумне владавине: прогласише једнакост пред законом, све врсте слободе, судску независност, право народа да има своје представнике итд. Били су сложни и у том, да се установи једна савезна држава. Но остадоше нерешена два стварна питања, на којима је било немогућно споразумети се:

1., Из којих је земаља требало да буде састављено Немачко Царство? Граница немачких земаља увек је бивала неодређена. Од 1815. године узимало се, да се Немачка простире донде, докле се немачки говори.[1] Али су две главне државе имале својих поданика, који не говоре немачки: једна од пруских области,[2] Познањска, била је пољска, а три четвртине аустријских земаља биле су словенске, мађарске или румунске. Шта сад да се ради с тим туђинским земљама? Парламенат је био решио, да оне не могу ући у састав царевине, а да би могле бити везане само персоналном унијом (личном везом) с немачким областима једнога истога владаоца. Аустријска влада то одби; она је хтела да уђе у нову царевину са свима својим областима.

2., Којем би се владаоцу поверила дужност да царевином управља? — Две велике силе, Пруска и Аустрија, могле су једна поред друге и остати у једном савезу; али у једној савезној држави ваљало је управу да узме или једна или друга. Хоће ли то бити Аустрија или Пруска? То је питање било везано за оно прво; кад би Аустрија била

[1] Та је мисао изражена у чувеној родољубивој песми: *Које је немачка отаџбина?*

[2] Област Пруска била је изван граница старе империје (царевине), али је она била немачка (германизирана).

удаљена, онда би пруски краљ био поглавар Немачкога Царства.

Парламенат се подели у две странке. Једна је хтела да сачува у заједници и оних 8 милиона аустријских Немаца и да створи савез толико простран да у њ прими и Аустријску Царевину; у том би случају аустријски утицај преовлађивао (ту су странку називали *великонемачком*). Друга се одрицала своје браће аустријских Немаца, да би од осталих држава створила једно царство, мање, али чвршће уређено, којим би управљао пруски краљ (њу су назвали странком *малонемачком*).

Пруска странка победи с 261 против 224 гласа: најзад парламенат реши да установи достојанство наследнога цара, и изабра пруског краља. Али краљ не хтеде слободоуман устав и одби круну, коју му нуди народ, као „круну од блата и древета". „Ако је још и потребно давати коме круну немачкога народа, рече он, то ћемо је давати *ја* и *мени равни*." — Он одби. Републиканци се побунише, владаоци позваше из парламента своје поданике, те у њему остаде само 105 посланика републиканаца. Они побегоше у Штутгарт и постадоше последњи браниоци устава, док су пруски војници уништавали републиканце по Саксонској, Баденској и целој Немачкој. Тако остаде безуспешан покушај да се немачко уједињење изврши посредством једне савезне и слободоумне државе. Владе појединих држава учинише да тај покушај пропадне, тим што не хтедоше признати устав, и што поступише са својим поданицима као с бунтовницима, кад они покушаше да силом прибаве уставу важности.

Пруски краљ и аустријски цар радили су, сваки за се, код малих владалаца, да се по ново успостави конфедерација, то јест немачки савез, који је био силно уздрман 1848. године, и да у

њему узму управу у своје руке. Пруски краљ створи једну унију, то јест савез, с једним заповедником војске, саветом представника појединих влада и једним изборним парламентом; у тај савез ступи 17 државица са севера; парламенат се састаде у Ерфурту (марта 1850.), а у Берлину се уреди влада под управом пруског краља. Али аустријски цар, који се бејаше опростио рата с Мађарском, удружи се с владаоцима малих краљевина (Баварске, Виртемберга, Саксонске и Хановеранске), који се не хтедоше покоравати пруском краљу, и не могавши успети, да усвоје његов план, споразуме се с њима, да по ново успоставе онакав савез, какав је био пре 1848. године.

Пруски краљ, будући усамљен, побоја се рата и попусти, те и сам ступи у савез (1850.).

Тада се увидело, да Немачка неће моћи извршити народно јединство дотле, докле буде имала две главе. Раздробљеност је подржавана супарништвом између Пруске и Аустрије; оне пак нису могле вечито живети у том полунепријатељству, али је ваљало сачекати, да једна од њих двеју победи ону другу, па да се може решити судбина Немачке. Веровало се, да ће у том двобоју између Пруске и Аустрије победу однети Аустрија. Она је имала два пута већи простор и двојином више становника (36 милиона, према пруских 18), а и то преимућство, што је немачки владаоци сматраху као природну предводитељку немачкога савеза (аустријски је цар био наследник старих германских императора).

Пруски краљ, којега су у Европи сматрали за много слабијега, био је опет претежнији у овим двема стварима: он је био много дубље ушао у ствари немачке, јер све његове земље, осем једне области, биле су немачке; — и он је од својих

поданика имао више сваковрсне помоћи, јер су све силе његове земље биле уређене за борбу.

То је уређење допирало до времена Наполеонове владавине. Краљевина је била сведена на четири области и 5 милиона душа; краљ, који бејаше узео за министре немачке родољубе (Штајна, који дође из Насаве, Харденберга и Шарнхорста, који су дошли из Хановеранске), по савету њихову пристаде, да онај остатак од своје државе тако преуреди, како ће се моћи одржати на ступњу велесиле. Влада је од поданика тражила нових жртава, а при том је њихово подношење омогућила изменом уредаба.[1] Створи се боље усредсређена администрација и отклонише се сметње земљорадњи и трговини. Створише и нове финансијске изворе, порезе по угледу на Француску (патенте и лични порез), порез на излишне ствари (луксуз), установи се жандармерија. То је било дело Харденбергово. Заснова се милитарни режим (тј. војничка владавина), што је било дело Шарнхорстово.

Било је постављено овакво начело: „Сваки је становник краљевине њен бранилац по дужности." Шарнхорст опет прихвати један стари, средњевековни обичај, па узе и стари назив *Landwehr* (*земаљска одбрана*). Сви су Пруси били војни обвезници: али, како је Наполеон био забранио краљу да држи више од 43 000 војника, то се војна служба сведе на три године: људе су отпуштали с тим, да имају права да их у време рата

[1] У Француској су реформе од 1789. год. извршене, да се поправи стање народа, који је влада признавала за правога господара (суверена), а тако исто њима је претходила и једна *објава права*. У Пруској, напротив, краљ је остајао као господар (суверен), он је извршивао поправке краљевским наредбама (указима), да би појачао државну снагу: с тога је он и говорио само о *дужностима* поданика.

опет позову, а само су официри остајали стално. Тим начином војска није више била једно друштво војника по занату, које је одвојено од осталога народа, него је постала једна војничка школа за све младиће, а у време рата један кадар (кор), у који се на мах уводио народ. Тако би створена и подела на два дела, на *редовну војску* (активну) и *резерву*. Шарнхорст хтеде поред тога установити и *домобранство (Landwehr)* од способних људи, који нису служили у војсци; оно је уређено тек 1813. године, имало је врло просту униформу, *литевку* (врста плавога копорана) и калпак (качкет). То уређење, које је створено само за рат, буде задржано и после, пошто се мир поврати. Пруска је држала само 115 000 стајаће војске, али, захваљујући трогодишњој служби, резерви и домобранству, она је могла тај број утростручити у време рата. Краљ не хтеде допустити богатим младићима, да дају замену: допусти се онима, који сврше какву школу, да служи само једну годину и да ноћевају код својих кућа, али се гледало да се сачува начело, да сваки краљев поданик буде војни обвезник. Домобранство буде тако уређено, да се што више приближи правој војсци и у маневрима се тако извежбало, да је могло одмах ступити у рат. Пруска је од свих европских држава располагала сразмерно највећим бројем војника. — Ваљало је тако исто преуредити и порески систем у Пруској. 1815. године држава је била упропашћена ратом; рђава летина бејаше произвела велику беду и оскудицу; енглески фабрички производи, нагомилани за време копнене заштите, бејаху тако изобилни и продаваху се тако јевтино у Немачкој, да пруски индустријалци нису могли издржати утакмицу. Пруска је тада, као и друге државе, имала сложено царинско уређење: било је 67 разних тарифа у различним областима, а пруско земљиште

било је, осем тога, и тако препуно затворених комада земље других, туђих држава, да је било немогућно оградити је правилним царинским кордоном (т.ј. низом царинских стражара).

Пруска влада одважно предузе, да заведе врло умерену и врло просту царинску тарифу: царину од 10 од 100 на прерађене производе, а 20 од 100 на колонијалну робу, наплаћујући све по тежини. То је у то доба био најблажи трговински систем у Европи. Он по ново подиже пруску индустрију и упути је тако, како ће овладати трговином целе Немачке.

Мали владаоци, чије су земље биле затворене царинском пограничном линијом, протестоваше против те тарифе. Пруска им влада понуди да деле приходе од царине, сразмерно броју становништва. Пруска је задржала за себе управу, одређивала тарифу, склапала трговинске уговоре и постављала царинике. Први уговор те врсте, који је склопљен 1817. године, послужи као образац за све уговоре с малим тако затвореним државама. Године 1828. јави се за уговор и једна знатнија држава, која није била затворена, то је Хесен-Дармштатска; она осем поделе прихода доби и право, да поставља царинике на својој граници, али Пруска задржа право, да одређује тарифу. То је после био образац за уговоре с државама незатвореним. Тако се започе врло лагано и врло мучно стварање немачкога царинскога савеза (*Zollverein*).

Била су се образовала и друга два савеза, један између јужних, а други између средишних држава. Отпоче борба између та три савеза и пруски савез, као најмоћнији, привуче оне друге: године 1836. у њ бејаху ступиле све немачке државе, осем Хановеранске, њених суседака и Аустрије. Године 1841. царински савез би обновљен на дванаест година. При обнављању савеза, 1852. године, већина

је држава тражила, да се у савез увуче и Аустрија. Али Пруска није хтела примити Аустрију, која би са собом довукла и словенске и мађарске земље; она се окрете Хановеранској и њеним суседкама, које бејаху остале ван савеза с тога, што су налазиле, да су тарифе врло скупе, и примора их, да ступе у савез. Све остале државе нису се могле сложити са Аустријом због њенога папирнога новца, те по ново ступише у царински савез, који се обнови за време до 1865. године, и распростре на целу Немачку, осем Аустрије. Пруска је била узела у своје руке управу над немачком трговином.

Од 1850. до 1860. године политички је живот у Немачкој био врло млитав: владе, преплашене покретом од 1848. године, спречавале су слободоумне и народоносне манифестације. Године 1860., после аустријскога пораза, опште је мишљење било, да је савез (конфедерација) недовољан; и владаоци и поданици бојали су се, да Наполеон III не покуша да Немачкој отргне леву обалу Рајне; — слагали су се у том, што су сви тражили какво јаче уређење, које би давало снаге за отпор према туђину, али се нису слагали у том, какве поправке треба извршити.

Аустрија је предлагала, да се установи један савезни суд (трибунал) и један савет од представника свих влада, и да се управа даје великим државама наизменце. Тај предлог претресу владаоци у Франкфурту, и као последица тога дође (1863.) стварање једнога савета од 21 пуномоћника и управнога већа од 6 чланова, с једним парламентом од 302 посланика. На то пристадоше 24 владаоца.

У Пруској, Виљем, који постаде краљем 1861. године, бејаше дао владу Бизмарку, племићу из старе породице, непријатељу слободоумних устава и парламената, а великом привърженику личне краљевске владавине и обожаваоцу пруских уредаба.

Он је кроз неколико година био представник Пруске у дијети и из Франкфурта је попео презирање дијете, конфедерације и Аустрије. Он је увидео, да је за Пруску корисније, да се уништи конфедерација, у којој би јој Аустрија увек везивала руке за рад, а и друге је државе суревњиво гледале. С тога је он хтео, да се та конфедерација замени једним ужим савезом, са изборним парламентом, у којем би пруски краљ имао у својим рукама трговинску и војничку управу, а из којега би Аустрија била искључена.

Он је од 1862. године саветовао аустријској влади, да остави Немачку, па да „пренесе своје тежиште у Будимпешту". Али је он добро увиђао, да се Аустрија неће повући из конфедерације без рата, па се спремао за рат. Биле су му потребне две ствари: 1., да појача пруску војску (то је смер његове унутрашње политике) и 2., да обезбеди савез или неутралност европских сила (то је био смер његове дипломације.)

Године 1861. пруска је војска била на истом ступњу, на ком је била и 1815., и како се становништво било умножило, то је војничка служба била престала бити обавезна за све; од 63 000 новоуписаних младића, који су сваке године имали да испуне војну обавезу, узимано их је само 40 000, а од 1840. године држани су у војсци само по две године. Домобранство, уређено као и 1815. године, трајало је до четрдесете, а почињало је од двадесетпете године. Резерва је обухватала само две класе, то јест војнике из две године. Краљ Виљем учини три измене: по ново заведе општу војну обавезу, с трогодишњом службом, наредивши при том, да се узима у војску цела врста (тј. сви младићи рођени у једној години); рок служења у резерви продужи до 27. године; домобранство задржа па 32 године: на тај је начин у време рата

било 440 000 људи активне и резервне војске, наместо 200 000.

За увршћивање тих нових војника краљ установи нове пукове, што га, наравно, примора да повећава и буџет. У Пруској је од револуције 1848. године била једна изабрана скупштина, *Ландтаг*, која не бејаше ишчезла за време реакције од 1848. године. То није био парламенат као у уставним земљама; министарство није било одговорно, а скупштина је имала само да изгласа законе и буџет: али је при том влада била уобичајила, да јој на одобрење износи буџет, тек пошто је он потрошен, те је то њен надзор чинило ништавним. Њена се власт дакле сводила на неодобравање нових закона и повећавања пореза; с тога се о њој није ни водило много рачуна, посланици су слабо уважавани, и при свечаностима посланику је било место после каквога капетана.

Преуређење војске даде први пут могућности посланицима, да се успешно одупру влади. Скупштина, од 1858. до 1861. године, није смела не примити пукове, које је краљ уредио, и реши да се *привизорно* (привремено) задрже. Године 1862. доби већину једна нова странка *напредњачка (Fortschrittspartei);* она је желела, да се рат избегне и да се заведе штедња: она је налазила, да је војска врло многобројна и хтела је да сведе рок службе на две године. Скупштина дакле не хтеде усвојити повећање. Краљ изјави да је он, коме је стављена у дужност одбрана земље, позван, да суди о потребама војске, да су му потребне оне суме, које су записане у буџету, и да скупштина нема права да му одрече она средства, која су му потребна ради опстанка државе. Скупштина одговори, кад би она морала одобрити све суме, које краљ буде сматрао за потребне, онда би њена већања била једна комедија, и она не би више била

скупштина народних представника, него само једно саветодавно тело. Неслога је долазила од туд, што је скупштина, која је установљена 1848. године, била једна туђа установа; она је позајмљена из једне земље, у којој је признат народни суверенитет, па пресађена у државу војничку, која је почивала на суверенитету краљеву. Ваљало је дакле или да скупштина примора краља да попусти. то јест да призна за суверена (поспоца највише власти) народ, који та скупштина представља, или да краљ примора скупштину и народ да уступа, то јест да признају његов суверенитет (највишу власт).

Тај је сукоб трајао од 1861. до 1866. године; скупштина је два пута распуштана и по ново бирана. и никако није хтела одобрити. Али ни краљ није хтео уступити; њега је подржавао Бизмарк, који постаде министар-председник 1862. године; он је изјавио, да се уједињење Немачке може извршити само „гвожђем и крвљу.“ „Ми волимо, рече он у скупштини, да носимо сувише велики оклоп за своје мршаво тело, па би требало да се њим и користимо.“ Он одлучно прихвати сукоб са скупштином: „Цео је уставни живот један низ међусобних споразума, — рече он једном. И ако споразум постане бескорисан с тога, што једна од оних сила што се споразумевају хоће да учини с доктринарним апсолутизмом да њено мишљење победи, онда се тај низ споразума кида и место њих отпочињу сукоби: а пошто се државни живот не може задржавати, то ти сукоби постају питања силе: који има силу у својим рукама, тај иде својим правцем“. Бизмарк и краљ имађаху силу, задржаше своје пукове и наставише скупљање пореза, као да га је и скупштина одобрила.

За то време је Бизмарк радио да усами Аустрију. Он је био придобио руског цара, помогавши му, да савлада побуњене Пољаке 1863. године: он

задоби Наполеона III, оставивши га да мисли, да би му помогао, да присвоји било Белгију, било земље на обалама Рајне: Италију је примамио обећавајући јој Млетке; што се пак тиче Енглеске, он је био увидео, да она не може ништа.

Питање о уједињењу би решено, као што је Бизмарк и предсказао, мачем и крвљу, у три рата.

Године 1864. Пруска и Аустрија ратовале су с данским краљем, да му отму војводине Холштајн и Шлезвиг; али уместо да их предаду немачким наследницима, оне их задржаше за себе и привремено их поделише. Аустрија доби Холштајн.

Године 1866. Пруска, изговарајући се, као да Аустрија потпомаже ширење револуционарних мисли по Холштајну, заузе ту земљу. Аустрија се због тога жалила дијети, која њој даде за право. Пруска влада изјави да сматра да је савез (конфедерација) раскинут и ступи у рат. Бизмарк је још 1865. године говорио баварском министру: „У питању је само један двобој, који ће бити брзо свршен, ако немачка остане неутрална; Аустрија није за рат спремна, а и нема средстава да се спреми; довољна је једна битка." За рат од 1866. године он је био задобио и савезништво Италије.

Немци су се колебали између два противника. Владаоци су више волели Аустрију, која им није хтела одузимати њин суверенитет. Родољуби су се надали да изврше уједињење с помоћу Пруске; они, по угледу на Талијане, основаше 1859. године друштво *Народно Уједињење* (*Nationalverein*), које је имало до 20 000 чланова и које је изјављивало, како хоће да „тера Пруску на добар пут". Али, кад се виде да је пруска влада у Бизмарковим рукама и да се бори са скупштином, либерали омрзоше на Пруску. Године 1862. основа се и једно *Друштво за реформе* (*Reformverein*), које прихвати план ве-

ликонемачке странке: Аустрија постаде омиљена, и аустријски цар би са одушевљењем дочекан у Франкфурту 1863. године. Од туд 1866. године готово све немачке државе стадоше на страну Аустрије, против Пруске.

Рат 1866. године, решен само једном једином битком, имао је три последице:

1., Аустрија се одрече немачкога савеза (конфедерације), остављајући Пруску као господара у Немачкој, а одрече се и војводинâ Шлезвиг-Холштајна.

3., Пруска присаједини те војводине, а тако исто присаједини и оне државе у северној Немачкој, које је била заузела за време рата (Хановеранску, Хесенску, Насаву и Франкфурт), тако да је уништила оне затворене области које су јој предвајале њене земље. Присаједињење је овако образложено: „Те су се владе одрекле неутралности или савеза, који им је Пруска нудила, оне су узеле активнога учешћа у рату против Пруске и тим навукле на себе и на своје земље ратну пресуду. Та се пресуда, *по Божјој наредби*, окренула против њих. *Политичка нужност* приморава нас, да им не враћамо власт, које су били лишени победоносним походом наше војске. Кад би те земље сачувале своју независност, могле би према свом географском положају причињавати пруској политици... тешкоће, које би далеко надмашавале њихову снагу и важност.“ Пруска је скупштина захтевала, да се потражи какав други изговор за присаједињење, а не „проста сила, која данас није више довољна за заснивање права и држава,“ а Бизмарк одговори: „Наше право је право немачкога народа да постоји, да живи и да се уједини; право је и дужност Пруске, да немачком народу створи основицу, која му је за живот потребна.“

3., Пруска начини један пруско-немачки савез

(*Bund*) са оним северонемачким државама, које осташе независне. Основну уредбу тога савеза изради, споразумно с пруском владом, један конгрес изасланика тих држава и скупштина народних посланика, изабраних општим гласањем (1867.).

Државе *Северонемачког Савеза* (*Norddeutscher Bund*) задржаше свака своју посебну владу, али установише озго једну заједничку савезну владу. Извршна је власт наследно дата пруском краљу као ***председнику савеза*** и само једном министру, једином који је одговоран, ***канцелару савеза***, којега бира пруски краљ између пруских министара. Законодавну власт имају две скупштине : *Савезно Веће* (*Bundesrath*), састављено од пуномоћника појединих влада, који морају гласати према упутствима својих влада, и *Рајхстаг* (*Државни Сабор*), који је састављен од посланика, које бирају сви становници. Бизмарк се држао општега права гласа, али није хтео посланицима дати накнаду за рад (дневницу), нити је хтео установити царевинско министарство.

Између савезне владе и влада месних власт је овако подељена: свака је држава задржала своје правосуђе, полицију, администрацију, финансије, вероисповест и наставу. Савезна је влада добила:

— Војску и морнарицу; пруски је краљ главни заповедник целе војске, све државе морају усвојити пруски војни систем (обавезно служење, трогодишњи рок службе) и пруско војно уређење;

— Међународне односе; пруски краљ уговара мир, објављује рат, склапа уговоре и поставља све службено особље;

— Трговину и саобраћајна средства; царине, новац, новчане заводе, мере (за тежину и дужину), поште и телеграфе, железнице;

— Трговинско и кривично законодавство и судски поступак;

— Уређење јавне медецине и хигијене.

За савезне потребе састављен је и савезни буџет, који се састоји из царинских прихода и пореза, што га даје свака држава. Тај се буџет одобрава за више година у напред. „Кад би уређење савезне војске могло бити довођено у питање гласањем сваке године, рекао је Бизмарк, то би ми изгледало исто онако као оно удружење за прављење насипа,[1] где би се сваке године гласало по главама (разумевајући ту и оне људе који немају имања) о питању: треба ли у време великога придоласка воде провалити насип или не?“

Пруска победа учини крај опозицији у пруској скупштини; напредна странка (прогресисти) изгуби већину, а место ње се образова једна странка, која је била решена да помаже Бизмарка у његовој политици, не одричући се при том начела слободе и јединства; она се назва *народно-либерална* странка.

Четири јужне државе (Баварска, Виртемберг, Баденска и Хесен-Дармштатска) не бејаху ступиле у Севернонемачки Савез, него су само биле уговориле с њим војни савез и остале у царинској заједници (Zollverein-у).

Уједињење је довршено ратом с Француском. За време опсаде Париза владаоци, сакупљени у Верзаљу, прогласили су пруског краља за *немачкога императора* (у јануару 1871.), немачки је савез добио и четири јужне државе и назвао се *царевином*. То је управо била само промена имена. Уређење је остало исто; није написан устав за царевину, али је усвојена једна нова застава црно-бело-црвена. Кад Француска затражи мир, пруска је влада захтевала, те јој се уступи Елзас и један део Лотрингије, и уместо да се те земље присаједине Пруској, од

[1] У североамеричким низијама, које су изложене поплавама великих река или мора, становници су приморани да склапају удружења за одржавање насипа о заједничком трошку.

њих начинише *царевинску земљу*, која се сматра као својина Немачке и којом управља канцелар.

Ни у једној од присаједињених земаља 1866. или 1871. године становници нису питани; влада се вазда задовољавала само правом завојевања.

Тако је уједињење Немачке извршено „гвожђем и крвљу" у корист Пруске. Нова царевина није ништа друго него Пруска проширења до граница старијега царинског савеза (цолферајна).

Ново Немачко Царство није засновано ни на начелу народности по крви нити пак по својој вољи. Оно није обухватило 8 милиона Немаца у Аустрији, а обухватило је 2 милиона Пољака словенскога рода, који су ту увучени као поданици пруског краља. Ту су силом нагнани народи који непрестано протествују, Пољаци, Хановеранци, Данци и Елзашани.

Измене у управи

Напредовање парламентарне владавине у Европи. — Године 1848. парламентарна је владавина потпуно примењивана само у Енглеској, Француској и Белгији; — у мањим немачким државама и у Холандији примењивана је непотпуно, а у Шпанији и Португалији само привидно. Изузимајући некоје државе јужне Немачке, она није била продрла ни у средњу ни у источну Европу.

Револуција од 1848. године уздрмала је све апсолутистичке земље осем Русије; владе, преплашене побунама, обећаше уставе и сазваше уставотворне скупштине. Било је уставотворних скупштина у Пруској, Аустрији и Мађарској, парламента у Немачкој и устава у свима италијским државама. Али се владе брзо прибраше и 1849. године тргоше натраг готово све оно што су биле дале.

Од тога покрета остаде само парламентарна

владавина у Холандији, уређена 1848., парламентарна владавина краљевине Сардиније и пруски устав из године 1850., без мало понављен онај од године 1848., који је опет израђен по белгијском уставу; њим се проглашавала једнакост пред законом и све врсте личне слободе; установљавао се парламенат од два дома: *Господске Куће (Herrenhaus)*[1] и изборне *Народне Скупштине*. Али је у ствари краљ остао неограничен.

Реакција против покрета од 1848. године трајала је до 1860. год. Од тада је уставна владавина напредовала брзим корацима, у колико је и грађански ред (буржоазија) бивао многобројнији, богатији и просвећенији. — Она је имала за углед најобразованије земље на западу. Њу је подржавао национални покрет. Она се користила слабљењем Аустрије, која је руковала рестораџијом, то јест успостављањем неограничене владавине. Парламентарна је владавина заведена у Италији 1860.—1861., у Аустрији од 1862. до 1867. а у Мађарској 1866. године.

У оним земљама, где је заведена уставна владавина, власт владаоца и скупштинскога горњега дома опадала је, а власт изборне народне скупштине повећавала се, и владалачки суверенитет потамнео је пред суверенитетом народа. Свуда је власт у рукама скупштина, устав одређује грађанска права, штампа је слободна. Чак и нема више апсолутистичке странке; сви су се политичари, па и сами владаоци, сложили са уставним начелима. Савремене се странке од тад називају *конзервативци* и *либерали*. Неслога се тиче само већег или мањег утицаја, што треба да га имају породице старе ари-

[1] Неки су чланови наследни, а неки доживотни. Ту долазе принчеви из владалачке породице, наследна властела из властеоске курије у Ландтагу 1847. и доживотни чланови, које избере краљ по својој вољи или на предлог племићских породица. Број варира од 200 до 400 чланова. — Прев.

стократије по рођењу или по богатству (што се зову *владајући редови).*

Само је једна европска земља остала при владавини неограничених монархија XVII столећа, и то је Русија. Ту владају цареви министри без икакве изборне скупштине (чак нису више сазивана ни обласна саветодавна већа); новине подлеже цензури; полиција „административним путем", без икаква суђења, прогони у Сибир оне људе на које сумња, да су задахнути револуционарним осећајима.

Што се тиче Немачкога Царства, оно је од 1866. године под једном врстом полутанске, тачно неопредељене владавине: она има један заједнички парламенат, *Рајхстаг*, и посебне парламенте у свима државама, *Ландтаг*, које бирају становници и који одобравају порез. Али заједнички парламенат нема највишу власт; према традицији пруске краљевске породице цар се сматра за суверена, то јест носиоца највише власти, и стоји изнад воље Рајхстага.

Радикална странка. — Уставна странка није хтела кидати с традицијама; она је допуштала, да се и даље управља по старом начину, и да народ не буде једини који ће све уређивати. Она је само захтевала потребне реформе, поправке, да би народ према потреби могао влади натурити оно што он хоће.

Око 1830. године поче се стварати једна странка, која се није више задовољавала само делимичним поправкама, него је захтевала да се из основа измени систем владавине, тражила је *радикалну* измену. Њу назваше *радикалном странком.* Она се најпре основала у Енглеској (1815.) и Швајцарској, па по том и по земљама западне Европе. У свима земљама она хоће да придобије бираче, да би добила већину у скупштини и да би преуредила државу по својим начелима.

Радикална се странка ни мало не обзире на традиције, наслеђене обичаје; њено је начело да

један народ не треба да допусти, да се над њим влада по старинским уредбама, него да заводи нове, које су удешене за садашњост. Те уредбе једни изводе из појма о човечности и правичности (то је поглавито поступак француских радикала), а други би хтели да их изводе из науке (тако раде енглески радикали). Исто се тако радикали размимоилазе и у мишљењу, какву би владавину требало завести.

Они се не слажу ни у питању: шта је задатак владе, и ту се тако потпуно размимоиђоше, да најзад дођоше до две супротне теорије.

Једна сматра, да је крајња сврха владе, да обезбеди сваком личну слободу. Нека се пусте лица да се слободно развијају, па ће бити срећнија и предузимљивија, и она ће моћи постићи више напретка; друштво ће се само по себи боље уређивати, него ли што се уређује законским прописима. Држава треба да се ограничи на то, да предузима оно, што је потребно да сваком човеку обезбеди његову слободу; она не треба никога да приморава на штогод више сем на оно, што је потребно за заштиту слободе других; она је само једна установа за узајамну одбрану. Она не мора на себе узимати дужност, да се стара о оном, што је за друштво корисно, то је ствар појединаца којих се тиче. Треба дакле имати слабу владу, да она не би покушала да вређа личну слободу. То је теорија *слободоумних радикала.*

Супротна теорија полази од замисли, да је задатак државе да људе учини срећним и да заведе царство правде. Она има права, да све уређује у интересу највећега броја, јер је она своју власт добила од народа, који је суверен. Она није обавезна да поштује слободу појединих лица, ако јој она смета, да изврши свој задатак. Лице нема права, кад је наспрам њега у питању држава. Потребна је дакле једна јака влада, да може саломити

отпор појединих лица. То је теорија *aукторитативних радикала* (који све очекују од власти).

Те две теорије одговарају двама супротним осећајима, једна љубави према напретку, а друга љубави према реду. Слободоумни желе један неодређени напредак, а аукторитативни хоће савршено друштво, и напредак не примају све дотле, док се не дође до савршенства. — Између тих двеју крајњих теорија има доста места за мишљења, која би држала средину између њих. Један део слободоумних радикала узима, да држави није дужност само да одржава мир, него да предузима све послове, који би били корисни по друштво, а за које појединци нису заинтересовани, да их сами раде: држава треба да узима на се грађење мостова, пристаништа и путова, чување шума, издржавање научних установа и школа[1] итд. Не слажу се у том, да ли држава треба да се стара и о вери: најобичнија је теорија раздвајање цркве од државе.

Велика већина радикала у Европи припада аукторитативној фракцији.

Опште право гласа. — Основно је начело парламентарне владавине у том, да власт припада изабраној народној скупштини. Али није потребно да сви становници имају бирачко право, нити да сви бирачи имају подједнак глас. У Енглеској су гласали само власници имања и велкозакупци, и глас каквога бирача из бурга био је претежнији него ли глас каквога бирача из грофовине.

Све земље, које су усвојиле енглески парламентарни начин владавине, ограничиле су право гласа само на становнике, који су имали законом одређени *ценз*[2]. Само они, који су достизали до

[1] Taine, *La Revolution*, III, 132.

[2] Сума прихода, или закупна цена или одређена количина пореза. Прев.

одређене суме, могли су гласати, бити изабрани и суделовати у управи: они су сачињавали *правни народ — pays légal*, а од осталих се није ни тражило мишљење. То је био систем *ограниченога права гласа*.

Присталице демократије истакоше насупрот том систему *опште право гласања*, које свима људима даје бирачко право. У почетку је опште право гласања примењивано само у неким швајцарским кантонима, где је оно потицало још из Средњега Века, и у Савезним Северноамеричким Државама, где је заведено поступно између 1783. и 1830. године. Француски су га републиканци применили 1792. године, али је у Француској у скоро напуштено. Радикали су га у свима земљама живо тражили, наслањајући се на начело једнакости пред законом.

Опште право гласа заведено је одједанпут у Француској револуцијом од 1848.: у Немачкој после пруских победа (1866.) уведе га царевински канцелар Бизмарк, који се надао, да ће се моћи њим послужити да изврши уједињење. — Остале земље, не напуштајући систем ограниченога права гласа, све више су проширивале право гласа, тако да су мало по мало сви становници ушли у изборно тело. Бирачко је право постало без мало опште у Енглеској, на основу двеју измена, од 1865. и 1885. године, које су дале право гласа свима закупцима (који седе под кирију, *lodger*, са 10 фуната, 250 динара, кирије); без бирачкога су права остали само пољски надничари и они, који су још под очевим или материним кровом или старатељством (Цени се на 1 800 000 Енглеза који су без бирачкога права).

У Италији је онај цензус, што га је захтевао устав краљевине Сардиније, смањен 1882. године толико, да се број бирача попео од пола на два и по милиона. — У Шпанији је опште право гласа

било заведено после револуције од 1868. године, па га је укинула рестораија од 1874.. и опет је повраћено 1890. године. — Ни у једној земљи није остала више висока стопа цензуса.

Непосредна скупштинска управа. — У земљама, које су уређене као републике, из начела о народном суверенству поникла су два различита вида парламентарне владавине. У Северoамеричким Савезним Државама народ бира (посредно, двогубим гласањем) *председника републике,* с тим да управља четири године; министри су само председникови повереници, које он бира и који нису одговорни пред народном скупштином. Конгрес (заједничка скупштина) прописује законе и одобрава буџет, а председник поставља чиновнике и има извршну власт. И Конгрес и председник републике имају суверенску и независну власт. Кад Конгрес реши преко воље председникове, он тим не повлачи његов пад, а председник не може Конгрес распустити. — Такво уређење чини владу независнијом према народној скупштини, него што је тамо где је парламентарни облик владавине. Но, у истини, у Савезним Државама, где свака држава уређује све своје народне ствари, средишној влади остаје врло мало власти.

У колико парламентарни облик владавине постаје старији и народна скупштина све моћнија, у толико и та владавина све више тежи преображају. Приближује се једној врсти уређења, које се састоји у том, да се народној скупштини да право, да сама собом поставља министре, да их збацује и да им издаје наредбе. Тада нема више министарства, него само има министара, који су извршиоци воље народне скупштине. То је *непосредна скупштинска владавина.* Њу је у Француској вршио Конвенат. Она се много разликује од парламентарне владавине.

Основно је начело парламентарне владавине,

да вођ већине бира министре, своје другове, и управља пословима по једном плану, који сачињава „политику тога министарства". Народна скупштина може оборити министарство гласањем против његове воље, ако не одобрава његову политику, али му не може издавати непосредне наредбе и прописивати, како да се понаша у управи. Председник министарскога савета је у положају каквога предузимача, којем би народна скупштина дала да управља. За управљање је дакле потребно имати у народној скупштини сталну већину, која је решена да сваки пут гласа како министарство хоће.

Докле год су у парламенту само две странке, дотле једна од њих има већину. Тако је било у Енглеској кроз једно и по столеће. Али у земљама, где се образовало више странака, тешко је сачувати већину: јер, ако само једна странка сама не буде многобројнија од свих других укупно, онда се оне странке, које су противне министарству, удружују, да гласају против њега и образују *коалицију* (савез); министарство пада, и онда се не зна, одакле да се узме ново министарство, јер ниједно не може имати већину. То се догађало у Енглеској од како су се, поред двеју старих странака, образовале ирска и радикална странка. Тада парламентарна владавина постаје све тежа и тежа за примењивање, и замењује се непосредном скупштинском владавином.[1]

ТРИНАЕСТА ГЛАВА

Комадање Турске Царевине

Турско Царство у XIX столећу. — Отоманско Царство, које је крајем Средњега Века засновала

[1] Један нов облик владавине, непосредне народне управе, опробан је у Швајцарској под видом *референдума* и *иницијативе*. Но то је само клица једнога новога политичкога облика владавине.

једна турска султанска породица, бејаше сачувала своју грдно велику просторију: у Европи цело Балканско Полуострво и на северној страни Дунава Румунију (то се укупно звало Европска Турска); — у Азији Малу Азију и земље на Еуфрату чак до Персије (Азијска Турска), Сирију и заштиту над Арабијом; — у Африци Мисир и Триполис. Али је та царевина била растројена од XVII столећа и клонила се пропасти.

Као и у свима другим источњачким државама, тако је и ту била деспотска и неуређена владавина. Султан је имао и примењивао сву власт неограничено; али, како је он живео затворен у сераjу и није познавао државних послова, то је управа била остављена каквом везиру и старешинама појединих грана државне службе, који су бирани између његових љубимаца. Војска је била састављена од коњаника *(спахија)*, који су живели на оним земљама које им је султан дао, и пешака *(јаничара)*, подељених у 199 чета, смештених по цариградским касарнама. Али спахије нису више вршиле своју службу, а јаничари, уместо да се регрутују из султанових робова и да остану неожењени, стадоше се женити и своја места предавати својим синовима, који су их сматрали као наследну државну службу, а уз то у исто време рађаху и по какав занат. То је била једна војска у време рата врло рђава, а у време мира врло немирна, која је држала султана као заробљеника у његовој престоници.

Свака је област имала свога војнога управника, послатога из Цариграда, који је имао сву власт и сад се називао *паша*. Паше бејаху султанови робови, и султан је могао наредити, да им се одсеку главе и да му се донесу у сераj. Али је већина била купила своју област у султанових љубимаца, који су их постављали, и они, који су

заповедали каквим одредом војске, бунили су се често против наредаба које су долазиле из Цариграда.

Финансије су остале онако незгодно уређене, као што су и пре биле: без правилнога рачуноводства, без протокола, хартије су се чувале у џаковима. Није ти ту било ни буџета: султан и његови љубимци узимали су из државне благајне колико хоће новаца. Није било ни финансијске (фискалне) управе; приходи, то јест порез на хришћане и Јевреје, дохотци са султанових добара и царина на трговинску робу, издавати су под закуп предузимачима, који су становништву узимали сво до голе душе.

Тим манама источњачке деспотске владавине Отоманско је Царство придодало и узроке слабости, који су у тесној вези чисто с његовим карактером. То је било једно искључиво муслиманско царство. Султан је био наследио калифе, и он је био верски поглавар. Као и у свима муслиманским земљама, Коран је био једини, верски, грађански и политички закон. Држава је била потчињена цркви. Вера је била обавезна, и влада је смрћу кажњавала свакога муслиманина, који би се одрекао ислама. — Само су муслимани сачињавали отомански народ. Али, противно средњевековним хришћанским државама, које су на свом земљишту трпеле само хришћане, муслимани су у својој средини трпели и невернике (хришћане и Јевреје). Ти неверници нису могли бити грађани, сматрали су се као нижи, лишени свих политичких права, изван закона, пошто је за царство закон био Коран. То је означавало име *раја* (стадо, гомила). Они су плаћали порез по главама *(харач)* и кулучили су, а нису примани ни у војску ни у државну службу.

Ту није било разлике по пореклу; кад евро-

пљанин хришћанин. потомак побеђених, прими ислам, одмах постаје раван турском муслиманину, јер Коран не чини никакве разлике међу вернима. Тако је било муслимана арбанашких и словенских (српски Бошњаци и бугарски *Помаци*).

С демократским уређењем царство је имало дакле аристократску владу; једнакост је била потпуна, али само међу муслиманима, а муслимани су у односу према неверницима сачињавали аристократију по вери.

На тај је начин друштво било подељено на две неједнаке класе (муслимане и рају), које се нису могле стопити уједно и које су остале вечити непријатељи.

Султан је могао рачунати на муслимане, али угнетени хришћани нису могли бити верни поданици. Но, покоривши их, царство им је остављало њихово уређење. Они су очували своју веру, језик и обичаје, па чак и своје свештенство и управу у селима. Хришћански су се народи из XV столећа сачували недирнути под султановом владавином, као што су се сачувале слике у цркви Свете Софије под слојем креча, којим су по наредби Мухамеда II биле покривене.

У Азији је већина становништва била муслиманска и турскога порекла; друге раје није било осем Грка, Јевреја и Јермена, растурених по малим друштвима, врло мирних и немоћних да се буне. Али су муслимани у Европи били малобројни, а под њима су се налазили сви мали хришћански народи, око којих су султани пробавили једно столеће, док су их покорили.

На северној страни Дунава Румуни су само плаћали данак, али су од XVII столећа њима управљали Грци из Фанара (грчки крај у Цариграду), који су своја звања куповали у султанове

владе. У земљи није било стално настањених муслимана.

На југу од Дунава Срби, које су турски ратници, као власници све земље, немилосрдно угњетавали, сачињавали су један сељачки народ. Њихови источни суседи Бугари били су растурени на обема падинама Балкана, у три области, Бугарској, Источној Румелији и Маћедонији.[1] И они су такође били само сељаци, али су они били готово једини становници тих земаља. — Онамо, позади тих планина, вере и прилике бејаху још више испреплетане. Босна је и даље била насељена словенским становништвом, али је скоро половина Босанаца у XV столећу примила ислам, те образовала један ред сопственичко-војнички, који је био довољно јак, да сељаке хришћане држи у ропству.

Епир бејаше сачувао своје старо становништво (Арбанасе) и свој језик, сродан с прастарим грчким. Један део Арбанаса бејаше примио ислам, а други остао у хришћанској вери. Али су сви сачували своје обичаје; у пола сељаци а у пола хајдуци, они су образовали мала наоружана племена, која су била готово независна у својим планинама. Турска је влада од њих тражила само толико, да дођу наоружани, кад се позову.

На југу и по острвљу Архипелага, Грци су били по ново створили један народ, и најобразованији од њих почеше се сматрати за потомке старих Јелина.

Сви су ти народи били покорени силом, па их је само сила и могла држати у покорности.

[1] Тј. по њеним источним окрајцима иза Струме, а меместимице и по унутрашњости измешани са Србима, Грцима и Цинцарима. — Види: Ј. Цвијића, *Проматрања о етнографији македонских Словена.* — Београд, 1906. — и *Histoire politique de l'Europe contemporaine,* — од Ch. Seignobos-a, Paris 1897., стр. 608. Прев.

Најзад турска царевина, као држава муслиманска, никад није примана у друштво хришћанских, европских сила. Хришћански су владаоци сачињавали као неку породицу, а султан је остајао туђинац; он је имао само једнога јединога савезника, француског краља. Он се у Европи утврдио освајањем, и остали владаоци могли су га из ње истерати само силом. Његове земље нису биле под заштитом међународнога права: оне су биле као каква пустара, коју свако може заузимати. Године 1787. Русија и Аустрија бејаху се удружиле, да освоје и међу собом поделе Европску Турску.

Тако је дакле царевини претила опасност с више страна буне јаничара у Цариграду, одметање паша по областима, устанци хришћанских народа, руско и аустријско освајање итд.

За време европских ратова с Француском опасност се од стране Европе била умањила. Аустријска влада, забављена на западу, напусти освајање на источној страни; она заборави интересе Аустрије на Дунаву и уместо да осваја Отоманско Царство, она је гледала да га сачува. Енглеска, која се дотле врло мало занимала источним стварима, буде француским војним походом на Мисир наведена, да уговори савез са султаном; а по том, кад Енглези довршише освојење Индије, они стадоше мислити, да им ваља европске државе, Француску и Русију, држати далеко од ствари на Истоку. Отоманско је Царство од тада у Европи имало три савезника, који су желели да га одрже, Француску, Аустрију и Енглеску. Само јој је још био остао један непријатељ, Руско Царство, које покуша да јој отргне Румунију (1806.—1812.); али за време ратова с Француском цар је морао одложити своје освајачке смерове.

Источно питање у XIX столећу. — Кад се по-

врати мир у Европи 1814. године, Турско Царство постаде спорним предметом међу европским силама. Аустријска је влада од њих захтевала на Бечком Конгресу, да султану ујемче целокупност његове државе, што би учинило да и Турско Царство уђе у европски *концерат* (то јест да се и оно у будуће сматра за европску државу и да ужива благодети међународнога права). Али Русија то одби. Турска Царевина дакле остаде и даље ван заштите међународнога права, изложена покушајима да се распарча и издели. Али, пошто је свака од великих сила била заинтересована судбином земаља, које су сачињавале ову пространу царевину, то су све хтеле да се питају, кад се уређују источне ствари. Државници се према томе навикоше да мотре, као из заседа, па све догађаје, који прете да произведу какву промену у Турском Царству, и на све намере европских влада, да би били спремни да се умешају, чим би која сила хтела да се меша у турске ствари. И од 1815. године дипломати се стално занимају *источним питањем* (тако је оно називано).

Источно се питање могло овако изразити: Хоће ли се Турско Царство оставити у целини или ће се поделити? Ако би се распарчало, онда су се наметала два питања: 1., Која би сила узела распарчане земље, и 2., Шта би било с малим хришћанским народима, који су под султановом влашћу? — Дипломати су се много занимали само првим од ова два питања. Навикнути да воде рачуна само о владаоцима, они су се слабо бринули о народима у Турској. Они су управо мислили само на супарништво између европских сила, и радили су да одрже статус-кво, то јест све како је и било, да не би морали тражити какво ново решење, где би се морали сви сложити. Тако је мешање европских сила одложило решење источнога питања у бесконачност.

Али, и преко воље дипломата, султановој је власти више пута загрозила опасност од непријатеља, који су били довољно опасни да приморају велике силе да је бране. И сваки пут се источно питање јављало у новом облику.

1., Од 1825. до 1829. године источно се питање тицало Грчке. Побуњени Грци тражили су заштиту хришћанских држава против муслимана Турака. Метерник је позивао велике силе, да им одрекну заштиту; он је хтео да очува Отоманско Царство и у Грцима је гледао само револуционаре, који су се побунили против свога законитога господара. Он доиста и успе да задржи рускога цара Александра. Турски војници посекоше мирно становништво острва Хиоса; у Цариграду султан заповеди, да се о вратима саборне цркве обеси хришћански патријарх с 3 архиепископа и 3 свештеника. Метерника је то слабо дирало. „Ја не водим много рачуна, рекао је он, о 3—400 000 људи који су повешани, посечени и понабијани на коље онамо преко наших источних граница.“ Али у већини европских земаља народ, а нарочито образованије људе, обузе сажаљење према том хришћанском народу, који је произилазио од старих Јелина. Образоваше се *филеленска* друштва (тј. друштва јелинских пријатеља). Један женевски банкар уреди писанију (то јест скупљање добровољних прилога), те се Грцима слало новаца и оружја; француски, енглески и немачки добровољци ишли су у Грчку, да помажу у одбрани. По том мало по мало и народ примора државнике, да посредују у корист Грка. Нови руски цар Никола стаде на њихову страну, пошто су и они хришћани (1825.). Русија и Енглеска договорише се, да од султана траже независност Грка. Преговори су трајали три године и предлагана су различита решења тога питања. Но султан их је, четрнаест пута, све одбацио. Он посла на Грчку

ратне бродове и војску мисирскога паше, те опустоши и покори целу Мореју. Тада руска и енглеска влада придобише за се и Француску, те све три заједнички послаше ратну флоту, не да ратује са султаном, него да примора мисирску флоту, да се врати (1827.). Тако се изроди битка код *Наварина*. Године 1828. руски цар посла на Турску две војске, изјављујући да неће ни освајати ни производити револуцију. Османско Царство бејаше раслабљено уништењем јаничара, а султанови редовни савезници, Енглеска, Француска и Аустрија, не смедоше је бранити (Француска је била послала чак и један одред војске у Мореју у помоћ Грцима), те су Руси могли 1829. године прећи преко Дунава и ћи к Цариграду. Султан затражи мир, одрече се Грчке, обвеза се да пусти слободну пловидбу Дунавом и Дарданелима и обећа Русији платити ратну оштету. Но како ту оштету не могаде платити, то дође у зависан положај према Русима, и Османско Царство постаде царевим штићеником.

2.) Од 1831. до 1833. године источно је питање искрсло због рата с мисирским пашом, Мехмед-Алијом. У накнаду за свој поход против Грка Мехмед је био добио управу над облашћу Светога Јована од Акре (Бејрут); његов лични непријатељ Хозрев-паша, поставши велики везир султанов, спречи да му се то да̂, а Мехмед се реши да силом узме. Он буде оглашен за бунтовника, али његова војска освоји Сирију и победи султанову војску у Малој Азији. Султан, под утицајем Мехмедових непријатеља, потражи помоћи у руског цара, и једна руска војска улогори се пред Цариградом. Енглеска и француска влада, бојећи се да султан не падне у у потпуну зависност према Русији, наговорише га, да пристане на мир са онаквим погодбама, какве је Мехмед оставио, то јест да му уступи Сирију за живота његова. И цар се са своје стране користи

својим утицајем, те изради да султан потпише Уговор Ункјар-скелесиски (1833.): цар и султан обећаше да се узајамно бране, али султан буде разрешен обавезе да шаље војску у помоћ Русији, а у замену за то отвори мореузе (тј. Босфор и Дарданеле) руској ратној флоти. Тај тобожњи уговор о савезу стављао је Турско Царство под заштиту Русије.

3. Од 1839. до 1840. године источно питање опет искрсну због Мехмед-Алије. Хозрев, при повратку с једнога похода на Курде у планинским крајевима око Тигра, бејаше напао на Сирију, рат се опет започео и, као оно и 1833. године, Мехмедова победоносна војска поплави Малу Азију. Мехмед је изјављивао да не ратује против султана, свога господара, него да се само бори против његових слугу; он се надао да ће их оборити, па да сам он постане султанов први министар. Али се енглеска влада том приликом умеша у исти мах кад и руски цар, и то споразумно с њим. Енглези као и Руси били су непријатељи Мехмедови, — и то Руси с тога, што су се бојали да он, пошто предузме управу над Османским Царством, не ојача државу и не учини је способном да им се одупире; а Енглези пак с тога, што им Мехмед, као господар Мисира, могаше пресећи саобраћај са Индијом. Палмерстон је рекао: „Ако се Индија може ранити, онда то може бити само преко Мисира.“ Енглеска и Русија удружише се с Пруском и Аустријом. Тако буде образован *четворни савез (quadruple alliance)*, који изјави, да се лаћа одбране султанове и заповеди Мехмеду, да се врати у Мисир. Француска је, напротив, подржавала Мехмеда, надајући се да ће он препородити Турску, као што је преуредио и Мисир. Француска се не хтеде придружити осталим великим силама. На тај се начин обори цео савезни систем: од 1830. године две

уставне монархије. Француска и Енглеска, бејаху удружене против неограничених влада, а године 1840. Француска је стојала самосама наспрам Енглеске, удружене са оне друге три силе, као оно 1814. године. Француска либерална странка, однегована тако, да се диви Наполеону I, захтевала је рат; користили би се источним питањем, да покваре уговор од 1815. год. и да по ново заузму леву обалу Рајне. Тјерово је министарство подржавало ту политику и подбадало је Мехмеда, да не попушта; али је краљ хтео мир, а и сам је Тјер знао да не може ратовати са Европом. Француска влада повуче своју флоту из Леванта, а Енглеска посла флоту, која примора Мехмеда, да прими оне погодбе, које је поставио четворни савез, то јест да врати Сирију (1840.). Да би се Русији закратило да господари над султаном, Енглеска успе, да се потпише *Дарданелска Конвенција (Convention des détroits*, 1841.), којом се све силе обавезаше да не уводе своје ратне бродове ни у Босфор ни у Дарданеле, а тако исто обећаше султану, да ће му обезбедити целокупност државе. Тако дакле Османско Царство посредовањем удружене Европе остаде целокупно. Тада се први пут према њој поступило као према европској држави, те се стави под заштиту међународнога права.

Султанова влада и сама покуша да ојача Османско Царство и да га приближи европским државама уносећи у њ неке европске уредбе. Поправљање је започело од 1826. године. Султан Махмуд упоређавао се с Петром Великим, који је у своју царевину увео савремену образованост: подражавајући Европљанима, он је пио вино, а нагонио је и своје министре, да га пију, ма да је то Коран забрањивао; он је заповедао да се брада сасеца на два прста дужине. — Он је нарочито желео да има војску по европски уређену. Године 1826. опростио се јаничара: пошто се био спора-

зумео с њиховим старешинама, заповедио им је, да пошљу по 150 људи од сваке чете, да их уврсти у нови војни корпус; јаничари се побунише; на њихове се касарне пуцало из топова, пошто су остављене погађње капије отворене, да би могли побећи. По том је уређена војска од 70 000 људи по обрасцу европских војсака. Један пруски официр, славни Молтке, који му је помагао, да ту војску створи, овако је описује: „Војска по европском обрасцу, с руским мундирима, француским правилима, белгијским пушкама, енглеским сабљама, турским турбанима, мађарским седлима и наставницима свих народности; војска састављена од тимариота, доживотних активних војника, од резервиста с неодређеним роком службе, где су старешине биле регрути, а регрути непријатељи стражарења.“

Рашид-паша, који је управљао у име султана Махмуда, а по том и у име његова наследника, покуша да изведе дубље поправке. Он подиже куле светлиње и установи санитетски карантин у Цариграду. Он изради да се усвоји једнолика царинска тарифа, којом се омогући странцима трговање с Турском (дотле је роба била подложна разним таксама, према томе од којега је народа долазила). Он изради да се реши, да чиновници примају сталну, одређену плату. Хтео је ићи и даље, да се у Турској заведе владавина грађанске слободе. 2. новембра 1839. године султан сакупи у свом дворцу у Ђуланди главније великодостојнике, представнике хришћанских цркава и европске дипломате и нареди да се свечано прочита *хати-шериф*, којим је обећао општа преуређења. У том се акту говорило, да несреће Турској долазе од туд, што су напуштени стари обичаји, и да би се те несреће изгладиле, треба да се заведе ново уређење. (Влада се налазила између старих Турака,

који су се држали својих навика, и Европљана, који су препоручивали измене; но она се извуче из тога положаја с помоћу једне китњасте реченице, чиј је свршетак био у противречности с почетком). Султан је обећавао личну безбедност и пореску једнакост; изјавио је да ће се укинути монополи, одузимање добара (конфисковање) и издавање пореза под закуп и додао је: „Те владалачке концесије важиће за све, *ма које вере били.*“ Приликом једнога пријема старешина хришћанских општина Рашид изјави, да су султану и муслимани и хришћани као поданици равни. То је значило толико, колико и објавити општи преврат. Стари Турци, гневни што се с неверницима поступа тако, као да су они једнаки с правовернима, стадоше сплеткарити против Рашид-паше и оборише га. Рашид после опет дође на власт, али се сад одржавао на положају само чувајући се да не вређа мишљење муслимана. Један млади јерменски хришћанин, који је у љутини био примио ислам, врати се у хришћанство. Међутим, Коран каже да је сваки муслиманин, који се одрече своје вере, достојан смртне казне. Европске су владе тражиле милост за младића, али он буде погубљен. „Ја знам, рекао је Рашид европским дипломатама, да моја влада није баш успешна, али ја спречавам да се не влада још и горе“. За извршење истинскога преображаја било је потребно поуздано особље; међутим, муслимани су били сувише необразовани, да би могли схватити нов начин владавине. Молтке каже: „Турчин, који зна читати и писати, назива се *хафиз*, учен“, он додаје, да се странци не могу употребити, „јер и најбољи дар постаје сумњив, чим долази из руке каквога хришћанина“.

Међутим, успело се да се створи редовна војска с петогодишњим роком службе *(низам)* и резерва *(редиф)*, која служи седам година. Основа

се Отоманска Банка са европским особљем. Са увођењем само једне царинске тарифе на увоз, од 9 на 100, царевина се отвори европској роби. Европске се владе стадоше надати, да ће се Османско Царство само преобразити и спасти од распадања. За једно дванаестину година источно питање није више покретано.[1]

4., Источно се питање по ново потрже 1852. године. Цар Никола се никако није одрицао освајања Османскога Царства, које је он називао „болесним човеком." Приликом једнога путовања у Енглеску (1844.), он је говорио: „У мојем кабинету има два мишљења о Турској. По једнима она је на умору, а по другима она је већ умрла. У сваком случају неће се спречити, да кроз кратко време не умре." Године 1852. он изјави енглеском посланику, да је дошло време „да се споразумеју о погребу", и да се он решио да заузме Цариград, не као својину него као залогу.

Турској Царевини по ново загрози опасност од поплаве руске војске. Енглеска влада реши да је силом спасе и потражи савезника. Пруски се краљ не смеде умешати, а Аустрија се ограничи само на протесте. Али Наполеон III, поставши царем, уграби ту прилику, да Француској да активнију улогу у Европи; он повуче за собом и сардинску владу, која је нарочито гледала да му угађа, и буде уговорен савез између Енглеске, Француске и Сардиније. Русија је била посела војском дунавске области, а ове три силе послаше најпре флоту, па по том и војску у Турску. Руси се повукоше готово без борбе. Али савезници хтедоше уништити цареву силу на Црном Мору и тим му одузети могућност, да по ново почиње рат: они

[1] Само је било спорова између хришћана источноправославних и римокатолика због чувања кључева од Светога (Христовога) Гроба. (То је спор око Светих Места).

опседоше руску оружницу на Криму, *Севастопољ*, заузеше је после опсаде од триста и педесет дана и уништише је.

Париски Конгрес, где су биле заступљене све велике силе, уреди ствари на Истоку (1856.). Црно Море постаде неутрално и буде забрањено на њему држати ратне бродове. Дунав би проглашен за неутралан и одреди се нарочита међународна комисија, да уреди пловидбу по Дунаву. Силе се обвезаше да сачувају османску државну област. Тако су европске силе одбраниле султана од Русије. — У замену за то, оне су захтевале од њега, да изврши стварне поправке, које је био објавио, то јест да заведе правичну владавину за своје поданике хришћане. Султан издаде један свечани проглас *(Хати-хумајун* од 18. фебруара 1856.), где у начелу постави слободу и једнакост свих пред законом: хришћани неће више плаћати порез по главама (capitatio, харач), они ће се примати у војску као и муслимани и имаће својих представника у управи. Европске силе изјавише да „констатују велику важност тога саопштења", додавши да им оно не даје никаква права „да се мешају у односе између султана и његових поданика, нити пак у унутрашњу управу царевине." Оне су тражиле од турске владе обећања, да ће извршити поправке, али нису предузеле ништа да је и приморају, да се тих обећања одржи.

Влада није могла та обећања испунити, а да из основа не поремети уређење царевине. Једини је закон био муслимански верски закон, а он није штитио хришћана; у накнаду за то, хришћани су били уређени по малим општинама, свака секта за себе, и њима су управљале њихове владике, које су имале ту повластицу да управљају у исти мах и верским и световним стварима. На тај начин влада није могла завести један закон за све, а да

у исти мах не повреди и муслимански закон и хришћанске повластице. Муслимани не пристајаху да слушају невернике, те се с тога нису могли хришћани примати у службу; они су их и даље злостављали, а хришћани нису могли наћи правде у муслиманских судија. Хришћани пак са своје стране нису ни марили за тим да служе у турској војсци, те су волели да се откупљују од војне службе: од туд се догоди, да се порез по главама, који је био укинут, по ново поврати под видом откупне таксе (војнице). Два државника, који су управљали царством, Алија и Фуад, присталице европских уредаба, заведоше судове и управна већа по свему царству; ту су требали и хришћани да се примају. Али су у њима муслимани господарили: у Једрену су 4 000 муслимана имали 11 представника, док су их 60 000 хришћана имали само 3. Кад европске владе наредише, да се изврши преглед последица тога преуређења, оне нађоше, да се закони нису могли применити: с хришћанима се и даље поступало као с нижима, а тако су се и они сами понашали; само су двојица достигла до чина паше, па ни они нису били у служби; судови, чије су седнице требале да буду јавне, наређивали су, да им полиција стоји на вратима, и нису хтели ни после саслушавати хришћане као сведоке; за *заптије* (жандарме) су узимани све сами разбојници, који су глобили становништво.

Султанови су савезници захтевали, да изврши стварне поправке. Предлагана су му два типа политичкога уређења. Француска га је влада наговарала „да не чини никакве разлике између разних народности Турскога Царства". А давањем подједнаких права свима поданицима они би се стопили само у један народ, као што је у Француској. Руска влада није одобравала то стапање и

предлагала је „раздвајање хришћанских и муслиманских интереса“; она је говорила, да „Кораново учење поставља једну непрелазну међу између Турака и хришћана; у Турској ће једнакост пред законом и даље остати празна реч“ (1867.). Француски је савет био искрен али неостварљив; руски се савет могао применити, али је он водио распарчавању царевине, а то је и хтела руска влада.

Турску је владу штитила још само сагласност између Енглеске и Француске. Француски пораз 1870. године остави руској влади одрешене руке за рад. Она отпоче са изјавом да је више не везује Париски Уговор и спусти ратну флоту на Црно Море. По том подстаче хришћане, Србе у Херцеговини, да се побуне против султана.

5., Источно питање у Европи по ново дође на дневни ред (1875.) због словенских хришћана. Султан је 1875. године издао указе, којим се обећава слобода и једнакост, али владе нису више веровале султановим обећањима. На предлог аустријске владе велике силе изјавише, да треба преуредити порески систем и правосуђе и „да извршење тих измена не буде остављено на вољу појединих паша“; оне су захтевале „контролу која ће се поверити једној комисији, састављеној од *хришћанских* и муслиманских првака“. Док су херцеговачки горштаци, потпомагани Црногорцима, забављали турску војску, дотле и словенски сељаци у Бугарској покушаше да прогласе своју независност. Влада пусти против њих башибузуке, који нападоше на незаштићена села, уништише их око стотине, посекоше 25—40 000 душа и одведоше у ропство 12 000 жена. „Бугарски ужаси“ (1876.) разгневише целу Европу. Владе образованих држава не смедоше више бранити Турско Царство.

И сами се Турци поделише: нова, *младо-*

турска странка, коју је предводио Мидат-паша, тражила је народну скупштину, састављену од представника свих народности и свих вера; она обори султана и на његово место постави његова синовца Мурата (1876.), који би збачен после непуна три месеца. По том буде у децембру 1876. год. издата једна уредба, која је у тајности била израђена; њом се заводила уставна владавина са сенатом и изборном народном скупштином. Али ти назови-изабрани посланици нису могли желети друго што, него оно што је и влада желела. Њима су дали надимак: „*Евет Ефендим*“ (Тако је, Господару). То је била једна комедија пред Европом. Турска је влада говорила: „Новим се установама заснива у царевини владавина слободе, правде и једнакости, то јест победа образованости“. Од туд се изводило, да Турској, која се сама собом преуредила, није више потребно мешање странаца. Европске се владе споразумеше да траже, да се заведе „нека врста самоуправне владавине, тако да се хришћанским народима да право да надзиравају оно, што се лично њих тиче, и да се обезбеде од самовољне власти“. То је била предложила Русија. Турска влада изјави, да је тај захтев противан новом уставу и изнесе га пред један велики савет (диван), који га одбаци са 236 против 1 гласа. Европске државе опозваше своје посланике.

Турско Царство бејаше сад остављено самом себи. Оно се опирало Црногорцима и било је одбило српску војску. Руски цар улази у рат, доби право да пређе преко Румуније и упаде у Турску (1877.). Европа се не умеша као оно 1853. год. И руска војска, тек после врло тешких напора, могаде по ново предузети онај пут од 1829. године, и стиже у Једрене. Као оно и 1829. год., тако је и сад руски цар наметнуо своје погодбе за мир.

Султан признаде потпуну независност трима

хришћанским државама, које су биле у савезу с Русијом, Црној Гори, Србији и Румунији, и уступи им и по нешто земље. Он се одрече свих бугарских земаља; нова бугарска држава имала је да обухвати Румелију на северној и јужној страни Балкана и Маћедонију. Од Европске Турске султану бејаху остала само још три комада без везе, Босна, Арбанија и Румелија.

Европске владе нађоше да је то парчање сувише велико и врло угодно за Русију, те принудише рускога цара, да пристане на општи конгрес, који би уредио положај Турскога Царства. Берлински Конгрес усвоји независност трију хришћанских држава и оно, што им је у земљи дато, али знатно смањи део, који је био дат Црној Гори. Он смањи и малоазијске области које је султан Русији уступио и прогласи Батум за слободно пристаниште; задржа и даље неутралност морских отока̂ (Босфора и Дарданела) и Дунава. Али не прими Бугарску онакву, каква је по уговору била начињена. Само земља на северној страни Балкана буде узета за кнежевину Бугарску, која је морала остати вазална према султану: од бугарске земље на јужној страни Балкана постаде област Источна Румелија, којом ће управљати једна европска комисија под управником (гувернером), којега султан поставља. Хришћани у Маћедонији бише просто враћени Турском Царству.

Конгрес је смањио део Русији и њеним савезницима, али раскомада Турско Царство у корист оних држава, које су биле остале неутралне. На захтев Француске и Италије он даде Грчкој већи део Тесалије. Аустрија би овлашћена да поседне побуњену Босну и Херцеговину. Енглеска је већ била добила од султана право, да заузме острво Кипар.

На тај је начин готово цела Европска Турска

отргнута од султана; њему су остале само земље насељене муслиманима (Арбанија и цариградска област), а од хришћанских поданика само они у Маћедонији[1] и у солунској области (Грци, Срби, Бугари и Цинцари). Оне земље, што су откинуте од Турскога Царства, постале су независне државе, као што су биле и пре освојења у XV столећу. Источно је питање решено на један начин, који дипломати нису предвидели, поновним стварањем четири народне државе, српске, грчке, румунске и бугарске (не рачунајући Црну Гору).

Стварање Грчке. — Грчки народ, који је у Средњем Веку био јако истрошен, бејаше се под турском владавином опоравио: Грци су мало по мало погрчили Словене и Арбанасе, који су били насељени у Грчкој; бејаше се створио један народ који је говорио грчким језиком и захватао готово оне исте земље које и Јелини Старога Века, то јест сав јужни део Европске Турске од Тесалије, острвље Архипелага и прибрежје Мале Азије. За време ратова од 1793. до 1814. године грчки су морнари, пловећи под турском заставом, остали неутрални између непријатељских народа и привукли готово сву трговину на Средоземном Мору. Они су одлазили, да у Одеси купују жито из Русије, па да га разносе по Европи. Године 1816. они су имали 600 бродова наоружаних са 6000 топова и 17 000 морнара. Готово сви су ти морнари становали на три каменита, гола и неплодна острвцета наспрам арголидске обале, на Хидри, Специ и Псари; они су ту били образовали три мале републике, којима је султан био допустио да слободно сами собом управљају. Становници

[1] Писац под Маћедонијом подразумева и праву Маћедонију и Стару Србију, и ту помиње само Бугаре и Грке. Ми смо на неким местима народоносно име заменили именом „*хришћани*“, пошто је тако у ствари и било. Прев.

су били наоружани и навикнути, да се на мору боре против гусара. Свршетак европских ратова њима донесе невољу.

У планинама старе Лаконије (Маина[1]) и средње Грчке полуразбојничке војничке дружине, *клефта* и *паликара*, бејаху сачувале своју навику да увек иду под оружјем; они су се борили растурени као стрелци, сакривени иза стена и само слушали месне старешине; у Маини је сваки од тих старешина (капетан) имао своју утврђену кулу.

Тако су Грци имали за борбу спремну морнарицу и војску. У исто доба су и богати грчки трговци слали своје синове у иностранство ради образовања; образовани Грци оснивали су академије и гимназије; они поправише и свој језик, који се био много искварио за време турскога господарства; они су желели да успоставе и своју државу. Године 1797. један Грк из Тесалије, по имену Рига, саставио је и једну родољубиву песму по угледу на француску Марсељезу: „Хајте синови јелински, дошао је славе дан...“.

Устанак се појави у исти мах и у Мореји, и у Епиру, и у Румунији. На северу устанак буде брзо угушен, али Мореја и острва успеше да изагнају Турке. Тада отпоче крвави рат, који је трајао осам година (1821.—1829.). Грци изгубише Тесалију, али су се бранили у Мореји и по острвљу. То је било четничко и опсадно ратовање. Устаници су били образовали три владе, које се после саставише у једну. Но вође се поделише у две странке: на једној су страни били острвљани и занатлије, људи из Мореје, а на другој клефте. Од туд се изврже и грађански рат. Године 1826. муслимани су били покорили сву Грчку, а две грчке странке,

[1] Отуд назив *Маинати*.

које се бејаху склониле у Патрас, по ново отпочеше међусобну борбу.

Грчку спасе једино то, што се умешаше европске државе. Оне најпре предложише, да се створе три мале грчке државице под врховном султановом влашћу (вазалне); Грци бејаху сасвим истрошени, те примише предлог (влада је имала још само 16 пијастра, и ни мало барута), али га султан одбаци.

Године 1829. руски цар, као победилац, примора султана, да Грцима дâ потпуну независност и Грчка мораде образовати краљевину с каквим краљем из Европе. Али европски дипломати не хтедоше од ње градити какву праву силу; не хтедоше јој дати Тесалију и Крит, него је сведоше на земљиште јужно се Артанскога и Волоскога Затона. То је био најсиромашнији крај, а 1829. године био је готово права пустиња, — толико га је рат опустошио.

Та мала краљевина није била ни толико богата, да би могла живети. С тога Грци нису престајали радити да добију грчке земље, Тесалију и Крит, насељене Грцима, који су живо тражили присаједињење. Али су се европске државе бојале да ослабе Турско Царство. Једва 1878. године на Берлинском Конгресу, Француска доби за Грчку грчку земљу Тесалију, али је требало још три године, док ју је и примила у својину.

Грчка је 1833. године била уређена као неограничена монархија, у којој је као краљ био баварски кнез Отон. Године 1842. Грци приморише краља, да им дâ устав. 1863. године Отон буде протеран. Грчка је постала парламентарна монархија.

Стварање српске, румунске и бугарске државе. — *Српски је народ* повратио своју независност мало по мало, и тако рећи нечујно. У почетку XIX столећа сви су Срби још живели по селима. Једни су обрађивали земљу и гајили кукуруз, а други

су чували крда свиња по пространим растовим шумама: једини су отмени људи били свињарски трговци и они који су некад били војници у аустријској служби. Од 1804. до 1813. године, користећи се борбом између јаничара и муслиманских управника области, Срби су се били побунили (најпре у име султаново) под предводништвом једнога свињарскога трговца и бившега аустријскога подофицира Црнога Ђорђа (Кара-Ђорђа), па су по том постали и независни, али их је руска влада напустила и устаници су морали пребећи у Аустрију.

Други један трговац, Милош Обреновић, утврди своју власт ступањем у турску службу и борећи се против побуњеника.[1] Он успе, да се Србима остави оружје, а њему да се повери прикупљање пореза и других дажбина и постављање српских судија.[2] Године 1820. он доби назив *српскога кнеза у Београдском Пашалуку.* За време свих ратова он је остао веран султану, који га за то награди тим, што га постави за наследнога кнеза (1830.), даде му неке српске земље изван пашалука и нареди Турцима, да се иселе из целе Србије осем Београда.[3] Срби по ново постадоше народ независан.

Милош је владао земљом деспотски. Он је био узео у своје руке монопол трговине са сољу и свињама и приморавао је своје поданике, да му обрађују његове земље. Русија, налазећи да је он сувише моћан, изради код султана, да се установи савет, састављен од виђенијих Срба. Милош није

[1] Писац мисли на Милошеву предају али-аги Серчесми и на угушивање Хаџи-Продавове буне. Прев.

[2] Кара-Ђорђе се вратио 1817. године и позвао Србе на оружје, а Милош затражи његову главу од домаћина, који га је био примио, и посла је султану.

[3] Муслимани су напустили Београд 1862. године. Ту је остала једна мошеја (џамија).

могао подносити тај надзор и даде оставку на кнежевско достојанство 1839. За њим су долазили његови синови као наследници; други би збачен (1842.) и побуњеници узеше за кнеза Карађорђева сина. Године 1859. Обреновићи се по ново вратише. Србија остаде по имену зависна од султана све до 1878. године. Берлински је Конгрес прогласи за независну. Године 1882. *кнез* се прогласио за *краља Србије*.

Румуни на северној страни Дунава бејаху подељени у две кнежевине, Молдавију и Влашку. У тим су земљама становали само хришћани, од којих су једни били сељаци а други власници земље *(бојери)*. Они су за дуго имали своје народне кнезове (господаре), али од XVII столећа султан им је слао за господаре Грке из Цариграда, које је смењивао по својој вољи. 1774. године руска влада изјави да Румуне узима под своју заштиту, и примора султана, да нареди да господаре бирају бојери (1784.), за тим да утврди суму пореза, коју су му они дужни плаћати (1783.), и најпосле, да их у служби оставља седам година (1802.). Од 1808. до 1812. Руси су били поседи целу Румунију, па се после повукоше из ње 1812. године, али ипак задржаше за себе један њен део, Бесарабију. Заузимање је по ново отпочело с ратом 1828., па је трајало до 1835. године. Русија нареди, да се поруше све турске тврђаве Године 1856. Париски Конгрес замени руску заштиту покровитељством европских сила и увећа Молдавију једном облашћу на северној страни Дунава. Али он не хте саставити обе кнежевине у једну државу, ма да су то захтевали Румуни, које је подржавао и Наполеон III.

Свака је од тих двеју кнежевина морала имати свој народни савет *(диван)* и свога изборнога кнеза. Но Власи сачекаше, док Молдавци изабраше себи кнеза, па онда и они изабраше тога истога, — а

то је био румунски кнез Куза. По том се и оба дивана спојише уједно у Букурешту (1862.). После Кузине оставке (1866.) буде створена само једна кнежевина Румунија, са уставном владавином и с кнезом страпцем, Карлом Хохенцолерном. 1878. године кнежевина буде оглашена за независну, а по том узе и назив краљевине (1881.).

Бугари су били један народ који живи по селима, словенскога рода, а хришћанске вере. Али како су им свештеници и владике били Грци, који су радили да угуше бугарски језик, то су за дуго Бугари сматрани за Грке. Кад Руси освојише ту земљу 1828. год., изненадише се, кад ту нађоше један народ, који говори словенским језиком. Тај непријатељски упад у њихову земљу створи у Бугара мисао, да су они један засебан народ и не хтедоше више слушати грчко свештенство. Године 1870. они добише од султана право, да имају своју народну бугарску цркву, независну од грчке, цариградске цркве.

Рат 1877. године у један пут ослободи Бугарску. Руски је цар захтевао, да она постане независна држава. Берлински је Конгрес био мање наклоњен према бугарском народу, те га раздели у три дела. Само северни део образова кнежевину Бугарску с једним кнезом Европљанином и народном скупштином, *Собрањем*. Јужни део буде уређен као самоуправна област Источна Румелија, с владом коју поставља султан. Маћедонија би враћена султану без икаквих погодаба.

Но Бугари се не сложише с таквим распоредом; они Бугари из Румелије уредили су народну војску и наоружана гимнастичка друштва и 1885. године ујединили су се с кнежевином Бугарском и поред протестовања султана и великих сила.

Тако су се четири хришћанска народа у Турској ослободила од Турака, и то сви, осем Срба,

с помоћу Русије, која је мислила да над њима господари; али сви, кад се већ једном видеше слободни, уредише се као независне државе.

Мисир. — Султанова се власт простирала чак до Африке, а Мисиром се звала једна област његове царевине. У ствари је он био у рукама мамелучких коњаничких старешина, оних истих, с којима је Бонапарта ратовао 1798. године. Како Енглеска не хтеде оставити Мисир Француској, она га освоји и врати султану, који тамо посла турскога управника. Један Арбанас из управникове пратње, Мехмед-Алија, успе помоћу *улеме* (доктора теологије) да буде постављен за пашу у Каиру; за тим нареди да се побију мамелуци, те је сад он био неограничен господар Мисира. Он се прогласи за власника све земље и мисирски су сељаци *(феласи)* сад били само закупци. Он преобрази земљорадњу у земљи завођењем гајења индустријских биљака, индига, броћа, дуда, а особито памука. Он створи и војску по европском обрасцу: војници су му били мисирски урођеници *(феласи)*, а официри су били Турци. Неколики виши официри били су странци, поглавито Французи.

Као награду за услугу, коју је Мехмед-Алија учинио султану, давши му своју војску и флоту, да покори Грке (1825.—28.), он доби то, да влада над Мисиром постане наследна у његовој породици. Од тада Мисир постаје независан према Цариграду, и постаје једна држава, којом у ствари влада породица Мехмед-Алијина. Међутим, мисирски се господар привидно и даље покоравао султану, који је врховни поглавар свих правоверних муслимана. 1829. године енглеска влада предложи Мехмед-Алији, да га призна за независна владаоца. Мехмед одговори посланику: „Ви сте странац и не знате како мусломанин мисли. Али ко даје вашој влади право да ме вређа у мојој кући? Знате ли ви, какве

би последице за мене имала деоба Турске Царевине? Сваки би ме муслиманин с гнушањем оставио, и то би први учинио мој син... Султан је луд, али Бог нам га је дао због наших грехова“. У два рата, што их је водио с турском војском, Мехмед је увек изјављивао да остаје веран слуга султанов.

Мехмедови су наследници остали у том истом положају: они су и даље слали султану данак и називали су се само *пашама*. Један од њих, Исмаил-паша, ступи у преписку с французом Лесепсом за просецање Суецке Превлаке (1856.—66.). За дуго се мислило, да од тога предузећа неће бити ништа. У то се време султан показивао добро расположен према Исмаилу, те му допусти да у Мисиру промени ред наслеђа (дотле је, по турском обичају, наслеђивао најстарији сродник, а од тада најстарији син). Он му допусти и да се назове *кедивом*, те ће рећи господарем, и да има дипломатске агенте код европских влада. Тако Мисир постаде држава.

1869. године, кад Суецки Канал би довршен, кедив је сам лично са својим министром Нубар-пашом ишао у Европу, да позове владаоце на освећење и свечано отварање канала. Незадовољна турска влада хтеде га опоменути на његову зависност, па му заповеди да преда 200 000 пушака, да смањи војску на 30 000 људи, да шаље свој буџет у Цариград (на преглед и одобравање) и да од султана тражи одобрење за задужења. Осем тога она је наредила, да се у Мисиру јавно прочита султаново наређење. Енглеска је влада потпомагала те захтеве. Кедив се најзад покори, али заповеди да се султанова заповест чита на турском језику, тако да је нико од његових поданика није разумео. По том је радио да ублажи султана. Године 1871. он доби потврду својих повластица и право да преуреди своју управу.

Он се за то преуређење обрати двема европ-

ским силама, које воде с Мисиром најживљу трговину, Француској и Енглеској. 1875. године преуреди се правосуђе — установише се судови, у којима су судије били Европљани и израдише се нови законици посредством једне комисије, састављене од људи из Европе. — 1876. године установи се једна француско-енглеска управа ради обезбеђења плаћања мисирских дугова. Од тада су Француска и Енглеска постале у Мисиру моћније од султана. А од како се Француска повукла, од тада Енглеска потпуно управља кедивовом владом.

ЧЕТРНАЕСТА ГЛАВА

Нови Свет

Северноамеричке Савезне Државе. — Влада Савезних Држава уређена је 1787. године. Уређење је изведено по споразуму између две политичке странке, *федералиста*, који су хтели да савезна влада буде довољно јака, да би могла управљати и појединим државама, и *републиканаца*, који су хтели да се свакој држави да̂ потпуно независна (суверена) власт. Исто је тако то било и дело споразума између северних држава, насељених белим људима, који су сами обрађивали своје земље, и јужних, где су плантатори имали пространа пољска добра, која су им обрађивали црначки робови. Свака је страна у нечему попустила. Савезној је влади дато право ратовања, уговарања мира и потписивања уговора с другим државама и да уређује новце и трговину, а владе појединих држава имале су сва остала права. Јужне су државе задржале своју „посебну уредбу“, а тако се називала установа ропства.

Уређење савезне владе довршено је за време

Вашингтонова председниковања (1789.—96.). Савез прими на себе оне дугове, које су за време рата учинили Конгрес или поједине државе. Тако буде створен државни дуг Савезних Држава. За плаћање интереса Савез установи порез и заведе царинско уређење. Он основа и банку Савезних Држава.

Област Савезних Држава још је била ограничена на земље између Океана и Елигенских Планина, а имала је само тринаест државица; али су поједине државе имале и пустих просторија, које су се пружале чак до Мисисипе. Савезна је влада те земље гледала као простор за насељавање, коме је намењено да буде насељен грађанима Савеза и да образује нове државе. Она изради да јој се те земље уступе, постаде господар све оне пустаре између држава и Мисисипе и уреди је 1787. године једном уредбом која је после остала као стална уредба за све нове области (територије).

Земља буде подељена правим линијама, у правцу меридијана (подневака) и упоредника, на извесан број *територија* (области). У сваку територију Савез је слао по једнога управника, који је најпре сам управљао; али чим се становништво намножи на 5000 душа, онда оно само уређује своју владу, са изборном народном скупштином и законодавним саветом, и шаље у савезни Конгрес једнога посланика са саветодавним гласом. Главно је начело било то, да се становницима територија, што је могућно пре, да могућност да сами собом управљају. Кад број становника достигне до 50 000, *територија* је могла бити претворена у *државу*, и захтевати да се прими у Савез. Она је сама градила свој устав, без икаквих других погодаба, осем да је у сагласности са одредбама основнога уговора (савезнога), то јест да усвоји једнакост и слободу.

На тај начин Савезне Државе нису биле за-

творене у сталне границе и могле су се ширити неограничено.

Земља између Елигена и Мисисипе насели се између 1787. и 1820. године.

Онамо преко Мисисипе настајала је једна пространа пустара, која је зависила од Лујзијане; Француска ју је била уступила Шпанији 1763. године, а Наполеон I издради да му се врати, те ту заснова једну велику француску насеобину. Републиканска странка, која дође на владу 1800. године, није желела да увећава савезну просторију (као државу); она је мислила, да република не може дуго опстати у великој држави[1] и бојала се увећавања власти савезне владе. Али је пре свега ваљало избегавати суседство једне тако опасне државе, као што је била Француска. Међутим, Енглеска бејаше огласила рат Француској, и Наполеон, знајући да је немоћан, да брани од Енглеза своју нову тековину, понудио је Савезним Државама да им је прода. Влада се реши да купи Лујзијану (1803.). Граница државне области Северноамеричкога Савеза пренесе се том куповином чак на Камените Планине. Тако задобивена пустара такође буде издељена на територије, које се стадоше насељавати.

Тада су се Савезне Државе с две стране, с југа и запада, граничиле Мексиком, који је имао грдно велике просторије пустих земаља. Пустолови, који дођоше из Савезних Држава, настанише се на југу у Тексасу, прогласише независност те земље и основаше републику Тексас (1835.), па израдише да се и она прими у Савез, 1846. године. Мексиканска влада уложи протест. То изазва рат. Победоносна савезна војска уђе у Мексико и примора га, да Савезним Државама уступи сву земљу између Каменитих Планина и Тихога Океана (1848.). Тада

[1] То је било Монтескијево учење.

се савезна државна област простирала преко целе Северне Америке, од једнога океана до другога, и била је седамнаест пута већа од Француске. Од тада се није увећавала.

За то се време земља населила и обогатила. Царине на предмете, који се уносе у Савезне Државе, доносиле су савезној влади приходе, који су бивали све већи, у колико је трговина бивала све живља.

На скоро се могао сасвим укинути савезни порез, и не само плаћати интерес на дуг, него и сам дуг исплатити. По том дође и једно време, кад је државна благајна примала више новаца, него што је могла употребити. Међутим, није се хтело да се укине царина, која је заштићавала америчку индустрију. Савезна влада предложи да се вишак прихода употребљава на опште корисне радове. Она доби одобрење да сагради велики охијски пут и оријски канал, који спаја језеро Ери са океаном. Такав начин управљања, где се царине употребљују у исти мах и као средство за заштићавање своје радиности и као извор за јавне радове, остао је по том у Савезним Државама у пуној снази, и то је онај тако звани *американски систем*.

За време Сецесионистичкога Рата (тј. рата за одвајање јужних држава, 1860.—1865.) морало се по ново завести плаћање пореза, повећати царинске таксе и издати папирни новац. Па чак ни ти приходи нису били довољни за покриће огромних ратних трошкова. Савезна се влада задужи. Дуг, који се 1860. године био спустио на 90 милиона долара, попе се на 2800 милиона (14 милијарда динара). Али пошто рат би већ једном свршен, онда се по ново заложише да одуже државни дуг, и 1878. године већ су могли укинути принудну вредност папирнога новца.[1]

[1] Још од оснивања Савеза увек су постојале по две странке, које су се међу собом бориле под разним именима:

Од оснивања Савеза становништво се множило много брже, него ма у којој земљи на свету. Земља је била широм отворена сваком, који ју је хтео заузимати. Американци, од детињства навикнути да путују на далеко, без устезања су одлазили у пусте крајеве на западу; они, који су били најсмелији, ишли су да лове по областима, које су још биле у рукама црвенокожаца (америчких урођеника); други су подизали колибе у шуми и постајали земљорадници *(farmers)*.

Од прилике до половине XIX столећа готово су сви ти насељеници били американци. Али европске земље, у којима се становништво почело сувише гомилати и притешњавати, стадоше одашиљати у Савезне Државе један део својега сувишнога становништва. Превозна су се средства била усавршила, и паробродска је служба била уређена за што бржи саобраћај (путовање од Енглеске до Америке није више трајало од десетак дана).

1820. године још је у Савезне Државе долазило само по 20 000 досељеника годишње, а око 1840. године број је већ пребацивао преко 100 000. Године 1847. држава Њу-Јорк образова *одбор за исељавање*, који ће подстицати Европљане на исељавање и помагати им при доласку; тада је било 250 000 досељеника годишње. Године 1850. било их је 300 000, — 1882. дошло их је 780 000, и то је највећи број до којега је досељавање достигло. За 60 година (од 1821. до 1881.) настањено је у Савезним Државама 11 200 000 досељеника, од којих је 3 500 000 Немаца, 6 000 000 Ираца и 2 000 000 Енглеза.

федералисти и републиканци до 1800. год., демократи и виговци после 1836., демократи и републиканци од 1854. год. Али између тих странака није било готово никакве политичке разлике, и том су се борбом занимали управо само *политичари* по занимању.

Исељеници долазе поглавито из северних земаља, које су насељеније или сиромашније; то су Немци, Норвежани, Ирци, Енглези итд. Ирце гони сиромаштина. У годинама велике глади, која је наступила услед болести кромпира (1847.—1853.), Ирска је изгубила скоро три милиона становника.

Захваљујући тим досељеницима Савезне Државе се насељавају таквом брзином, каквој нема равне у светској историји. Оне 1820. године још нису имале више од 5 милиона становника; на 70 година доцније, 1890. год., имале су их 63 милиона.[1] 1820. године *Фар-Уест* (Далеки Запад), земља на западу од Мисисипе, још бејаше пустара, по којој су крстарили индијански пљачкаши. Данас су индијанци уништени, или потиснути у неколике неплодне пределе, и бели људи су заузели сву земљу између два океана.

У те нове земље они су унели целокупну европску образованост. Јако пада у очи главно обележје америчкога насељавања, што оно поступа сасвим супротно од онога, како су радиле старе европске земље. Кроз један сасвим пуст крај гради се жељезничка пруга. (*Пасифичка* пруга, која је пуштена у саобраћај 1869. године, а дуга 5200 километара, половином своје дужине пролазила је само кроз простране прерије — природне америчке ливаде — и пусте планине; првих година морала се пруга чувати од напада индијанаца, који су живели по тим преријама). На тој железничкој прузи свака станица постаје град: телеграф, осветлење гасом и штампарија уводе се и новине већ се издају, пре него што се доврши подизање кућа;

[1] Амерички статистичари, поређујући бројеве пописа који се врши сваке десете године, од 1790., говорили су да ће 1900. године становништво досегнути до 100 милиона. Но њихов је рачун пореметио Сецесионистички Рат који је прираштај успорио.

за две три године подиже се велики град усред пустиње. Сан-Франциско, којега 1846. године није ни било, имао је 1880. год. 250 000 становника. Поље се насељава тек дуго и дуго после градова. Амерички земљорадници не личе на наше сељаке; они раде машинама и своју земљу обрађују по фабричком начину. Пошто је земља била без вредности, то ју је држава, која ју је узела у својину, распродавала на велике комаде по врло малој цени, често само по 5 динара хектар. У Француској, где хектар вреди 1000 до 2000 динара, имање од 100 хектара сматра се као врло велико, а у Савезним Државама баштине се рачунају на хиљаде хектара.

Неколики бројеви биће довољни да нам покажи пут, којим су Савезне Државе прошле у току материјалнога напредовања.

1790. године у целом Савезу било је само четири града с преко 10 000 душа; Филаделфија, која је била најнасељенија, имала је 42000, и становништво по градовима износило је 3 од 100 целокупнога броја становника. Године 1880. било је 963 града (више од 30 с преко 100 000 душа). Њу-Јорк је пребацивао преко 600 000 душа, и градско је становништво износило 25 од 100.

1790. године трговина са иностранством састојала се из увоза у вредности од 23 милиона долара[1] и извоза од 20 милиона. 1880. године попела се на 650 милиона долара увоза и 700 милиона извоза.

1790. године савезни је приход био 4 милиона долара, а трошкови 1 милион. А 1880. године приход је био 300 милиона, а расход 200 милиона.

Шпанске републике у Америци. — Шпанска је влада од XVI столећа све једнако поступала са својим насеобинама као са својом приватном сво-

[1] *Долар* је амерички новац, у вредности од 5 динара Прев.

јином и слала је Шпанце, да њима управљају. *Креоли*, то јест људи који су рођени у насеобинама, нису примани ни у какву државну службу, а трговински прописи забрањивали су им, да купују робу у кога другога осем у Шпанаца. Кад француска војска поплави Шпанију 1808. године, креоли, као и Шпанци у Европи, стадоше на страну Фердинанда VII, и не хтедоше признати за краља француског отмичара Јосифа Бонапарту. Али се они том приликом користише, те стадоше тражити поправке дотадањега стања. 1808. године становници града Каракаса у Венецуели пустише свој проглас; они су захтевали: да креоли буду изједначени у правима са Шпанцима, да им се допусти да слободно могу обрађивати земљу и производити фабричке производе, увозити и извозити као и Шпанци; да се у насеобинама једна половина чиновничких положаја задржава за њих и да у свакој престоници вицекраљевине има и народна скупштина *(јунта)* за надзиравање владавине.

Шпански управници насеобина одбише тај захтев. Насеобине се побунише и уредише се као републике по угледу на Савезне Државе.

Ратовање је било дуготрајно, устаници *(insurgentes)* су били рђаво наоружани и недисциплиновани. После Фердинандова повратка на шпански престо они бише побеђени и 1816. године били су готово потпуно покорени. Али шпанска револуција (1820.—23.) по ново их охрабри. И најпосле све насеобине једна за другом приморање шпанскога краља, да им призна независност. (Шпанија је сачувала само Кубу и Филипине).

Ослобођене насеобине најпре покушаше да се прикупе у савезе, као што су енглеске насеобине учиниле. Али становници, који су већином били индијанци или мелези, нису имали никаква не-

куства у управљању, а поред тога они су се и мрзели по областима.

У време шпанске владавине ту су била четири вицекраљевства; мексичко (у Мексику), лимско (Перу), сантафеско (Колумбија) и буеносајреско (република Аргентина), и три генералне капетаније: гватемалска (Средња Америка), каракаска (Венецуела)и валпареска (Чиле).

Државе, које се основаше после устанка, одговарале су без мало тим шпанским провинцијама (областима). Међутим, Парагвај, насељен све самим индијанцима, које су језуити уредили, бејаше образовао независну државу; Венецуела се бејаше ујединила с вицекраљевином Санта-Фе, те образовала републику Колумбију под председништвом Боливаровим, који је управљао и Перу-ом, и једном државом, коју је сам створио, Боливијом[1].

Но већина се тих држава распаде, пошто становници из удаљених крајева не хтедоше слушати оне из престонице. Уругвај се одвоји од Буенос-Ајреса, те образова источну републику Уругвај (1828.). Перу и Боливија побунише се против Боливара и образоваше две засебне републике. Колумбијске Савезне Државе распадоше се на три дела, Нову Гренаду, Венецуелу и Еквадор. Средња Америка најпре се побуни против Мексика, те се образоваше *Савезне Државе Средње Америке* (1823.). По том се пет држава, које су сачињавале тај савез, после дуготрајне борбе најзад и развојише 1847. године.

Данас има петнаест шпанско-америчких република.

[1] Боливар је покушао чак и да прикупи у један савез све америчке државе. Он је био сазвао један општи конгрес у Панами, али су дошли на позив само изасланици оних земаља, којима је он сам управљао, и из Мексика.

Те су нове државе проживеле подужи период револуција и грађанских ратова, пре него што су успеле да се уреде. Земља је била скоро пуста; Шпанци су долазили само да се обогате, или да живе као висока властела, а не да раде; исто тако је ту управо било само обласних престоница и седишта великопоседника, раздвојених пространим пустим просторијама; није било готово никакве индустрије а врло мало земљорадње. Становништво су великом већином сачињавали индијанци, црнци и мелези, скоро дивљи, бедни и потпуно без икаква знања. И сами бели људи једва да су штогод били образовани, па и они су хтели да подивљају због свирепога рата са Шпанцима.

Готово свуда су се делили у две странке. *Конзервативци*, који су имали уза се великопоседнике и свештенство, хтели су сачувати државна звања људима из великашких породица, завести ограничено бирачко право, задржати католичку веру као државну, остављајући при том свештенству његове баштине, судове и његове повластице, забранити сваку другу веру, задржати цензуру за новине и удалити странце. *Либерали* или *прогресисти* (напредњаци), који налажаху присталица поглавито међу трговцима и мелезима, захтевали су укидање ропства, опште право гласа, слободу вероисповести, одузимање свештеничких добара и хтели су да се потпомаже досељавање странаца.[1]

Исто су се тако делили и на *централисте* и *федералисте*. Централисти су хтели, по угледу на европске монархије, само једну владу, са седиштем у престоници, која би слала своје пре-

[1] У неким су земљама странке биле означене надимцима: конзервативци су се у Мексику називали *escoseses*, у Чилу *pelucones* (застарели); мексички су се либерали називали *yorkinos*.

фекте (начелнике), да управљају областима. Федералисти су пак хтели уређење, изведено по угледу на Савезне Државе, где су области уређене готово као независне државе и међусобно везане једном савезном владом.

У опште су конзервативци били централисти, а либерали федералисте (осем у Средњој Америци).

Али та страначка борба служила је поглавито као привидан узрок међусобне борбе између лица или градова који су били супарници. Велика већина становника, а то су индијанци, црнци и мелези, који су били потпуно неподобни да разумеју ма какво политичко питање, могла се везивати једино за вође странака. Међутим, после рата је остало без занимања много заповедника славољубивих чета, а остала је и навика да се војске састављају принудним уписивањем становника у војску. Није било основних елемената за политичку борбу, али их је било за грађанске ратове. Грађанским ратовима придруживали су се и ратови између суседних држава зарад уређивања граница.

С тога је у шпанским републикама кроз једно пола столећа рат био обично стање. Но било би неправедно те државе огласити за неспособне, да саме собом управљају (као што се то често чини у Француској), зато што су се оне у XIX столећу училе политичкој слободи, док су међутим европске земље то учиниле у минулим столећима.[1] Њихово учење није било ни дуготрајније ни крвавије него у Енглеској и Француској, оно је шта више било чак и краће и мирније.

Од 1870. године грађански су ратови постали ређи, а ратови између држава готово су сасвим

[1] Значајно је да су баш оне државе најмање потресане грађанским ратовима, које су учиниле најмање напретка (Парагвај, Еквадор и Боливија).

престали.[1] Готово свуда су напредњаци (прогресисти) победили конзервативце и федералисти прогресисте. Готово све су се државе уредиле као савезне државе с конгресом, који се састоји из два дома, и с председником савеза, који се бира на неколико година као и у Северноамеричким Савезним Државама. Све су ослободиле црнце, све су готово завеле опште право гласа, завеле слободу вероисповести и владу предале у руке световних лица. Све су се отвориле странцима из Европе и позивале су их да долазе ради обрађивања земље и експлоатисања њихових рудника.

Досељавање је нарочито појачано од пре двадесетину година. Та је струја управљена поглавито према републици Аргентини, чије поднебље није тако жарко, а при том је здравије за европљане. Сваке се године у Буенос-Ајресу искрцава више од 100 000 досељеника. Они готово сви долазе из латинских земаља, Италије, Француске (нарочито из баскијских крајева) и Шпаније. Насељавају се по пространим равницама *(пампасима)*, покривеним ливадама, где се гаје небројена стада оваца и говеди. Земљиште је прекривено дебелим слојем биљнога ђубрета, те и без ђубрења даје изванредну жетву жита. Насељеник само има да се потруди да пооре и посеје, а нема да ђубри, и кад дође време жетве, онда произвођачи с машинама крстаре по земљи и старају се да се жито пожње и оврше.

Друге шпанске републике, које су под топлијим поднебљем, мање привлаче досељенике; али се европски капитали почињу и тамо уносити. Они се употребљавају на грађење железница, отва-

[1] Било је још само рата између Чила и Перуа, и један кратковремени рат у Средњој Америци.

рање рудника и подизање плантажа (то јест садова културних биљака).

У колико се становништво умножава, у толико се и производња увећава. То је производња готово искључиво пољопривредна и рударска: жито коже, месо, тропске биљке (кафа, какао, дуван, памук, кина), метали и гуано (птичје ђубре). Та се роба прикупља у пристаништима, одакле се морем одашиље у Европу. Европа пак у замену за то шаље готово све прерађевине (мануфактурне предмете), јер је индустрија још посве недовољна да подмири потрошњу.

Са умножавањем богатства почеле су се државне финансије доводити у ред. До скора су шпанске републике (осем Чила) увек имале буџет с дефицитом, обично нису могле плаћати интерес на свој дуг, и због тога нису више имале никаква кредита у Европи. Сад се мало по мало повраћа равнотежа, поверење се по ново задобива и државе, којима је новац потребан, налазе га на зајам у Европи.

Шпанске државе у Јужној Америци почињу улазити у онај колосек рада и материјалнога напретка, на којем су им енглеске државе Северне Америке претходиле.

Бразилија. — Једина јужноамеричка земља, која није била шпанска, била је Бразилија. Она је постала независна држава у исто доба, кад и шпанске насеобине, само с мање муке.

У време француске поплаве 1808. године португалска владалачка породица склони се у Бразилију (која је била главна португалска насеобина). Она ту остаде и после одласка Француза. Португалци бејаху незадовољни тим, да над њима влада владалац који стално седи у Америци, и најзад се побунише (1820.); краљ пристаде да се

врати у Лисабон, а остави свога сина Педра за намесника Бразилије.

Португалски кортеси хтедоше у скоро приморати и Педра, да се врати, но он сазва једну народну уставотворну скупштину, која прогласи Бразилију за независну, а намесника за императора (цара) Бразилије (1822.). Португалска морнарица буде одагната.

Бразилија, као монархија, буде уређена по угледу на уставне монархије, Француску и Енглеску, с народном скупштином, која се бира са ограниченим правом гласа, сенатом од великопоседника, и министарством, које цар бира.

И овде су биле оне исте тешкоће које и у шпанским републикама: земља врло пространа, а становништво састављено великом већином од црнаца, мелеза и индијанаца, без икаква знања и политичкога искуства.

Ни Бразилија није била поштеђена од грађанских ратова. Влада је имала да угушује буне републиканске странке у Пернамбуку и Пари, и побуне јужних области. Ратови су били онако исто крвави и онако исто дуготрајни као и у републици Аргентини. Но мало по мало нарави су се ублажиле и од 1863. године ратови су престали.

Борба се продужила између конзервативаца и либерала. 1880. године устав је по ново прегледан и поправљен, на власт су дошли умерени либерали и укинули су повластице свештеничкога реда. 1889. године републиканска је странка изненада оборила царску владавину и Бразилију претворила у републику.

Бразилија има грдно велику просторију, сав слив реке Амазона и све приморје од Гујане до Уругваја. Највећи део не подноси европљанима за становање: то је једна пустара, покривена баровитим шумама, по којој тумарају дивљачка пле-

мена. Једини је насељени крај онај, што се на источној страни пружа дуж обале Атланскога Океана. Северни крај те области, у тропском појасу, прекривен је пространим садовима кафе и дувана, обрађују га поглавито црнци; јужни крај, који има умереније поднебље, налик на поднебље републике Аргентине, погодан је за примање европских досељеника и исељавање се почело кретати у том правцу.

Укидање ропства у Америци. — Сви европски народи, који су имали својих насеобина у Америци, били су, ради обрађивања каве и шећерне трске, унели у њих црначко робље, које су куповали на афричкој обали. Црначко је ропство било једна општа установа за све америчке насеобине у топлијим крајевима. Узимало се као да само црнци могу радити на плантажама (садовима), и то само као робови.

Први је протест против ропства потекао из Француске у доба Револуције. Уставотворна Скупштина огласила је за слободне све црнце француских насеобина, па чак није хтела њиховим власницима одобрити ни накнаду за то. Црнци се побунише, и они на Хаити исекоше беле власнике плантажа. Наполеон по ново заведе ропство, без којега, како се говорило, нису могле насеобине опстати. Све су га друге државе биле задржале. Неке су из човекољубља укинуле бар трговање с робљем, а Бечки Конгрес 1815. године реши, да га забрани по споразуму са свима образованим народима. Француска и Енглеска послаше крстарице на афричке обале, да хватају лађе с црначким робљем, бродари су с тих лађа, што носе црначко робље, сматрани као гусари и вешани су.

Но у Америци су црнци и њихове породице остали као робље; трговци су их и даље продавали и закон је приморавао појединце, да одбегле робове

враћају њиховим господарима. Кроз тридесет година агитовало се у Европи, било из демократских осећаја, било пак из хришћанскога милосрђа, да се задобије опште укидање ропства. И Шведска га укиде 1847., а Француска 1848. године, па су онда и друге државе пошле за тим примером.

У Северноамеричким Савезним Државама укидање ропства буде уплетено у грађански рат.

Кад се оне насеобине 1787. године саставише у једну државну заједницу, онда су јужне државе, насељене поседницима плантажа (плантаторима), захтевале, да им устав ујемчи њихову „посебну уредбу“ (како су они називали ропство). После прогласа од 1776. године, којим је објављено природно право људско на слободу, нису смели употребити реч *роб*, него су је заменили описним изразом: „лице привезано за какав рад или службу“. Не хтедоше чак укинути ни трговање с црнцима, и допуштало се доношење робова све до 1808. године.

Амерички су државници рачунали, да ће се ропство само по себи угасити поступним изумирањем црначких породица. Али 1793. године Витни (Whitney) пронађе машину за чишћење памука, којим је добар радник могао дневно очистити 350 фуната, и производња памука постаде врло издашна. Државама на крајњем југу (Ђурђијана и Каролина), које су имале простране садове памука, било је потребно много црнаца; суседне државе (Мериленд и Виргинија) чије поднебље није довољно топло за памук, стадоше гајити црнце, да их продају произвођачима памука. Број робова, уместо да се смањује, све једнако се повећавао. Од 700 000, колико их је било 1790., он се 1820. године попе на 1 500 000. Трговање, које је званично било укинуто, продужи се у виду кријумчарења уз припомоћ чиновника у јужним крајевима. Кад товарни брод с

робљем буде узапћен, онда су се црнци распродавали.

У северним државама робова је мало по мало нестајало (па их је ипак још било 1840.). На тај је начин северни део постао земља слободе, где се најзад ропство и укиде. Али насељеници старих држава, одлазећи да се настане јужно од Охија, у пустим територијама на западу, односили су тамо и своје навике; по томе и територије, насељене досељеницима из јужних држава, постадоше државе с робљем. Право увођења робова тамо у толико се мање могло спорити, што су те територије биле својина јужних држава, које су их уступиле Савезу. У Луизијани је ропство постојало још за време француске владе. Али кад насељавање пређе и преко Мисисипе, онда се ропско питање испречи тако, да је морало бити решено. Територија Мисура, насељена имаоцима робова, захтевала је, да се прими као држава; народна скупштина хтеде поставити као погодбу, да се у њој забрани ропство, но Сенат одби то. Најзад се и то сврши *Мисурским Компромисом*. Мисура буде примљена као држава, а реши се да у будуће ропство буде забрањено у новим територијама северно од 36° и 30' северне ширине; то је значило, да ће ропство бити допуштено на југу од те границе (1820.). Јужњаци наставише оснивање нових држава с робљем; Савез се све више и више делио на две географске просторије, слободни север, и ропски југ.

Становништво на југу није било тако многобројно, али су људи с југа пазили да увек има колико слободних држава, толико и оних с робљем. Пошто је свака држава имала по два представника у Сенату, то јужна половина није смела остати у мањини. Представници с југа радили су заједнички на одржавању ропства, док су према њима стајали подељени представници са севера; њих су подр-

жавали *демократи* са севера, које су они потпомагали у другим питањима. Сви су сложно радили да се угуши ропско питање.

Али око 1833. године понеки приватни људи стадоше се љутити и захтевати, у име хришћанске вере и човекољубља, да се ропство укине. Они саставише *Друштво против ропства*, које је издавало брошуре, приређивало јавна предавања и захтевало, да се оснују школе за црнце. Оно је налазило нових чланова по градовима, а нарочито међу квекерима. Владе су их изнајпре гониле као противнике закона. Али, у колико је више Савезним Државама придолазило досељеника из Европе, који нису били навикнути на ропство, у толико се повећавала и она странка која је хтела укидање ропства *(abolitioniste)*.

Држава Калифорнија, насељена 1848. и 1849. године рударима што дођоше из Европе, одбаци ропство. Зато она буде примљена у Савез, те то остави у мањини оне државе, у којима је било ропства. Али у замену за то *есклаважисти* (то јест они који су били за одржање ропства) добише закон, који је приморавао свакога становника Савезних Држава, да одбегле робове издаје њиховим господарима (1850.).

Присталице укидања ропства (аболиционисти) користише се гнушањем, које је из дана у дан бивало све веће, наспрам трговаца и ловаца робља. Нарочито пастори (свештеници) стадоше осуђивати ропство као противно човечности и хришћанској вери. Тада изиђе и *Чича-Томина Колиба*, где је госпођа Бичер Стов, у облику романа, описивала бедно стање црнаца и разврат, који се посредством ропства развија и код господара и код робова. Та је књига имала ванредно брза и сјајна успеха. Године 1854. створи се у северним државама једна нова странка, која се прозва *републиканском*, и

стаде отворено нападати установу ропства. Године 1860. та странка, услед поцепаности странке демократске, успе да за председника Савезних Држава буде изабран њен кандидат Линколн.

Јужне државе не хтедоше тако лако упустити ону власт, коју су имале још од оснивања Савезних Држава. Оне изјавише да иступају из савеза и образоваше нов савез. Рат плану. У почетку се цела ствар тицала само једнога уставнога питања: влада је само хтела да примора јужне државе, да по ново уђу у савез; она је избегавала чак и да говори о укидању ропства. Али ју је рат приморао да и то питање реши. Најпре су ослобођени они црнци, које је северна војска била заробила. По том је председник Савеза објавио, да ће сви црнци бити слободни од 1. јануара 1863. године. Најзад и ропство укиде Конгрес 1865. године. Доцније је Конгрес решио, да црнци морају имати иста политичка права као и бели људи.

Ропство је постојало још само у једној хришћанској држави, у Бразилији. Цар је ослобођење започео тим, што је ослобођавао ропства оне црнце, који се роде, па је после ослободио и оне црнце, који су били остали као робови.[1]

Монројево начело. — Кад се шпанске насеобине уредише као независне државе, онда је влада Савезних Држава била прва, која их је признала. Велике европске силе, које су биле образовале Свети Савез, предложише на конгресу од 1823. године да се умешају у ствари у Америци и да се боре са шпанским републикама, које су се побуниле против свога законитога господара, шпанскога краља.

Државници североамеричкога Савеза били су још 1780. године поставили начело, да европљани не треба да се мешају у америчке ствари.

[1] Законима од 1871., 1885. и 1888. године. — Прев.

Председник Савезних Држава, Монроје, споразумно са енглеском владом, користи се преговорима с Русијом, те пусти изјаву од 1823. године.

Ту је речено „да амерички континенти, с погледом на њихов независан положај, који су задобили и одржали, не треба у будуће да се сматрају ни од једне европске силе као земљиште за колонизацију (насељавање). Ми, додаје председник, никад нисмо узимали удела у ратовима европских сила, јер се то не би слагало с нашом политиком. Али бисмо сваки покушај с њине стране, да се пруже ма на који део ове полукугле земљине, сматрали као опасност за наш мир и нашу безбедност.“

То је оно што се назива *Монројевим начелом*. То је начело овако изражено: „Америка американцима.“

Европљани имају у Америци још само Гујану и острва Антиле. На свима осталим деловима та два континента америчка потомци европских досељеника данас имају своје независне државе.

ПЕТНАЕСТА ГЛАВА

Европски народи изван Европе

Француска у Африци. — Француска је у XVIII столећу била изгубила све своје насеобине. Само су јој још била остала острва Реинион, Сен-Луј и Гореја у Африци, — неколика ситна острва у Антилима, два острвцета, Св. Петар и Микелон, и Гујана у Америци, — и у Азији пет трговачких кућа, које су им Енглези били оставили.

Наполеон, који је желео да себи створи колонијалну силу, није могао у том успети услед борбе са Енглеском. Влада из доба Рестаурације није се занимала колонијалним питањима. Али

после 1830. године све су француске владе радиле да по ново заснују колонијално царство. Оне су у Океанији заузеле Нову Каледонију, острва Таити и неке гомилице суседнога острвља, а у Азији велики део Индо-Китаја.[1]

Нарочито је Африка била погодна област за француско насељавање. Она је ту 1815. године имала само неколико растурених насеља: — Сен-Луј, острво Гореју, неколико трговачких кућа у Габону на западној обали, и Реинион на источној страни. Она је ту задобила четири простране области: 1. Алжир и Тунис на северној обали, — 2., Сенегал и Судан, — 3., Конго и Габон на западној обали и 4., велико острво Мадагаскар.

Заузимање је започето на северној обали у Алжиру. Земља је била насељена тројаким народом. *Кабули* су били потомци старих афричких становника из доба Римљана, који су били постали муслимани, али су сачували свој стари језик[2] и своје обичаје; то су били стално насељени сељаци, који су обрађивали земљу, али сељаци ратоборни, који су носили оружје и живели по утврђеним селима на планинским узвишицама. Они су били многобројни нарочито у планини Атласу.

Арабљани, који у XI столећу дођоше из Мисира, бејаху остали као скитачки, пастирски народ, који живи под шаротима. Они бејаху издељени у племена, која су била под старешинством својих *шеика*. И они су носили оружје, и племена су стално међу собом ратовала, да би једна другима отела стоку. Арабљани су нарочито били насељени

[1] За Француску не може више бити речи о стварању насеобина у Америци, од како су старе насеобине енглеске, шпанске и португалске постале независне државе и изјавиле, да Америка није област за насељавање европљана.

[2] Народ који говори тим језиком називамо *Берберима*.

по равницама испред Атласа и по висоравнима позади њега.

Турци, који дођоше у XVI столећу, не сачињаваху народ. То су били војници и гусари насељени по градовима, а особито оним покрај мора. Њихове су поглавице носиле турске називе *(бег, беј* и *деј)* и сматрали су се као управници све земље у име цариградскога султана. У ствари су они владали као независни господари, али нису могли ни Кабуле ни Арабљане приморати на послушност.

Осем та три ратничка народа, по градовима је било и мирнога, трговачкога становништва, које су сачињавали Јевреји и мелези од свих народности, које су називали *Маврима* (Moresques). Ни Јевреји ни Маври нису давали никаква отпора.

Француска је поступно покорила сва три ратничка народа: Турке од 1830. до 1837. године (последња је епизода освојење Константине), — Арабљане од 1837. до 1847. (отпором је управљао емир Абд-ел-Кадер, којега је француска влада била оснажила тим, што га је званично била признала за поглавицу Арабљана) — а Кабуле од 1844. до 1871. године (борба је престала 1852. године и после тога било је само побуна).

Ова двадесетогодишња борба донела је Француској једну област од 300 000 квадратних километара (не рачунајући око 100 000 квадратних километара у пустињи Сахари). Уз старо кабулско и арабљанско становништво населише се и европски досељеници. У години 1881. већ их је било 420 000 душа, од њих су бар половина Французи или француски потомци, који су готово сви дошли из јужних покрајина, а остали су прирођени странци:[1] Талијани, Шпанци и Малтези. (Ту ваља додати и

[1] Покушало се после 1870. године да се у Алжиру заснују насеобине од Елзашана, али није било успеха.

50 000 алжирских Јевреја, који су се 1870. године изјаснили да су Французи). Староседелаца има 3 260 000 душа. Земља је била подељена на два дела. Они предели, где су се населили дошљеници, сачињавају грађанску област, подељену на три округа (департмана) и уређену по француском начину, са истим онаквим чиновницима, какви су и у Француској; становници бирају посланике за народну скупштину и за сенат. У тој грађанској области станује и већина староседелаца, но они су сачували своју веру, своје законе и своје племенске старешине, и нису француски грађани.

Само оне земље, где су староседеоци остали сами, (а то је већином област Сахаре), сачињавају *војну област (territoire de commandement)*, која је остала уређена по војничком начину; ту су француски официри у исти мах и војничке старешине и управници (администратори); они и суде и одржавају ред међу урођеницима.

Досељеници су заузели највећи део плодних земаља, које су узапћене или купљене од староседелаца, те их сад обрађују; Кабули, који су и пре били земљорадници, сад су повећали своју производњу. Алжир је пре свега земља житом изобилна; ту се 1887. године нажело скоро 15 милиона цената (квинтала) жита и јечма. Он даје и плодова које доносе топле земље. Он је 1887. године дао 160 000 хектолитара маслинова уља; ту се гаји поморанџа, урма, шећерна трска итд.

Од пре неколико година отворена су и три нова извора за приходе. У приморју се гаје варива, која се шаљу у Француску као прве пролетње новине (она сазревају много пре него поврће у Француској). По висоравнима у унутрашњости бере се једна дивља биљка, тако звана *алфа*, од које се гради хартија; 1887. године набрано је 2 200 000 цената. У средњој је области

сађена, па се и сад још сади винова лоза. 1886. године већ је имало 70 000, а 1888. године 88 000 хектара винограда; године 1886. нађено је 1 569 000, а 1888. године 2 728 000 хектолитара вина.

Алжир је у 1887. години учинио трговински промет од 211 милиона динара увоза и 186 милиона извоза.

Рачуна се да је Алжир од 1830. до 1888. године стао Француску 5 милијарда, а дао је прихода само 1 250 милиона. Али треба водити рачуна и о том, да је 3 400 милиона утрошено на војне издатке. Од тада се приходи брже повећавају него ли расходи и вредност имања у Алжиру цени се преко 3 милијарде динара.

С две стране поред Алжира биле су остале независне муслиманске државе, на западу Мароко, а на истоку Тунис. Француска није тежила за тим да заузме Мароко, па чак ни после победе над мароканским султаном, Абд-ел-Кадеровим савезником, 1844. године. А према Тунису она се само ограничила на то, да туниског беја примора, да се остави гусарења по Средиземном Мору.

Туниски је беј покушао да у својој држави уведе владавину по европском начину. Но он је успео само у толико, што је наредио да француски инжињери изврше неколике радове, и што је учинио у Европи позајмице, које га доведоше до банкротства 1869. године. Тунис и даље остаде у нереду, који му није дао да се користи својим изворима.

Године 1881. француска се влада користи тим што туниска племена повредише алжирску границу, те посла у Тунис једну малу војску. Беј је, и не покушавајући да се бори, пристао да своју земљу стави под француску заштиту. Он је задржао свој назив, своје дворове и приходе. Француска је узела на се да изврши све измене у ад-

министрацији, правосуђу и финансијама; она је добила право да смести посаде свуда, где год она сама нађе за корисно; она је узела у своје руке и односе са иностранством. Она је створила једну нарочиту управу, састављену од Француза, која је за неколико година преуредила финансије смањивањем пореза и расхода.

Урођеници су сачували своје обичаје, своје законе и имања. Али је она безбедност, која је створена правилном администрацијом, привукла у земљу и европске досељенике, који се почињу туда настањивати, не само ради трговине, него и ради обрађивања земље. У Тунису већ има 40 000 европљана, од којих је 15 000 Француза.

Тунис има 130 до 150 000 квадратних километара (четвртина Француске), а plоднији је од Алжира. Он је некада сачињавао провинцију Африку, која је за дуго била житница Рима; а осем тога ту се почела засађивати и винова лоза.

Трговина, која је 1880. год. износила 12 милиона увоза и 11 милиона извоза, већ се била подигла 1888. године на 31 милион увоза и 19 милиона извоза.

Заузимање те земље стало је Француску око 300 милиона, а заштитни се трошкови сваке године смањују.

Француска, као господар Туниса и Алжира, господари северном Африком.

На западној обали Француска је све до 1854. године имала само насеља Сен-Луја и острво Горeју, где је неколико трговаца под заштитом француске војске трговало са староседеоцима. Она земља на северу од Сенегала припадала је једном ратоборном муслиманском народу, Тукулерима, који су захтевали, да им оне лађице, што плове том реком, плаћају неки порез. Она земља јужно од

Сенегала била је насељена црнцима многобожачке вере, под малим господарима својега рода.

Од 1854. године француски су гувернери радили да се француска владавина призна на обема обалама Сенегала.

С црначким владаоцима на јужној страни поступали су мирољубивим начином; поклонима и привидним кретањем војске постигли су то, што су потпуно добили уговоре, којим је Француској дато право трговања и постављања војничких стражара по целој области, не само на обалама Сенегала, него и по земљи „јужних река“.

Против Тукулера на северној обали морала се употребити сила; француска се војска кретала дуж реке и упоредо с тим подизала мале тврђаве, око којих се мирно становништво прибирало. Тукулери су долазили, да нападају те тврђаве, али су сваки пут одбијани и њихова се владавина срушила. Те су ратове водиле посаде и војни одреди, намењени за истраживање, у којима је било по неколико стотина војника; само је један део био Француза, а остали су били урођеници под заповедништвом француских официра.

Пошто су Французи стигли до изворнога краја реке Сенегала, они су се упутили караванским путем, који води на Горњи Нигар и тако су дошли и у Судан.

Судан је врло пространа област, која обухвата сву средњу Африку од горњега Нигра до горњега Нила. Велики је део пуст, а без сумње и неплодан. Али, и поред непрекидних ратова, који уништавају села, и поред непријатељских похода трговаца с робљем, који одводе становништво, у Судану ипак преостаје довољно становништва, да се може отворити важно тржиште. Европљани су гледали да тамо продру, да би отворили излаз својој роби (нарочито тканинама и гвожђурији),

која би се давала у размену за домаће производе: слонову кост, златан песак, гуму и жита. За долазак у Судан Французи су имали на избору два пута, један од Алжира преко Сахаре на Тимбукт, а други од Сенегала, који се спушта дуж Нигра. У исти мах су пројектоване две железничке пруге, једна преко Сахаре, која би полазила од Алжира, а друга која би везивала Нигар са Сенегалом. После погибије Флатерсова друштва[1], које је било послато у Сахару (1882.), одустало се од грађења преко Сахаре. У Сенегалу су радови започети и 264 километра железнице пуштено је у саобраћај, али је грађење више стало него што се мислило.

У свима земљама, које су пристале на угоҳоре, Француска је завела војничке поште с малим посадама. Та поштанска линија сад је већ потпуно постављена на Сенегалу. 1883. године заузета је Бамака на Нигру, и сад се та линија почиње спуштати низ ту реку.

У Сенегалу готово и нема Француза, јер је поднебље сувише топло. Али су се урођеници врло брзо навикли, да се сматрају за француске поданике, и трговина се нагло развија. Годишњи је обрт око 40 милиона.[2]

Јужно од полутара, једна мала француска трговачка кућа при уласку у Габон послужила је као полазна тачка за испитивања, која су се кретала уз реку Огоује (1873.—78.) и најзад достигла

[1] *(Paul-François-Xavier)* **Flatters** је био француски официр. Као потпуковник у Алжиру у два маха је предузимао да преко Сахаре трасира железничку пругу за Судан. Но оба пута су морали рад прекинути због урођеничких напада. 16. фебруара 1881. године урођеници Туарези нападну га у Бирел-Гарати, те убију и њега и готово сву пратњу његову.
Прев.

[2] Француска су насеља на гвинејској обали само мале трговачке радње, које је влада чак била и сасвим напустила као нездраве и врло скупе.

до велике реке Конга. Саворњан-де-Браца заузео је у име Француске једну просторију од 670 000 квадратних километара, чије је границе утврдила Берлинска Конференција 1885.—86. године. Та област, која је по простору већа од Француске, још је насељена само староседеоцима. Но поднебље је у њој здравије него у Сенегалу и неколика насеља већ су тамо заснована: — једно је у изворном крају Огоује, а друго на десној обали Конга у Брацавиљу (наспрам Леополдвиља, главнога града слободне државе Конга, који је засновао Стенли на другој обали Конга за рачун белгијскога краља).

На источној обали Африке Француска је покушавала у XVII и XVIII столећу да заузме велико острво Мадагаскар. Но она је од тога одустала и у том крају само је задржала ситна острва и Реинион, које је негда било врло богато острво услед садова каве и шећерне трске, а данас је готово пропало, због тога што се земља испостила. Она је покушала да утврди свој утицај над ховајским народом, који је на Мадагаскару засновао неку врсту војничке царевине. Склапано је више уговора о заштити, али су енглески мисионари, који су ховајске краљеве обратили у хришћанство, у почетку француски утицај држали у равнотежи. Француска је влада почела приморавати Ховајце да приме уговор од 1885. године, којим се Француској уступало пристаниште Диего-Суареу и допуштало јој се, да у мадагаскарској престоници има свога дипломатскога посланика (ресидента). А по том се она најзад реши да у унутрашњост острва пошље и једну војничку експедицију, што се сврши присвајањем Мадагаскара (1895.)

На тај је начин Француска данас постала најпретежнија у сва та четири афричка краја.

Напредовање и супарништво европских сила у Азији. — Азију су најпре почеле нагризати три велике европске силе, које у том готово стално напредују и већ су се нашле једне наспрам других.

Русија је дошла са севера и запада, из Сибирије, коју заузима од краја XVI столећа, и од кавкаских области, које је освојила између 1799. и 1859. године.

Енглеска долази с југа; она је почела с Бенгалском 1757. а завршила је освајањем Индије 1857. год.

Француска је последња дошла и утврдила се на југоисточној страни, у Индо-Китају (1862.).

Од сва та три притежања најнезнатније је француско, али се и оно нагло увећавало. Заузимање је, почело 1862. године. Анамски цар, који је допустио да се побију француски мисионари, приморан је, да уступи три области, од којих је створена француска Кочинчина. Године 1867. она је увећана с три нове области. Она данас има скоро 2 милиона становника и чини трговински обрт од 123 милиона годишње; њен се буџет од 8 милиона, колико је износио 1868., подигао у 1888. години на 30 милиона. Земља је истина нешто мало нездрава, изузимајући планинске крајеве, али је врло плодна, а нарочито пиринчем.

Француска је утврдила своју заштиту над малом краљевином Камбоџом 1863. године, а по том, после Токинскога Рата и над самим Анамским Царством (1883.). Анамску област Тонкин, која је у ствари постала независна, два пута су Французи освајали, и од 1882. године њом управљају Французи.

Тако је Француска заузела, више или мање отворено, сав источни део Индо-Китаја. На западној страни Енглеска ју је предухитрила још 1824. године. Краљевина Бирманија постала је енглеска својина. Француска и Енглеска још су раздвојене независном царевином Сијамом. На југу од Индо-

Китаја, Енглеска је заузела две важне тачке, Малаку (1826.) и Сингапур (1836.).

Енглеска се притежања састоје из Индије, од Хималаја па све до острва Цејлона. То је једна просторија на којој живи више од 250 милиона душа.

Индијска Компанија, која је за једно столеће (1757.—1857.) освојила ту пространу област од малих, неограничених, војничких господара у Индији, наставила је и даље да управља самовољно, без споразумевања са староседеоцима. После велике сипајске побуне, енглеска влада место Компаније сама узе у своје руке (1860.) и управу и све остале индијске послове. Та владавина, ако ништа друго а она бар даде земљи мира, за који она никако није ни знала; он допушта становништву да ради, да се богати и да се умножава.

Индијанци су по вери и обичајима својим сасвим различити од Енглеза који над њима владају. Али по целој северној половини Индије *брамани*, који сачињавају отменије редове, аријевске су породице; они су у физичком погледу и у душевним особинама сачували сличност са европљанима, те то подсећа на њихово заједничко порекло. Први енглески управници, поштујући стару индијску образованост, нису радили да у Индију унесу ни мисли ни језик европски. Али 1836. године, по предлогу Меколејеву, влада донесе једну одлуку, која је имала значајних последица: буде решено да се у индијским школама, упоредо с домаћим језиком, учи и енглески језик.[1]

Телеграф и Суецки Канал учинили су, да саобраћај између Индије и Енглеске буде много бржи: трговина је постала огромна; те се две земље ста-

[1] У Индији се говори више језика, који су произишли од санскритскога, као и бенгалски и индостански: они су заменили санскритски, који је сад постао језик мртав, као што је латински замењен француским и талијанским језиком.

доше чврсто везивати једна за другу. Од пре некога времена Индијанци као да се приближују европској образованости, они уче енглески језик и проучавају више науке; они издају књиге и новине на индијском језику. Енглеска са своје стране почиње им давати места у управи; у врховном суду у Калкути већ има више судија индијске народности.

Руска је земља Сибирија, — област врло пространа, али готово пуста и великим је делом таква, да се у њој не може становати. Данас још у њој нема више од 5 милиона становника, ма да руска влада од пре сто година одашиље тамо сваке године хиљадама осуђеника.

Још се врло слабо познају природна блага јужне Сибирије. До сад су се тамо само копале руде, но ту има и пространих шума, и изгледа, да ће и то земљиште моћи корисно послужити, кад се становништво довољно намножи.

Напредовање Русије на сибирској страни заустављено је леденим пустињама у Монголској. Руска се област увећала само једним пределом, толико великим колико Француска, јужно од реке Амура (1858.). Од пре неколико година Русија је предузела кретање према Китају.

Русија је своје напредовање у Азији наставила са западне стране. С те је стране она била прешла преко Кавказа и упала у Персију. Тако је исто радила да се пружи и преко Туркестана. Том су земљом владала номадска племена турске народности; то су били коњаници, који су живели од своје стоке и пљачкања; ишли су у гомилама, те нападали на мирне земљораднике у Персији, пљачкали села и одводили становнике, привезане коњима за репове, те их продавали на трговима, где се робље продавало.

Русија је најпре покушала, да их покори кре-

ћући се са севера. Али пошто војска, која би послата против Киве, у путу пропаде (1841.), она напусти тај пут.

Русија преплави Туркестан преко Каспијскога Језера. Каспијско Језеро најпре је везано с Русијом железничком пругом између Поти-а на Црном Мору и Баку-а на Каспијском Језеру. Од Бакуа бродови преносе војску и остале ратне потребе на источну обалу Каспијскога Језера, у Красноводски. Ту почиње нова железничка пруга; она је лако сграђена по земљишту скоро равном; радили су становници тих земаља, који су силом узимани за рад, а шине је железница доносила у колико се ишло у напредак.

У исто је време руска влада по ново предузела кретање и са северне стране. Она је наређивала, да мало по мало наступају њене војске, састављене делимице из козачких коњаника, и да подижу утврђења, у колико буду земље заузели.

Руси су, час преговарајући с племенским поглавицама, час опет нападајући на њихове утврђене градове, мало по мало најпре покорили Киргизе 1847. године, а потом освојили и цео Туркестан (1864.—84.). Ваљало је на јуриш заузимати главне градове. Против Киве (1873.) биле су упућене три војске, од којих је једна долазила с Каспијскога Језера, носећи своје потребе кроз пустињу. Последња је битка била јуриш на тврђаву племена Теке-а, које је од свих Туркмена било најстрашније због својих разбојништва (1881.).

Ратовање је често бивало врло сурово; али једном покорени Туркмени нису више помишљали на буну. Руска им је влада оставила њихове обичаје и старешине; она им није наметала друге дужности, осем да за својега господара признају рускога цара, да се уздржавају од пљачкања и да се наоружани скупљају у војску, кад се позову.

Она награђује њихове поглавице поклонима и официрским чиновима.

У колико се више Русија кретала к југу, у толико се више приближавала енглеским притежањима у Индији. Од 1834. године Енглези су се почели узнемиравати и гледати Русе као такмаце. Да би им спречили долазак до њихове границе, они су покушали да се послуже ратоборним племенима у Авганистану, која станују на северној страни Химелаја и могу чувати улазе у Индију. Руска је пак влада била уговорила савез с персијским шахом, непријатељем авганистанским.

Тада отпоче између Енглеске и Русије борба око утицаја. Руска је влада нагнала персијскога шаха да заузме Херат, а Херат су бранили енглески официри и примораше Персијанце, да се врате натраг. Енглеска се влада користила међусобном завадом између авганистанских кнежева због наследства, те посла војску која заузе Авганистан. Но ратоборни и муслимански Авганистанци нису хтели трпети хришћанске војнике у својој земљи, а енглеска војска буде сва исечена (1842.). Енглеска влада обнови савез са авганистанским емиром, који постаде господарем суседних земаља Кандахара и Балке,[1] и поможе му да освоји Херат (1863.). И поред још једнога рата, и поред још једне енглеске погибије (1878.—79.), Енглеска и даље сматра Авганистанце као своје савезнике.

1884. године туркменска племена у области Мерви[2] признадоше врховну власт рускога цара.

[1] *Балка* је град и област старе Бактријане, на караванском путу од Кабула за Букару. — Прев.

[2] *Мерв* или *Маур* је оаза у руском Туркестану. Има око 200 хиљада становника, већином Туркмена. Главни град *Мерв* у време Сасанида и Мавара био је врло важан град на Истоку, и имао је око 1 000 000 становника у XIII столећу. — Жито, сорго, јечам, пиринач, памук, сезам, диње и лубенице расту по наводњеној земљи у изобиљу. — Прев.

Тако су Руси достигли до Авганистана, и номадски поданици цареви и емирови већ почеше да се свађају због граница. Руска и енглеска влада споразумеле су се да избегну рат; руско-енглеска комисија отишла је на лице места, те уредила границе.

Да не би више зависила од добре воље својих авганистанских савезника, енглеска је влада наредила да се поседну хималајски теснаци на северозападној граници Индије, којима се долази у Индостанску земљу.

Европска образованост на Истоку. — Тако су исто европљани покушали да продру и у земље на крајњем Истоку, у Китај и Јапан. Ту су се они сукобили са образованошћу која је била старија од њихове образованости.

Китајци, сами за себе многобројнији од свих европљана укупно, од памтивека су уједињени у једну државу, *Царство Средине*. Они сачињавају једну масу од 350 до 400 милиона душа, с једним језиком, једнаким обичајима и под једном истом владом. То је једна трезвена и вредна народност, којој нема равна у вештини да створи погодне прилике, да на малом простору може живети много људи; око великих китајских река становништво је најгушће насељено на целом свету. Земљиште је обрађено најмарљивије што може бити, и то већином људском руком: Китај личи на какав пространи врт. — Китајци су вешти и стрпљиви радници; њихова је индустрија много надмашавала западњачку индустрију, све док машине нису европљанима дале превагу. Исто тако у Китају има и много великих градова; рачуна се да их има 42 који пребацују преко 100 000 становника, а неки их имају и по милион. — Китај има своју добро уређену управу; *мандарини*, који земљом управљају, учени су људи, који су прелазили из чина у чин и тако пролазили читав низ утакмица.

Већ је било ушло у моду код философа XVIII столећа, да се диве тој мирној царевини, старој на 3000 година, где се земљорадња толико поштује, да и сам цар с великом свечаношћу својом руком изоре по једну бразду.

Кад су се те две образованости сусреле, мислило се у почетку, да ће се оне измирити и утврдити пријатељске односе.

Но изгледа, као да има између Китајаца и европљана нека несавладљива природна одвратност. Све оно што сачињава стварну величину европске образованости, науке, уметности, вера итд., све то остаје за Китајце неприступачно, затворено, или пак они све то друкчије разумеју него ми. Изгледа као да они презиру и само напредовање и да се пре свега труде да сачувају обичаје својих предака. Они су с неповерењем гледали долазак европљана, као опаких и лажљивих *варвара*. Европљани су им се представили као трговци и као војници; и у нашој образованости Китајци су видели као нешто најуочљивије, најразговетније — ватрено оружје као оруђе за убијање, и опијум, којим су енглески трговци тровали китајске пушаче.

Китајска је влада с тугом морала пристати да допусти европским бродовима улазак у једно или два пристаништа; године 1839. она нареди, да се баци у море 20 000 сандука опијума, што су га енглески трговци били послали из Индије. Енглези се тим користише, да зарате с Китајем и да га приморају, да се отвори њиховој трговини. Остали европски народи добише таква иста права за трговину као и Енглези. Али је китајска влада чинила сметње европским трговцима. Кад протести француске и енглеске владе бише одбијени, онда се објави рат. Француска испрати своју војску, која се искрца и упути на Пекинг, разруши величан-

ствени царев летњи дворац и примора Китајце, да по ново успоставе трговинске везе (1860.).

После тога су готово све европске државе склопиле с китајском владом уговоре, којима им је дато право, да тргују са извесним пристаништима. Данас у Китају има 19 пристаништа, која су уговорима отворена. Али Китајци никако не примају европске навике; само су се решили да приме железницу и телеграф, али је још врло мучно саградити пруге због непријатељства самога становништва.

Јапански народ, куд и камо мањи по броју (око 36 милиона становника) и с много млађом образованошћу од китајске, на један пут је примио западну образованост. Први пут су јапанска пристаништа отворила страним бродовима 1854. године (има их отворених 5), и већ је јапанска влада усвојила железницу, телеграф, новац, штампу, и календар европски. Она је узела у службу европске инжињере, и шаље стотинама јапанских младића на запад ради науке. Она се преуредила по угледу на европску управу, па чак покушала и да установи народну скупштину.

Енглеске насеобине. — Енглеска је по ново обновила своје колонијално царство, које је било врло смањено одвајањем Северноамеричких Савезних Држава. Она данас има четири групе притежања: северни крај Америке, освојен од Француске, јужни крај Африке, одузет од Холандије за време ратова у доба Наполеонова царевања, велика аустралијска острва, која су мало по мало заузимана, и Индију освојену, као за рачун Индијске Компаније. Све то укупно сачињава једно царство од 21 милиона квадратних километара, насељено с 270 милиона душа.

Индија, која сама има на 257 милиона душа, још је насељена староседеоцима. Остала су при-

тежања насељена Енглезима или бар европљанима. Свака се група састоји из више засебних насеобина. На Капу их има 5, у Канади 8 (не рачунајући Нову Земљу). У Аустралији у XVIII столећу још није било ни једнога европљанина. Енглеска влада реши да ту заснује једну осуђеничку насеобину, да би се опростила оних који су осуђени на тешку робију (convicts). Године 1787. један брод истовари у Ботани-Беју 565 људи, 182 жене, 2 бика, 5 крава, 7 коња, 29 оваца, 19 коза, 74 свинчета, 5 питомих зечева, 18 ћурака, 35 патака, 29 гусака и 122 кокошке. — 1840. године енглески досељеници заузеше Нови Зеланд, који је све дотле био пуст, и он је данас подељен на 8 области.

Досељеници који су се населили по тим земљама сачували су енглеске политичке навике, навикли су се на *самоуправу (selfgovernment)* и никако не воле мешање државе у њихове ствари. С тога енглеска влада на своје насеобине примењује начела слободоумних економиста, и пушта их да саме собом управљају.[1]

Свака насеобина има своје засебно уређење, али сва та уређења налиče на уређење енглеско. Редовно се налази парламенат, састављен као и у Енглеској из *Доњега Дома*, који сачињавају посланици које насеобинци изберу, и *Горњега Дома* или *Законодавнога Већа*, чије чланове поставља краљ (као и енглеске лордове). Управник, којега из Енглеске шаље краљ, представља краљеву власт; он бира министре, који су пред скупштином одговорни.

Енглеска влада има право *забране (veto)* над решењима, која донесе насеобинска скупштина, али она не воли да се тим правом служи. 1872. го-

[1] Осем Јамајке и острва Маврикија, који су под једним управником и једним законодавним већем, које поставља енглеска влада.

дине Доњи Дом државе Викторије у Аустралији бејаше одобрио потребне суме за накнаду народним посланицима, но Горњи Дом одбаци кредит за то, и одтуд се изроди борба између Горњега и Доњега Дома. Тада председник насеобинскога министарства оде нарочито у Лондон, да тражи од енглескога министарства, да измени уређење Викторије; министарство не пристаде на то, изјављујући да мешање у унутрашње ствари насеобина може бити оправдано само у случају велике опасности. — 1878. године у насеобини Доње Канаде управник бејаше отпустио министарство, које је имало већину у народној скупштини, и заменио га другим, које сам изабра: скупштина се гласањем изјасни против тога министарства: управник и даље остаде при том министарству; скупштина захтеваше да се поштује устав, и енглеско министарство задовољи њен захтев опозивањем управника.

Влада допушта насеобинама да установљавају своју војску: у Аустралији има 10 000, у Канади 28 000 редовне војске. Влада им чак допушта и да заводе царину на робу, која долази из Енглеске.

На тај је начин свака насеобина готово независна држава. Дошло се на мисао, да се те државе прикупе у савез као оно Савезне Државе. Године 1867. установљен је *Канадски Савез (Dominion of Canada)*, у који је мало по мало ушло 8 насеобина Северне Америке (осем Нове Земље, која није хтела). Уређење тога савеза израђено је по угледу на уређење посебних држава. Савезима заједничкога управника, који се шаље из Енглеске, и парламенат, састављен из сената, чије чланове поставља краљ, и законодавне народне скупштине, која се бира; тај парламенат, који заседава у Отави, уређује царинске, војне и трговинске послове. — Ни насеобине капске ни ау-

стралијске нису пристале да се тако прикупе у једну целину.

У Енглеској има два супротна гледишта односно начина, како да се поступа према насеобинама. Једна школа, верна начелима економиста, гледа на насеобине као на какав терет, који кошта а ништа не приноси. Енглеска троши свој новац, те им гради путове, и железнице, издржава посадну војску и флоту; она навлачи на се неприлике и ратове против Маорија на Новом Зеланду, Кафра на Капу, Авганистанаца у Индији итд. а из свега тога не извлачи никакве користи, јер она чак нема права ни да наплаћује порез, нити да слободно шаље своју робу у насеобине. „Ми смо цареви без царевине“, говорио је један привржених те школе.[1] Требало би дакле да Енглеска прогласи своје насеобине за независне, па да их остави, да се саме брину о својој одбрани.

Друга школа, која има много више присталица, сматра да Енглеској треба сачувати њена притежања, или, како се каже, оставити неокрњено *Британско Царство*. — Биконсфилдово конзервативно министарство (1874.—1880.) уплетало се више пута у рат са Зулусима, Бурима и Авганистанцима; оно је израдило да се Енглеској уступи острво Кипар и да се енглеска краљица прогласи за *царицу Индије* (1876.). — Слободоумно Гледстоново министарство напусти ратоборну политику, која врло скупо стаје, али задржа мирољубиву владавину.

Шта више, створила се и једна странка, која би место напуштања насеобина хтела да их још чвршће привеже за метрополу. Говоре да постоји само једно Британско Царство, па би требало да

[1] То је мишљење износио Голдвин Смит у спису *Empire* (1863.).

има и само један парламенат, царско-британски, где би биле заступљене све насеобине. На место усамљених држава и малих савеза имао би се само један пространи савез, и то онда не би била више Велика Британија, него *Већа Британија*.[1]

Испитивања. — Крајем XVIII столећа, после великих поморских експедиција капетана Кука (Cook), готово се сасвим тачно познавао облик свих делова света (континената) и свих острва на земљиној кугли, осим поларних предела. Још је остајало да се позна унутрашњост Африке, Аустралије, Азије и Јужне Америке, и оно што се налази око полова. У правцу тих предела управљана су испитивања у XIX столећу.

То нису више походи с трговинским обележјем, као оно у XVI столећу, него су походи ради испитивања, који нису предузимани зарад користи, него зарад научнога напредовања. Испитивачи, ако нису научници, а оно су бар научни агенти, обично у служби какве владе, или каквога ученога друштва. Године 1788. у Енглеској је основано *Афричко Друштво*, које је послало Монго-Парка[2] да испита Нигар. У Француској је Географско Друштво давало помоћи и награде испитивачима. Неколике су експедиције опремљене с помоћу добровољних прилога, а једне новине из Њу-Јорка под-

[1] Ту је мисао најпре истакао сер Чарлс Дилке у једној књизи под насловом *Plus grande Bretagne* (*Већа Британија*, 1868), а развио ју је Seeley у свом делу *L'expansion de l'Angleterre (Ширење Енглеске)*.

[2] *Mungo-Park* (1771.—1806.) је родом из Скотске. По занимању је био лекар, но са одушевљењем је путовао. Бавио се на Суматри кад му је лондонско Афричко Друштво поверило експедицију у Африку. Године 1795. стиже у Гамбију, одатле до Нигра, па том реком чак до Сегуа и Силе. То је био први европљанин у тим крајевима. У другом походу разбио му се брод на Нигру и ту је пропао (1806.). Оставио је важне путописе. Прев.

неле су трошкове око прве Стенлијеве[1] експедиције у Африку.

Та испитивања по унутрашњости континената несравњено су опаснија од путовања дуж обала: она се врше и у пределима где је поднебље жарко, за европљане смртоносно, или по леденим пустињама на половима. Већина је испитивача изгубила живот у свом предузећу. Њих су побили староседеоци, као нпр. Монго-Парка и Фогела[2] у Судану, или су помрли од грознице као Клапертон и Левингстон, или од глади као испитивачи Аустралије. Франклин,[3] који је 1845. године отпловио с два

[1] *Џон Хенри-Мортон Стенли*, амерички новинар и путник, рођен је у Denbigh-у, 1841. год.. Суделовао је у Сецесионистичком Рату као присталица Савеза, а за тим је пратио лорда Напира у Абисинију. После тога бавио се у Европи као дописник чувенога америчкога листа *„New-York Herald“*. 1869. године добије наређење од директора тога листа, да иде у Африку, да нађе Левингстона, о ком се више није знало ништа поуздано. Стенли оде и нађе Левингстона на источној обали језера Тањгањике. После смрти Левингстонове он настави његов рад и постаде један од најзнатнијих испитивача средње Африке. Прев.

[2] *Едуард Фогел* (1829.—1856.) је немачки испитивач у служби лондонске опсерваторије. Послат је у средњу Африку, да настави рад Клапертонов. Пошто је испитао околину језера Чада,, упути се к Нилу, но у путу га нестаде, тако да нико није умео казати, шта је с њим било. Доцније је доказано да је погинуо (1856.). Прев.

[3] *Сир Џон Франклин* (1786.—1847.) је један од најсмелијих енглеских испитивача северних предела. Пропао је при истраживању пролаза поврх Северне Америке. Покушавали су и Американци и Енглези да га пронађу и спасу, али су сви напори остали безуспешни. (Тражећи њега пронађен је тај пут). Тек доцније су Американци Рај, Хал и Шватка од Ескима дознали по нешто о његовом жалосном свршетку. И он је оставио важних бележака о свом путовању (а то су извештаји од 1819.—1823. и 1825.—27. г. о путовању покрај обала Севернога Мора). Прев.

брода у поларне пределе, није се више ни вратио. 1859. године пронађени су остатци од његова похода; Франклин и његови другови провели су две зиме у леду и помрли од немаштине. Грелијева експедиција на северни пол, за коју се мислило да је пропала, пронађена је после две године, баш онда, кад су и последњи, који су још били у животу, већ били на умору од глади, пошто су појели лешеве својих другова.

Те жртве нису биле бескорисне. Оне су допринеле да се може направити готово тачна карта земљине кугле.

ШЕСНАЕСТА ГЛАВА

Уметности, књижевност и науке у XIX столећу

Књижевност

Романтичка школа. — Од XVII столећа немачка се књижевност састојала још само у преводима и подражавањима француским делима. У току последње трећине XVIII столећа у Немачкој се створи и оригинална књижевност. Писци тога времена, Лесинг, Гете и Шилер, највећи су од свих, које је Немачка имала; они су Европи дали једно ново схватање књижености, које је у супротности с *класичким правцем*, који је владао у Француској.

Они више не траже да се допадну савршенством облика, него да силом *узбуђују* осећаје (време од 1770. до 1780. прозвано је временом јуриша, *Sturm und Drang-a)*. Они воле да говоре о својим личним осећајима. Они радо узимају предмете из свакидањега живота, па и кад узму да изнесу прошлост, они не бирају јунаке из Старога Века, него из новијега доба и првенствено из немачке историје (Егмонт, Виљем Тел, Валенштајн). Они

не говоре више високим, углађеним стилом, него обичним народним говором; не више одмерено, него страсно; онај утисак, што га они хоће да произведу, то је одушевљење. Они више не пишу само за „отмено друштво“ („bonne compagnie“), него се обраћају свима редовима народа, а првенствено грађанству. Шилер је пре свега женски и омладински песник.

Та нова књижевност примљена је у Немачкој с највећим одушевљењем; она није била тако савршена као класичка књижевност, али се налазило, да је она некако пунија живота, природнија и дирљивија. То се одушевљење пренесе и у друге земље, и од почетка XIX столећа немачка књижевност стаде давати тон целој Европи.

Немачки писци, који пођоше за оним књижевним покретом, што се започе с Гетеом и Шилером, назваше се *романтичарима*, с тога што, уместо да се угледају на радове старога класичкога доба, они узимају обрасце из средњевековних романа[1]. Романтичка је школа поникла у Немачкој (са Шлегелом, Тиком и Брентаном). Она се одликовала одушевљењем наспрам ритерства и католичке цркве, презирањем незнабожачкога старога света и својом наклоношћу према народним легендама и оним што је уображено, измишљено.

Од краја XVIII столећа створи се романтичка школа и у Енглеској. По казивању њених оснивача, то је најпре била само „једна секта дисидената (отпадника) у поезији“, који су покушали да „за употребу у поезији прилагоде обичан говорни језик средње и ниже класе.“ Они се повратише на старе средњевековне баладе и измислише нове

[1] По неком необичном начину извртања смисла, реч *романтички* (што значи *роман*) данас означава књижевност *германску* за разлику од књижевности *романске* (латинске и француске).

облике стихова. По том дођоше романтичари философи: Вордсворт и Купер, и најзад два велика песника, Шели и Бајрон и романописац Валтер Скот, који учинише, да у Енглеској романтизам одржи победу.

У Француској романтизам почиње за владе Наполеонове. Шатобријан уведе у моду Средњи Век и Америку, а госпођа Стаел упознаде француски свет с Немачком. *Романтичка се школа* коначно образова у доба Рестораније. Предговор драме *Кромвел*, од Виктора Ига, која је изишла 1827. године, сматра се као проглас те школе. — Романтичари веле, да су трагедија и комедија лажни и застарели облици; они их замењују *драмом*, која треба да на позорници споји *узвишено* с *чудноватим*, као што су и у природи спојени, додајући к томе још и лепоту стихова и лепоту представљања. — Они не траже више за главне јунаке Грке и Римљане, него стадоше узимати предмете (сиже) из Средњега Века и Ренесанса, из Немачке, Шпаније, са Истока итд. — Они замерају класичарима, што су старе приказивали као сличне данашњим људима; а што се њих тиче, они тврде да приказују лица онаква, каква су заиста и била, с њиховим говором, с њиховим осећајима и њиховим оделом: то је оно што они називају *месном бојом (couleur locale)*. — Они неће више ни онај узвишени стил, њима је потребан говор разноврсан и живописан: они по ново пуштају у књижевни језик све оне речи из свакидањега говора, које су класичари избацили; они чак траже по речнику техничке изразе и нове сликове, да би тим *обогатили* језик и поезију. — Они осуђују класичку уметност као лажну, неприродну, монотону и без топлине; они теже за тим да створе уметност, која би била гипкија, разноврснија, приближнија природи, и која би утицала право на срце.

У време Рестарације изроди се *препирка између класичара и романтичара*. Она узе вид борбе између старијих и млађих људи, од којих једни бејаху за правилне облике и узвишени стил старијега класичкога начина рада, а други одушевљене присталице обичнога говора и завољених облика нове романтичке школе. Класичари се позивају на Расина, а романтичари на Шекспира. То је била жестока и детињаста борба, где се вређају не само противници, него и та два велика човека, Расин и Шекспир, који су гледани као представници тих двеју књижевних врста. У позоришту се та свађа изметну у борбу између присталица *класичке трагедије* и присталица *романтичке драме*, једни звижде а други пљескају рукама у знак допадања, па често долази и до батина.

Класичари су најпре имали већи број присталица. Странка Младе Француске још се састојала само из неколико млађих, одушевљених људи, „romantiques chevelus" — најнапреднијих романтичара. Али су с њима сви будући писци, и од 1830. године они мало по мало придобише уза се сав народ.

Реалистичка школа. — Но сад су опет и романтичари нападани у име истине и природности. Говорило се да ни њихове драме и историјски романи немају у себи више природности него класичке трагедије. Њихова месна боја (говор, осећаји и одело) само је просто уображење: њихови витезови из Средњега Века, људи из доба Ренесанса и њихови људи са Истока нису ни мало истинитији од класичарских Грка и Римљана; и они су савремена лица, само замотана у старинску одећу, али им је писац дао говор и осећаје из 1830. године.

Ти нови противници романтичара појавише се у Француској око 1848. године и образоваше најзад засебну школу. Од онога романтичкога покрета

они задржаше само језик; одбацише и драму и историјски роман, па стадоше узимати предмете из савременога живота и иду на то, да приказују само оно што су виделн. Они теже да представе *стварност (реалност)* и да насликају *природу (натуру)* онакву каква је; с тога они опширно и до најмањих ситница описују призоре из живота, да би о њима дали потпун и тачан појам. Они су се прозвали *реалисти*, а у последње време и *натуралисти*. Они су у надмоћности не само у Француској, него и у Енглеској и Русији. Чак има романтичара реалиста и у Немачкој. Савремена књижевност поглавито је књижевност посматрачка; њен је омиљени предмет *роман друштвених страсти (roman de moeurs)*, где се износе призори из свакидањега живота.

Али то изобиље тачних појединости, којим се одликује у опште цела та школа, може ићи с двојаким расположењем: може бити удружено или с хладном радозналошћу, која у лицима гледа само предмет за проучавање, или пак са живим пишчевим саосећањем (симпатијом) у душевним покретима својих јунака. Од туд су и две сасвим различите врсте: у једној писац описује и разлаже доживљаје и осећаје својих лица као какав равнодушан сведок (то је врста *равнодушна*, *impassible*, која преовлађује у Француској); — у другој пак писац прича о радостима и страдањима својих лица са узбуђењем, као да их је и он сам с њима осећао (то је врста енглеских и руских романтичара).

Књижевне врсте. — Ниједна књижевност није била тако разноврсна као књижевност XIX столећа: нема врсте, која није имала бар по неколико представника, нити старијега облика, који није био у покушају да се обнови. Али су, право говорећи, само четири врсте дале великих дела: *лирско песништво*, *драма*, *роман* и *критика*.

Лирско песништво, које је било опало у доба класицизма, обновише у Немачкој Гете и Шилер, и оно је постало омиљеном врстом романтичке школе. Од 1770. до 1830. године сви велики писци лирски су песници: у Немачкој, Уланд и Хајне; у Енглеској, Вордсворт, Бернс, Колриџ, Бајрон, Шели; у Италији, Леопарди; у Француској, три велика романтичара: Ламартин, Мисе и Иго.[1]

Драма, коју су такође створили Гете и Шилер, дели се на две гране. — *Историјска драма*, која замењује стару трагедију, угледа се на Шекспирове радове; она узима предмете из историје и европских легенада, даје својим лицима спољашњу одећу, која одговара приликама (месну боју), и износи пред посматраче и непријатне призоре из живота. Те су драме већином дело лирских песника (Гетеа, Шилера, Ига и др.), и више су израђене да се читају, него ли да се представљају на позорници. Историјска је драма после 1830. године изгубила важност више него и трагедија, с којом се најзад и помешала; чак и ремек-дела историјске драме с тешком муком издржавају утакмицу са старим класичким трагедијама, које је Француска Комедија по ново увела у моду. — *Драма савременога живота*, којој је Лесинг дао образац у својој драми *Мина од Барнхелма*, само је животарила за време романтичке периоде. Али од 1830. године она је постала омиљена књижевна врста. Она све више и више тежи да се приближи старој комедији из свакидањега живота. Та је врста овладала савременим позориштем; у Европи се представљају још само комади француских драмских писаца (нарочито Диме, Ожијера и Сардуа).

Роман је најпре бира занемарила романтичка школа. По том се он по ново појавио у два вида.

[1] Остатци романтичке школе у Француској образовали су *парнаску* збирку.

— *Историјски је роман* створио Валтер Скот, који је од 1814. до 1832. године написао 72 романа. Та је књижевна врста остала у моду све до половине XIX столећа, и она је у Француској служила за образац и самим историцима (Авг. Тјери, Кине, Мишле). — *Роман савременога живота* по ново се истаче готово у исто доба у свима земљама, и постао је најмоћнији облик у савременој књижевности. После 1830. године романе су писали готово сви чувени писци: у Енглеској, Дикенс, Текереј, Џорџ Елиот; у Русији, Гогољ, Тургењев, Толстој, Достојевски; у Америци, Едгар Пое и Брет-Харт; у Немачкој, Фрајтаг; у Француској, Балзак, Жорж Санд и цела реалистичка школа (Флобер, Зола, Доде итд.).

Критика, то јест проучавање књижевних и уметничких дела, била је у последњем столећу још од споредног значаја: она се готово увек сводила на хваљење или куђење. У XIX столећу критичари су гледали да дела *разумеју* како ваља и да их и за друге учине разумљивим, објашњавајући како мисли, осећаји и стил каквога писца зависе од његове земље, васпитања и околине (а то је оно што се зове *средина).* Критика је поглавито енглеска и француска књижевна врста. Она је у Енглеској у виду *огледа (есеја),* а у Француској у виду чланака у књижевним листовима (часописима) и новинама. У Енглеској Меколе, а у Француској Сен-Бев, Тен и Ренан стали су у ред великих писаца.

Важност књижевности у XIX столећу. — Не слажу се сви при оцењивању вредности књижевности XIX столећа. Она има непријатеља, који је сматрају као слабију од књижевности претходних столећа; они налазе да је она неприроднија, мање узвишена и несавршенија; замерају јој, као да нема идеала. Но она има и присталица, који сматрају

да је боља од свих осталих, јер налазе да је разноврснија, с више живости и тачности, и да износи осећаје, који су много ближи нашим осећајима. — Али сви сложно признају, да књижевност никад није заузимала толико места у људском животу. У XVIII столећу жене су још врло мало читале, а људи из народа нису никако ни читали. Данас је читање редовна забава свих сталежа осем сеоскога; новине су постале једна потреба за све градско становништво. Некада се сматрало за велики успех, кад се каква књига прода у неколико хиљада примерака, а данас није реткост видети да се за годину дана протури по 50 000 примерака каквога романа осредње вредности. Број читалаца удесетостручио се у току од сто година. Да би се тај читалачки свет задовољио, у Немачкој су уређене књижнице, где се узимају књиге на послугу за неколико дана, а у Енглеској су пак установљене покретне књижнице, које и по селима дају књиге на послугу. У Француској, где се одржала навика да се књиге купују, књижарска се радња развила исто онако као и остале гране трговине.

Писци су се користили тим успехом. У престоницама се створио један ред књижевника, који живе искључиво од свога пера. То су већином новинари по запату, или бар пишу по новинама, да би тако имали какав сталан приход. Но данас и сам закон обезбеђује писцима неку малу добит од њихових радова, и та „пишчева права“ довољна су, да чувени писци и романтичари могу угодно живети.

Уметности

Сликарство. — Већина збирака слика и статуа, које су раније владаоци били прикупили, постадоше у XIX столећу државна својина. Оне су сме-

штене у јавне *музеје*, где служе у исти мах и љубитељима за гледање и уметницима за проучавање. За савремене сликаре заведене су готово по свима европским престоницама годишње изложбе слика и вајарских радова. Најзнатнији је париски *Салон*, који је старином још из XVIII столећа. Ту се сваке године излаже више од три хиљада слика и 1500 статуа.

Од како је ушло у моду да богати љубитељи (тако звани *аматери)* имају своја приватне галерије слика, од тада је утакмица купаца учинила, да се цена слика попне до висине досле нечувене. Помињу се неке, које су продате по 300.000 дин. Последњих су година слике савремених сликара достигле цену већу него и сама дела великих уметника из доба Ренесанса. Сликарство је постало редовним занимањем, и данас се рачуна на више хиљада сликара, већином у Француској. Они најпознатији живе сасвим угодно, а неки чак и раскошно.

Као и књижевност, тако је и сликарство постепно прошло кроз три школе. XIX се столеће започиње с *класичком* школом; њено је средиште у Паризу, а представник јој је Давид. Она првенствено узима предмете из Старога Века, а поглавито из римске историје, и више полаже на правилност црта него ли на боју. У Немачкој се око 1820. године ствара једна гомилица *романтичара* којима су главни представници Овербек и Корнелије, оснивач минхенске школе. Немачки романтичари узимају предмете из хришћанскога и витешкога (ритерскога) живота, но и они се мање држе боје него црта. — Романтички се покрет у Француској отпочиње тек после 1830. године; он узима вид борбе између присталица *цртачке* школе (*dessinateurs*), чиј је представник Ингре, и оних који главну пажњу обраћају на боју *(coloristes)*, чиј је

опет представник Делакроа. — Најзад долази и *реалистичка* школа, која хоће да се стварност представља онаква каква је, без обзира на лепоту.

Сликари XIX столећа, као оно и писци, огледали су све врсте сликарства, и не би се могло наћи ниједне врсте, која не би била представљена у парском Салону.

Омиљена врста класичке и романтичке школе било је *историјско* сликарство, које представља догађаје из прошлости (класичари су узимали догађаје из Старога Доба, романтичари из Средњега Века, а колористи са Истока). И сликари су се, као и писци, старали да својим делима даду *месну боју*, стављајући на своја лица тачну одећу онога времена и земље, где је био и призор стављен. — Пре једно пола столећа историјско је сликарство постигла онаква иста судбина као и историјску драму и историјски роман. Као год и они, тако је исто и историјско сликарство уступило своје место оним врстама, које уметнику допуштају да представља само оно, што је сам видео: а таквога сликарства има три главне врсте: сликање по уметниковој замисли *(жанр)*, сликање предела *(пејзаж)* и снимање људских ликова *(портрет)*. У Немачкој преовлађује сликање по замисли и укусу самога уметника; његов је представник диселдорфска и нова минхенска школа. Највећи сликари ликова и предела били су Французи (Коро, Русо, Миле, Фромантен, Кабанел, Бретон и др.).

Вајарство. — Вајарство је у почетку XIX столећа на ново оживео у Италији Канова (1757.—1822.), на северу Данац Торвалдзен (1770,—1844.) и Немци Шванталер и Ричл. Од пре једно пола столећа даровити вајари нису више ретки у Немачкој, Италији а особито у Француској. Они раде надгробне споменике и оне споменике, што их је свет уобичајно подизати на јавним местима, ради успомене

на лица или догађаје. Али љубитељи (аматери) не траже толико вајарске колико сликарске радове, и вајари су често приморани да траже поруџбине од државе, или да раде попрсја (бисте) приватних лица, да би могли живети.

У вајарству није било оне супротности између романтичара и класичара; сви су се угледали на старе вајаре, да би тако дошли до природних и простих облика. Међутим, од 1848. године једна група вајара окрете се реализму; они се труде да тачније израђују своје моделе и гледају, шта више, да својим сликама даду израз и покрет. Поред старе класичке вештине грађења кипова, која тражи само лепе облике, јавило се је и *изразито* вајарство, које се труди да лицима дâ и спољашњи израз лица.

Грађевинарство. — Никад се није сазидало толико разноврсних јавних грађевина колико у XIX столећу; ту су цркве, суднице, домови разних судова, позоришта, болнице, касарне, школе итд.. Али су то већином грађевине без стила, или су проста подражавања старих грађевина.

При крају XVIII столећа бејаше свет већ пресит стила *рококо*[1] и угледања на Талијане. Нису се више задовољавали посредним подражавањем старих, преко оних имитација из доба Ренесанса, него су грађевинари ишли у Италију и Грчку, да тамо непосредно проучавају старинске споменике. Од туд пониче *класичка* школа, која се трудила да *верно* препроизводи облике грађевина Старога Века. У Француској се подражавала поглавито римска, а у Немачкој грчка уметност. Тада је у Француској сазидана цркве Покајница (Madeleine) и Берза, које

[1] То је старији, француски, китњасти стил, који је у Француској био у моди за влада краља Луја XV и Луја XVI. Прев.

су копије храмова, и Каруселски славолук, израђен по угледу на Титов славолук. Доцније је у Немачкој баварски краљ Лудвик I наредио, да се у Минхену подигне читава варош од грађевина грчкога стила. Та *новогрчка* школа трајала је до 1848. године.

Романтичка школа није тражила да ствара какав нов стил; али, насупрот класичарима, који су се угледали на Стари Век, она узе за образац романски и готски стил. Представник те школе у Француској Виолет-ле-Дик радио је целога века на ресторирању и репродуковању средњевековних грађевинских споменика. Грађевинари романтичке школе нису ништа друго производили осем копија романских или готских цркава и дворова. Али у том су они учинили једну велику услугу: они су свет научили, да се диви романској и готској уметности, која је већ вековима била презрена; они су сачували средњевековна ремек-дела, која су била напуштена да пропадну. Чак је и Богородичина Црква (Notre-Dame) у Паризу толико била порушена, да је Виолет-ле-Дик годинама радио на њену оправљању: у Немачкој је ваљало из нова подићи готово цео замак Вартбург.

У последње су време неки грађевинари покушали да подижу грађевине у једном новом стилу, подешеном према савременом укусу. Те је врсте париска Опера, дело Гарнијерово.

Светска изложба 1889. године ударила је основ новој врсти грађевинарства. Она се служи лакшом грађом, гвожђем и глеђосаним опекама, а то јој допушта да подиже грађевине много више и виткије. Највиша је грађевина на свету Ајфелова Кула од 300 метара, подигнута на Марсову Пољу.[1]

[1] Код Париза у Француској. Прев.

Музика. — XIX се столеће покаткад назива и *столећем музике*. Музика је доиста у људском животу заузимала покаткад толико исто места колико и књижевност; она је саставни део свих свечаности, а од 1830. године сматра се као неопходно потребна у васпитању девојака и грађанскога реда, и готово све су је европске земље увеле у основне школе. Готово сви велики градови имају своје музичко позориште и своје концерте, а неки и концерте за прост народ. Чак су и Француска и Енглеска, где музика није била у обичају, најзад пошле за примером оних земаља, где је музика остала као народна особина, Немачке, Италије и словенских земаља.

Деветнаесто је столеће дало више великих музичара него икоје друго; оно је дало музичара Бетовена (1770.—1827.), који се сматра за највећега од свих осталих.

За прве половине тога столећа публика је била подељена по двема, пореклом и особинама различитим школама, *талијанској* и *немачкој*. — Немачка музика (чији су представници Бетовен, Моцарт, Вебер, Шуберт, Менделсон, Шуман) састоји се поглавито у симфонијама, сонатама, увертирама и мелодијама; она је створена за оркестар, клавир или за певање. — Талијани (Белини, Доницети, Росини, Верди) радили су управо само за позориште: њихове опере, намењене француском свету, компоноване су по француским речима. — Што се тиче француске музике (Бојелдије, Херолд, Обер, Халеви, Мајербер, Гуно), она је поглавито оперска или оперско-комичка, која држи средину између те две велике школе.

У Француској су Талијани били у моди за све време, док је романтичка школа имала првенство: Талијанско Позориште тада је било зборно место отменијега друштва. Данас свет више воли

немачку музику, за коју се налази да је боље удешена за оркестар, да је дубља и разноврснија од талијанске. Немац Ричард Вагнер (1812.—1883.) обновио је оперу тим, што је створио *музичку драму*.[1] Он је раскинуо са старом навиком: уместо да пише своју музику под утиском речи, које су поручене код каквога либретиста,[2] он је у исти мах састављао и комад и музику, тако да је музика била везана за радњу; он је избацио оне строфе, за време којих се радња заустављала *(куплете)*; он је хтео да певач буде у исти мах и глумац, и да музика саставља једну целину с комадом.

Тако је у наше доба пронађен још један нов извор музички у *народној мелодији*, и предузело се прикупљање народних арија (напева). Тај је рад отпочет у Немачкој и у словенским земљама, па се данас ради и у Француској.

Науке

Напредовање наука. — Често се наше столеће назива *веком науке*. Сви образовани народи имају научне установе и универзитете,[1] чији професори имају задатак пре свега да усавршавају науку. Никад није било толико разноструких научника, и никад науке нису напредовале тако правилним кораком.

Требале би читаве стране, па да се изброје сви напретци сваке науке посебице. Најбрже је напредовање било у хемији и природним наукама.

У физици је најглавнији проналазак *електромагнетизма*, то јест трепутних индуктивних струја,

[1] Вагнер је тај обрт припремио тим, што је у своје опере увео народне мелодије.

[2] Либретист је писац који по наруџбини, за новац, саставља стихове за какву оперу. Прев.

на којима почива начело електричне телеграфије. Тај је проналазак учињен у исто доба и у Француској и у Енглеској. — У најважније проналаске долази и научно објашњење еквиваленције силе и топлоте. — Исти је такав и проналазак *спектроскопа*, с помоћу кога се може проучавати састав каквога удаљенога тела, планете или звезде, прикупивши светлост коју оно издаје (то је *спектрална анализа*).

Астрономија се најзад засновала Лапласовом теоријом о постанку сунца, земље и планета (она је изложена у спису *Traité de mécanique céleste)* и открићем састава небулоза. — *Метеорологија*, за коју су подигнуте опсерваторије на врховима планина, прикупила је велики број података, али још није постала правом науком.

Хемију су крајем XVIII столећа створили Швеђанин Шел, Енглез Пристли и Француз Лавоазије, који су издвојили најважнија хемијска тела. (Лавоазије је први раставио воду на њене саставне делове, одвојивши кисеоник од водоника.)[2] Од тада је хемија стално напредовала упоредо и у Француској, и у Енглеској, и у Немачкој. Пошто су издвојена проста тела, проучаван је састав органских састојака, који се производе само у животињама или биљу, и то је *органска хемија*. Она је већ толико усавршена, да се успело да се из нова граде органска тела онаква, каква се налазе у природи, састављајући *хемијском синтезом* њихове елементе, тј. најпростије састојке.

Зоологију као науку засновао је Кивије, који је тачно испитао животиње и у свом *Животињском*

[1] Те установе по целој континенталној Европи издржавају државе, а у Енглеској и у Савезним Државама приватна лица.

[2] Лавоазије се исто тако може сматрати и за једнога од оснивача физиологије, јер је он одредио улогу кисеоника и показао да је свако дисање сагоревање.

Царству дао општу класификацију, то јест научну поделу животиња. — Ботаника је допуњена и усавршена *биљном анатомијом* и *физиологијом*, које су тачно проучиле органе биљака и њихову радњу. — *Геологија* и *палеонтологија* сасвим су нове науке, којима је темељ поставио Кивије. Откопавања, што су их вршили научари, и радови, које су изводили инжињери по окнима и прокопима за железнице, дали су врло много примерака, из којих се виде врсте земљишта и животиња, које су негда једне за другим биле на земљиној површини. — *Општу физиологију* поставио је на научну основу у Француској Клод Бернар, с помоћу опита над живим животињама (*vivisection* — парање живих животиња); а *хистологија* је заснована у Немачкој с помоћу микроскопског проучавања. — Све су те науке прибране и систематисане по оној поставци о *еволуцији*, коју је Дарвин поставио за животиње, но која се после распрострла на све природне науке. Та је поставка допустила да се доведу у везу поједине чињенице, које су дотле стојале усамљене, и да се испитивањима дâ нов правац.

Моралне науке. — Први пут се у XIX столећу покушало да се методски проуче *морални феномени*, то јест појаве, у којима се испољава људски дух (језици, књиге, закони, установе итд.) и да се изнађу закони, по којима се они управљају. Тај су посао обично започињали поједини усамљени радници у Француској, па су га после у Немачкој продужавали универзитетски професори.

Пронађени су индијски и персијски језици и вере. Поређујући их с језицима и верама Грка и Римљана, створена је *упоредна филологија* и *митологија*. — Приметило се, да се језици не стварају случајно, него по редовним законима. Дотле је *граматика* била само једна збирка правила, али

се није знало зашто је то тако. Но Грим и Боп створише од ње науку, која објашњава постанак и мењање језика. — Упапањем у поређење и језика̑ китајских народа и дивљака, које су прикупили мисионари, Хумболт је створио општу науку о језицима, *лингвистику*.[1]

Исто су тако хтели обновити и *историју*. Наместо простога причања, покушало се, да се од ње начини методичко проучавање мењања људских друштава. Тога су се поглавито прихватили немачки филолози и научници. Они су поставили начело, да се историја може састављати само онда, кад има несумњивих података; они су применили *критички метод*, којим се измењени текстови списа могу повратити у првобитно стање и тако им се одредити права вредност. Прекопавано је земљиште Грчке, Италије, Мисира и Асирије ради изналажења натписа и остатака од грађевинских споменика; истраживана су по библиотекама и архивама документа о историји Европе. Захваљујући тим непрестаним напорима, који су трајали кроз цело једно столеће, историја је постала готово права наука.

Примењен је и *историјски метод* на проучавање друштава̑, и истраживано је, како су постали закони и установе у појединих народа. Тако је постала *историја права* (коју је створила немачка школа, чиј је оснивач Савињи), *историја политике* и *историја политичке економије*. У том смислу може се рећи да је XIX столеће *век историје*.

Философија је у XIX столећу дала две велике школе, *немачку* и *енглеску*.

Немачки философи после Канта поглавито су метафизичари; они теже да поставе један научни

[1] У данашње време назив *филологија* узима се у смислу проучавања појединих писаца, а *лингвистиком* се назива проучавање језика.

систем, којим би се објашњавао целокупни свет и човеково место у њему. Сваки је од тих великих философа (Кант, Фихте, Шелинг, Хегел, Шопенхауер) имао свој оригинални систем. Дубином мисли и песничком лепотом својих производа они су силно утицали на уобразиљу и покренули духове: трагови њихових мисли налазе се у писаца, политичара, па чак и у научара њихова времена.

Енглези су напротив поглавито логичари и психолози (Стјуарт Миљ, Бен, Хербарт Спенсер). Они посматрају оно, што се догађа у људском духу, и раде на том, да све то научно среде. Они се слабо баве метафизиком. Они се пре свега баве политиком и моралом, које би хтели да учине предметом праве науке, пазећи на законе, по којима се управљају људске радње.

У осталим земљама философи су били само ученици Немаца или Енглеза.

У Француској, једина школа, која би се могла сматрати за оригиналну, јесте *позитивна* школа, коју је основао Огист Конт. *Еклектичка* школа, чиј је главни представник био Кузен, постала је под утицајем скотске школе; *критичка* философија произилази из Кантове науке; *експериментална* школа примењује енглески метод.

СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА

Индустрија, земљорадња и трговина

Примена научних проналазака на индустрију. — Наука није у XIX столећу постала само опсежнија, него и кориснија. Она је дошла до теорија тако тачних и јасних, да их је човек могао и *применити* у практичном животу. На тај је начин напредак наукâ донео свима практичним вештинама усавршавање, које је после обновило индустрију,

земљорадњу и преносна средства. А ти опет напретци произвели су у начину живота тако брзу измену, какву никад пре није свет видео. У свима земљама, у колико научници пронађе нова факта и износе нове законе, у толико се индустријалци, инжињери и хемичари труде да се њима користе. Једни раде на што бољем упознавању природе, а други да што боље над њом господаре.

Пара и електрицитет. — До сад је највише плода донео проналазак покретне снаге *водене паре*, која је примењена на парним машинама, паробродима и железницама.

У XVIII столећу Уат (Watt) је пронашао *парну машину*, која је више пута усавршавана и данас служи за покретање свих великих справа (апарата) за производњу, па је употребљавају чак и у млиновима наместо водопада.

Мисао о *парном броду* води порекло чак од Папина и маркиза Жуфроа. Али је проналазак примењен тек у XIX столећу, кад је Американац Фултон спустио први пароброд на реку Хедзен, 1808. године.[1] То су најпре били бродови с *точком*, а од 1840. године точак је замењен *завртњем* (пропелерима). Пароброди су једрилицама (тј. бродовима с једрима) одузели готово сав пренос путника, они све више и више привлаче и трговачку робу, па чак почињу замењивати и рибарске барке. Они су претежнији с тога, што иду брже и што се и по ветру могу кретати у свима правцима.

Железнице су доцније постале. Засебно су била измишљена *парна кола*, и покушавало се да се удесе тако, да се крећу по путовима, а засебно

[1] Још у августу 1807. год. отпловио је један његов пароброд од Њујорка у Албани, па је после тај брод редовно вршио саобраћај између та два града, а проналазач доби поруџбину да изради и један велики пароброд за рачун владе Савезних Држава. Прев.

гвоздене шине, које су у рудницима служиле за кретање кола, у која се упрезао коњ. Стефенсон, поставивши парна кола на гвоздене шине, створи железницу. Она је најпре (1821.) употребљавана само за преношење угља, а од 1830. године стадоше је употребљавати и за преношење путника.

Електрицитет се почео примењивати тек од пре једно пола столећа, и већ је изазвао појаву телеграфа, телефона, електричног осветљења и галванопластике.

Електрични телеграф пронађен је у исти мах, између 1833. и 1838. године, у Француској, Немачкој и Енглеској. Пошто је пронађен начин како да се удеси, да буде само с једном гвозденом жицом, усавршен је и начин преношења депеша: најпре су имали једну иглу, која је бележила слова по једној равној површини, по том Морзов апарат, који гради утиске (тачке и црте) по једној траци од хартије, и најзад справу која штампа слова. Телеграфи су се почели често употребљавати тек после 1850. године. — Подморски се телеграф састоји из једне гвоздене жице, коју чува један обмотач од гутаперке. Први је такав телеграф постављен између Дувра и Калеа, 1851. године. — *Трансатлански кабао*, који прелази преко свега Атланског Океана, те одржава саобраћај између Европе и Америке, постављен је 1857. године, али први покушај није испао за руком. Тек 1865. године могао се пустити у саобраћај, и ваљало је измислити један нов апарат за примање.

Телефон је сасвим нов проналазак и није још довршено његово усавршавање. Он је већ намештен у већини великих градова, и свака трговинска кућа има свој телефон, с помоћу којега се може без икаквих сметња општити.

Напретци у земљорадњи. — Земљорадња се нарочито усавршила с помоћу механике и хемије. Ме-

ханика је створила *земљорадничке машине* (косилицу, жетелицу, вршалицу итд.), које заменивши ручне справе (косу, срп, цеп), дају могућности да се ради брже и с мање руку. — Хемија је дала *хемијско ђубре*, које је снажније, а каткад и јевтиније од обичнога ђубрета. — Исто се тако нешто користи добило и од зоологије и ботанике. Великопоседници су радили да поправе сојеве домаћих животиња и да уведу гајење нових културних биљака. Свуда су се основала *Земљорадничка Друштва*, која издају поучне списе из земљорадње и наградама подстичу земљораднике, да усавршују начин рада.

Напредовање трговине допринело је још више него и наука, да земљорадња постане много живља. Кад за пренос није имало других средстава осем кола, земљорадници су имали рачуна да производе само онолико, колико им је било потребно за личну потрошњу и за тргове суседних градова. Сељаци у Кастилији, остављали су жито да сатруне, а сељаци у Русији нису га могли продавати, јер не би могли платити ни преносне трошкове. Од како свуда има железница и добрих путова, од тада земљорадници, знајући извесно да ће моћи имати користи од својих производа, непрестано раде да их умноже. Човек се стара да с помоћу вештачког ђубрења учини, да му једна иста земља даје све више прихода: готово се свуда изоставило *гарење*, које је остављало земљу да се одмара један пут у три године; у велико се почела гајити цвекла. То је оно што се зове замењивање *екстензивне* културе културом *интензивном*. — Простор обрађенога земљишта знатно се проширио. Слабе земље, које су увек остајале необрађене, почеле су се обрађивати. Простране америчке пустаре претворене су у житна поља. Европа, која је 1850. године имала само 150 милиона хектара обрађене

земље, имала је 1884. године 200 милиона. Северноамеричке Савезне Државе имале су 1850. године само 22 милиона хектара, а 1884. имале су 64 милиона (без мало три пута више). Тако је исто било и са стоком; простране области, где се у велико гаје овце, Аустралија, Кап и Ла-Плата, извозиле су 1864. године само 450 000 бала вуне, а 1885. године извезле су на 1 700 000. Памук се попео од 2 400 000 фуната, колико га је било у 1870. години, на 4 000 000 у 1885. години. Земљорадња је за тридесет година учинила већи напредак, него што га је раније учинила за осамнаест претходних векова.

Напретци у индустрији. — Индустрија се много користила применом науке, а нарочито механике и хемије. У XIX се столећу појавило више нових врста индустрије, а тешко да би се нашла која било врста старе индустрије, чија оруђа и начин рада не би били обновљени за последњих сто година. Индустрија се у исто доба и усавршавала и ширила; умножавање становништва и богатства и олакшавање преноса гонили су на још већу производњу. Повећане су старе радионице, па су и нове засноване; од пре тридесетину година створене су фабрике и у оним земљама, које су дотле биле искључиво земљорадничке, у Русији, Мађарској и Савезним Државама. — Свака индустријска грана има у XIX столећу двогубу своју историју: историју поступнога усавршавања начина рада, и историју свога уношења у разне образоване земље. Уместо те дуге историје ево списка главних индустријских грана, које су у нашем веку пронађене или обновљене:

Од старих индустријских грана:

Вађење каменога угља (угљени мајдани 1810. године давали су само 9 милиона тона, 1860. год. 140, а 1880. год. 344 милиона);

Прерађивање гвожђа (топионице гвожђа с др-

вима замењене су топионицама с каменим угљем: по том су постављене високе пећи и велики парни маљеви (marteaux-pilons), који дају могућности, да се топе и израђују велике количине гвожђа; производња се гвожђа попела од 4 милиона тона у 1850. на 20 милиона у 1882. години);

Израђивање оружја (кремењача пушка замењена је пушком каписларом; по том су измислили брзометну пушку, челични топ острагап, карабин, револвер);

Перионица (направљена употребом хлора);

Фабрика за штављење кожа;

Предионица и ткачница памука, вуне и свиле;

Штампарија (обновљена проналаском парне пресе и *стереотипије)*;

Израђивање хартије (обновљено употребом машине);

Резачка уметност (обновљена с више поступних проналазака: *типографије*, *челикореза*, *цинкореза* и *хромолитографије)*;

Између нових проналазака, осем употребе паре и електрицитета, главнији су:

Хемијске жижице,

Шећер од репе,

Петролеј,

Гас,

Каучук и гутаперка,

Фотографија и резање с помоћу сунчаних зракова,

Галванопластика.

Боје извађене из угља,

Конзерве хране и екстракт меса.

Данас има у свима великим градовима, па у неким крајевима чак и по селима, велики број становника који живе једино од индустрије. Број радника, који раде по рудницима и фабрикама, износио је 1880. године, за Европу и Савезне Др-

жаве, на 16 милиона људи, а производили су на 70 милијарда динара; само памуком и вуном бавило се 3 500 000 радника, који су производили једну четвртину целокупне вредности. Француска је имала скоро 2 милиона радника.

Напретци у трговини. — Трговина је знатно измењена двема великим променама, једном у преносним, другом у саобраћајним средствима.

На мору је једрилицу заменио пароброд, који је бивао све бржи и бржи; пристаништа су уређена, обала је снабдевена кулама светлиљама; састављене су карте мора, које тачно показују дубину и струје. Између великих пристаништа установљена је редовна служба паробродска; већ има на стотину тачно уређених праваца прекоморскога путовања. Пут је тако добро познат и тако се уредно њиме иде, да се на морском дну може распознати обичан траг бродова по оној шљакни од угља, што је пароброди избацују. Путовање из Енглеске у Америку, за које је негда требало месец дана, редовно се свршава за десет дана, а саграђени су бродови, који могу тај пут прећи и за седам дана. Рачуна се да данас један пароброд за исто време пренесе пет пута више терета него једрилица са истом тонажом, то јест способношћу за ношење терета.

На суву се превоз путника могао вршити само с помоћу брзих *путничких кола (дилижанс)*, а пренос робе само *колима*, по прашњавим, често прolоканим путовима. У Француској се сматрало као велики напредак увођење *превозних поштанских кола (messageries)*, којима се од Париза до Лиона путовало само три дана и три ноћи. После 1850. године путничка и обична кола ишчезоше на свима важнијим путовима, а замењена су железницом. 1883. године већ је имало 450 000 километара жељезнице у свету, од којих 183 000 у Европи, а

220 000 у Америци, с брзим возовима, који прелазе по 60 километара на сат (воз од Лондона до Единбурга пређе 646 километара за 9 сати). У Северној Америци саграђене су кроз беспутне пустиње две железничке пруге, Пасифичка и Канадска, Трансконтинентална. Стварање железничке мреже није ометало поправљање путова. Стари прави, поподневи путови, који су се пели и спуштали по стрмим и опасним местима, замењени су насутим путовима (макадам) с благим нагибом.

Исто су тако умножена и саобраћајна средства. Поште су биле уређене у почетку XIX столећа, али је пренос писама био спор и скуп. Енглеска је дала пример, да се писма плаћају у *поштанским маркама*, и да се установи једнолика и врло ниска преносна такса, па ма колика била даљина која има да се пређе. По том су железнице произвеле битну измену поштанскога система. Данас је поштански саобраћај заведен између свих образованих земаља и њихових насеобина. 1882. године поштански савез пренео је око 4 800 милиона писама, 900 милиона поштанских дописница, 3 700 милиона новина и 120 милиона упутница, које су представљале вредност од 6 500 милиона динара. — Електрични су телеграфи уређени тек после 1850. године. 1883. године већ је било 1 800 000 километара телеграфске мреже (од којих је 500 000 било за Европу, 430 000 за Америку и 153 000 километара у подморским кабловима).

Та нова саобраћајна и преносна средства изванредно су појачала и унутрању и спољашњу трговину свих земаља. За педесет година (од 1830. до 1880. године) трговина Европе и Савезних Држава увећала се у размери 800 на 100; она се попела од 9 на 70 милијарда: Енглеска је од 2 200 милиона скочила на 15 000 милијарда, а Француска од 1 500 на 9 200 милиона. Рачуна се да је 1883.

године трговина Европе достигла је преко 62 милијарде (сама је Енглеска увезла за 10, а извезла за више од 6 милијарда). Та се живост све више повећава. За двадесет година (1865.—1885.) трговина се удвостручила.

Последица тога је било то, што је свака земља могла да протури своје производе и да их учини приступачним купцима свих осталих земаља, а од туд је опет скакала цена роби у оним земљама које ју проузводе, а опадала у оним које ју купују. Око 1830. године меров жита стајао је у Енглеској 15·20 динара, у Француској 9·50, у Немачкој 6·20, а у Мађарској 4·25. Године 1870 у Енглеској је сишао био на 9·90 а у Мађарској се попео на 7·90 динара. Разлика од 150 на 100 свела се на 23 од 100. Тако се цена изједначује с краја на крај света; трговина тежи да погодбе за живот приближно изједначи у свима образованим земљама.

ОСАМНАЕСТА ГЛАВА

Економске поправке у Француској и Европи

Умножавање богатства. — Индустријски и трговински напретци створили су изобилно нових богатстава; а изобиље онога што је за живот потребно учинило је, да се умножи и број становника. Никад није умножавање било тако брзо. За 82 године (од 1800. до 1882.) Европа је од 187 достигла до 330 милиона, а Савезне Државе од 5 на 50 милиона становника. Код англосаксонских је народа умножавање најбрже за тих 80 година, њихов се број *утростручио*.

Богатство се још више умножило, па се и сад још једнако умножава. Становници образованих земаља не троше све своје приходе; они сваке године остављају на страну суме које употребља-

вају на стварање нових извора, и то је *уштеда*. Она у средњу руку у Енглеској износи 1 650 милиона, у Француској на 1 900 милиона, на 1 милијарду у Немачкој, 4 100 милиона у Свезним Државама, укупно 12 милијарда годишње. *Штедионице*, које су 1860. године имале на остави 3 150 милиона, имале су 1878. године 8 500 милиона.

Државе су се користиле тим повећавањем богатства, те су умножиле и своје издатке. Све европске државе укупно трошиле су 1820. године само 6 милијарда годишње, а данас троше 19 милијарда. Расходи су се у Енглеској попели од 1 250 на 2 800 милиона, а у Француској од 700 на 2 800 милиона. За подмирење тих расхода морали су се за толико повећавати порези, јер су данас они једини државни извори прихода. Непосредни порез на имања никако не би могао задовољити то огромно повећавање издатака. С тога се прибегло ударању царине, посредних пореза, на пиће, шећер, дуван и др., који су услед умножавања становништва постали најпродуктивнији од свих врста пореза.

Државе су добивале новац на зајам с таквим олакшицама, какве су биле непознате владама XVIII столећа; оне су се тим користиле и начиниле грдно велике дугове. За то је Енглеска дала први пример: да би могла издржати рат с Наполеоном, она је свој дуг подигла на 920 милиона фуната стерлинга (23 милијарде) у 1815. години. Тада се говорило да ће толики дуг неминовно довести до банкротства. Међутим, Енглеска не само да је могла плаћати интерес на свој дуг, него је од тога времена још и заштедела око 83 милијарде и свела дуг на 19 милијарда

Тим су путем пошле и све остале државе: узајмљивање је постало обичним извором за оне владе, које су у великој новчаној неприлици. Др-

жавни су дугови уговорени под видом *неисплатиме позајмице*, и повериоци само имају права да примају интерес. С тога је доста да се годишње порез повећа за онолико, колико је потребно за плаћање тога интереса.

Тим су се поступком толико служили, да је дуг готово свих држава од 1820. до 1880. године порастао до нечувених размера. Немачка је свој дуг подигла од 550 до 5 400 милиона на Царевину, а 8 милијарда за посебне државе: Русија од 1 200 на 14 500 милиона; Аустрија од 2 400 на 10 500 милиона: Италија од 820 милиона на 10 милијарда: Француска од 4 на 22 милијарде. Највећи део тако позајмљенога новца отишао је на ратне трошкове. Рачуна се да је Кримски Рат увећао дугове оних држава, које су у њему суделовале, за 4 800 милиона: рат Северноамеричких Савезних Држава за 12 200 милиона, а француски рат за 9 милијарда. Наоружање је повећало дугове за 40 милијарда, док су их железнице и телеграфи повећали само за 14 милијарда.

Новац и новчанице. — Златни рудници у Аустралији и Калифорнији дали су више злата него што га је игда било у саобраћају од како је света. За време од 1850. до 1860. вађено је сваке године у средњу руку по 200 000 килограма злата у вредности 700 милиона динара. Количина злата растуренога по свету између 1800. и 1885. године готово се утростручила, и цени се да га данас има око 45 милијарда. — Сребрни су рудници у почетку били мање издашни: око 1850. године они су још давали само 900 000 килограма годишње, око 1870. производња се попела на 2 000 000, а 1884. на 2 800 000.

То увећавање, ма да је грдно велико, ипак није сразмерно са увећавањем трговине, која се за то време удесетостручила. Драгоцени метали

дакле не би могли подмирити потребе. Једна од великих револуција XIX столећа било је и развијање *папирнога новца*.

Још одавно је имало банака (новчаних завода), које су издавале *новчанице* (банкноте). Китај их је имао још у VIII столећу по Христу; Француска је 1719. године имала банку Ло-ову. Али свет није имао довољно вере у те хартије.

Од краја XVIII столећа установљене су државне банке, с довољном *гаранцијом*, да би могле улити поверење. Банка има права да изда само одређену количину новчаница, али мора у својим касама чувати довољно новаца, да би могла исплатити своје новчанице: то је *метална подлога* (новчана): она износи од прилике једну трећину вредности оних новчаница које су у саобраћају. Остатак своје подлоге банка даје на приплод, позајмљујући га сигурним трговцима: те позајмљене вредности сачињавају *лисницу (portefeuille*, то јест вредност у хартијама). Пошто је новац не кошта ништа, јер га је добила у размену за своје новчанице, банци је осигурана добит. У време кризе, кад би сви имаоци новчаница могли покушати да у исти мах наплате своје новчанице, држава притиче банци у помоћ одређивањем *принудного курса (cours forcé)*; банка није више обавезна да исплаћује и онда се морају новчанице примати за сва плаћања.

Данас све образоване земље имају своје државне банке. У богатим земљама, као што је Енглеска, Француска, Савезне Државе итд., где је поверење потпуно, новчанице се тако исто лако примају као и злато, а често их још и воле као подесније за ношење. У земљама, где држава има мање поверења, новчанице падају испод оне вредности коју оне представљају. У Аустрији новча-

ница губи 20 од 100, а у Русији рубља у хартији, у место 4, не вреди више од 2.50 динара.

У саобраћају има око 23 милијарде новчаница разних банака.

Уређење кредита. — Огромно увећавање индустрије и трговине могло је бити само уз припомоћ таквога истога повећавања кредита. Кредита је било још крајем Средњега Века[1], али је он у XIX столећу добио нечувену снагу, за што се има захвалити двема већ давнашњим установама, *банкама* и *акционарским друштвима*, којима су се почели користити на један сасвим нов начин.

Банке издају новчанице; а пошто злато и сребро и даље остају у саобраћају поред новчаница које их представљају, то се тим начином количина новца удваја; индустријалци дакле могу радити са удвојеним капиталом и вршити двојином више послова. — Уређењем *чекова* и *изравнања рачуна (virement)* банке су вршиле и другу врсту услуга. Индустријалци и трговци разних земаља, који имају отворен рачун у каквој банци, за плаћање какве суме имају само да предаду чек на ту суму, која има да се плати тој банци. За извршење плаћања између два клијента једне исте банке довољно је да се из дужникове активе (примања) избрише та сума, па да се пренеса на активу повериочеву. Тако се исплаћују милијарде, а не полаже се ни пет пара у новцу. Француска Банка извршује годишње за више од 40 милијарда тих исплата дуговања својих клијената. — Тако се исто ради и између разних банака једнога истога града. У Лондону и у Њујорку повереници главних

[1] Наши стари владаоци давали су новац на оставу Дубровнику. А голубачки војвода Јеремија није хтео предати Мађарима град, док му се не врати неки новац (12.000 дуката), што га је дао у зајам деспоту Стевану Високом

Прев.

банака састају се свакога дана у *„Дому за обрачунавање“ (Clearing-house)*, да ту *исплате* чекове, које те банке имају једне на другу. Сума тих плаћања пење се за Лондон до 130, а за Њујорк на 150 милијарада годишње. Тај тако прост поступак врло много убрзава обртање капитала, и само је он учинио, да се послови у свету могу вршити у онако огромним размерама.

Акционарска друштва нису нова. Банка Св. Ђорђа, основана у Ђенови 1407. године, већ је припадала једном друштву капиталиста, од којих је сваки имао по један удео у том предузећу. Све трговачке компаније (друштва) од XVII столећа имале су капитал подељен на уделе, који су се већ звали *акцијама*. Али у наше доба капитал је подељен на мање делове, акције су начињене од 500 динара, приступачне и мањим кесама; тако су се могле прикупити и мање уштеде и образовати велики капитал, те с помоћу акција подићи готово сва велика предузећа.

Кад је у изгледу да какав посао може донети користи, онда се оснива какво *безимено друштво* (оно се тако назива насупрот трговачким удружењима, где оснивачи друштву дају своје име и остају одговорни за радове). Безимено друштво својина је свих оних укупно, који су купили уделе (акције); *удеоничари* деле међу собом добит сразмерно броју удела који имају: то је *дивиденда*. Пословима управља *управни одбор*, али решења доноси *удеоничарска скупштина*. — Та безимена друштва засновала су готово сва велика предузећа, железнице, руднике, Суецки Канал и др.

Удели каквога друштва имају врло променљиву вредност: купци ће дати већу или мању цену према томе, да ли очекају већу или мању добит. Исто је тако и с робом: цена жита, памука, каве, уља итд. зависи од врло променљивих при-

лика, она се мења из дана у дан. Да би се утврдила вредност удела или робе, потребно је, дакле, да се купци и продавци састану у каквом заједничком средишту, а то је средиште *берза*. То свакодневно састајање учинило је велике повремене тргове бескорисним, и мало по мало на Западу је престало њихово посећивање.

У великим трговинским градовима има берза још од XVI столећа, и оне служе као место састанка оним трговцима, који раде са житом, памуком, кавом и робом која се продаје на крупно *(en gros)*. Али је данас најважнија она, која се кратко назива *берза*, то јест берза вредности, где *посредници (agents de change)* долазе, да, у име својих клијената, продају и купују уделе безимених друштава и државне хартије од вредности (обвезнице).

Цена свих тих хартија од вредности мења се свакога дана: кад се повећава, онда се каже да вредност *скаче*, а кад се смањује онда *пада*. Скакање вредности одговара периодима напредовања, а падање периоду новчане оскудице и незгодних прилика. Ето, због тога се берзанска кота и упоређује врло често с термометром, чије промене показују новчано стање какве земље

Скакање и падање вредности дају маха једној нарочитој врсти рада, којом се одликује наш век, а то је *спекулација*. Она је поникла из навике да се купују и продају хартије од вредности не *у готову* (тј. да се врши исплата и предаја одмах), него са одређеним роком (тј. да се предају и плаћају тек после извеснога времена, обично после месец дана). Спекуланти купују хартије од вредности или робу, али их не примају; они их и продају, ако их и немају у рукама. Ако вредност скочи у времену између продаје и одређенога рока за предају, онда су они, који су продали, обавезни

да у време одређенога рока робу купе скупље, него што су је продали, и тим губе ону *разлику у цени (диференцију)*. Ако ли је пала, они купују јевтиније и ону разлику добивају. Супротно томе, купац добива, кад је цена скочила, пошто је он дао нижу цену, а губи у случају падања. На тај је начин берзански посао добио неки вид игре; па се просто каже *играти на берзи (на скакање и падање)*. Спекулисање иде на огромне суме, јер играчу, који купи за један милион робе, није потребно да има и милион динара, а исто се тако могу имати и велики добитци и губитци. — Спекулацијом су поглавито и створена она огромна богаства ***финансијера*** нашега доба.

Капитали не остају у границама оних земаља, које су их створиле. Богати и раније просвећени народи, као на прилику Енглези и Французи, нагомилали су више капитала, него што га могу употребити у својој земљи: они шаљу свој новац и своје инжињере у друге земље, где нема новаца, у Америку, Русију, Турску и др., да тамо предузимају велике радове, грађење железница, отварање рудника, подизање радионица за произвођење гаса (за осветљење, загревање, кретање машина). Енглези добивају годишње око 1.5 милијарду интереса на своје капитале, који су уложени у иностранству. По целом свету има индустријских предузећа која су својина енглеских друштава.

Исто се тако удружују капитали и из различитих земаља за какво заједничко велико предузеће. На тај је начин прокопан Суецки Канал, који је дуг 162 километра, 100 метара широк, а 9 метара дубок. Тако су Немачка, Италија и Швајцарска заједничким трошком прокопали тунел Св. Готхарда, који спаја Немачку са Италијом.

Заштита и слободан промет. — О том, како ваља

уредити трговину између народа, има две супротне теорије.

Једна је теорија о *слободном промету*. Она полази од начела, које су усвојили стари економисти, да је слободан промет најповољније уређење за стварање богатства; она тражи, да сви становници једне земље имају права *слободно мењати* своју робу с другим земљама, тј. куповати или продавати у иностранству, као што се купује и продаје у унутрашњости земље, без плаћања увозне царине, или да плаћају врло мало.

Друга је теорија *заштитна*, која личи на стару теорију о трговинској равнотежи. Она узима, да један народ има користи од *заштићавања* своје индустрије од утакмице других народа; она дакле захтева да се стране прерађевине, при улазу у земљу, оптерете увозном таксом, која ће је принудити на повећавање цене, која се равна са оном ценом, коју траже домаћи произвођачи.

Присталице слободнога промета одбацују *царинске таксе* на граници, или их усвајају само под видом пореза. Присталице пак заштитнога система, напротив, баш их нарочито траже као заштитно средство.

Слободан промет, који је већ био омиљен у у XVIII столећу, био је напуштен у време ратова у доба Царства. Наполеонова *копнена заштита* била је једна врста тако искључне забране увоза, каква се никад пре није видела; *никаква* енглеска роба није могла бити пуштена. После Рестрорације заведе се једна врста уређења, које стоји између заштитнога система и потпуне забране увоза. — У Енглеској, где су у народној скупштини великопоседници били у надмоћности, уведоше царине ради заштићавања својега жита од трговине са житом других земаља. Законом од 1815. године затворена је Енглеска свакој врсти странога жита

све дотле, док енглеско жито не достигне цену од 80 шилинга по квартеру[1], и тек тада, да би се избегла оскудица, допуштано је да се пусти страно жито. У Француској се забрани увожење већине енглеских прерађевина, вунене и памучне пређе, кола, ножарске робе итд. За уређење житарске трговине заведе се систем тако зване *покретне скале (échell mobile)*: таксе, које се наплаћују при улазу у Француску, мењају се према цени жита на француским трговима.

Потом су присталице слободнога промета стално ново радити, да се укину забране увоза и да се смање заштитне таксе. Они су у Енглеској највише успели. Године 1824. Хескисон (Huskisson) је израдио, да парламенат смањи таксе. Око 1838. године основа се и једно друштво са задатком, да ради да се укине закон о житу *(Anticornlaw league)*; средиште му је било у Менчестру, а управљао је њим индустријалац Кобден Агитовањем и писањем оно је успело, 1846. године, да се прогласи слободна трговина са житом, при чему му је припомогла и тадања велика оскудица. *Менчестарска школа* најзад је придобила за своје мишљење виговску странку, која је много смањила увозне таксе на све предмете.

У свима осталим европским земљама владе су и даље остале као присталице заштитнога система

Трговински уговори. — *Заштита* је остала као начело међународнога права у Европи: једна земља не допушта да у њу уђе каква роба из иностранства, док се на њу не удари каква такса. Свака је држава саставила списак дажбина, које мора платити свака врста робе, и то је *општа тарифа*. Она

[1] 1 *шилинг* = 1.25 динара, а један квартер захвата 290.78 кубних метара жита. Прев.

се може укинути или смањити за неку врсту робе само по нарочитом уговору. Да би поједине силе добиле редуцирање, т.ј. смањивање тих такса, потребно је дакле да оне склапају једне с другима *трговинске уговоре*.

Уобичајено је начело тих уговора *узајамност (реципроцитет)*: свака држава допушта другој држави смањивање увозних дажбина за њену робу под погодбом, да и она добије смањивање за своју робу. То је оно што се у Енглеској зове *fair trade* „*commerce loyal*“ — трговина која подлежи законским прописима. Она се разликује од *слободне трговине* (енглески *free trade*), где се земља отвара страној роби, али се не тражи, да се тако исто и страна земља отвори.

Трговински уговори изгледали су у једно време као средство, да се мало по мало заведе слободан промет. Трговинским уговором од 1860. године између Француске и Енглеске, Наполеон III укинуо је све забране и заменио их заштитном царином, која се морала смањивати из године у годину, 30 до 100 после 1861. а 25 од 100 после 1864. године. Енглеска укиде све заштитне царине на француску робу, свилу, помодну робу и трговинске предмете из Париза; царину на вино смањи од 158 на 22 динара по хектолитру. Тај је трговински уговор био закључен на десет година.

Последњих година све су се државе повратиле на заштитни систем. У многим трговинским уговорима, уместо да се утврди једна стална царинска тарифа, само се услови да се неће плаћати већа царина од народа, који буде најмање плаћао; то је оно што се назива „услов народа с највећим повлашћењем“. Та врста уговора не смета држави да подиже своју царину, него ју само обавезује, да своју царину подиже у исти мах на робу свих земаља.

Светске изложбе. — Огромни напретци индустрије и трговине изазвали су и замисао о једној *светској изложби*, где би били прикупљени сви проналасци и сви производи из целога света, и која би у исти мах служила и као изложба за гледање и као школа. Прва је била она изложба у Лондону 1851. године, и било је већ 17 000 излагача. По том су дошле светске изложбе у Паризу, 1855. (с 24 000 излагача), у Лондону 1862. (с 27 000 излагача), у Паризу 1867. (с 52 000 излагача), у Бечу 1873., Филаделфији 1876., Паризу 1878., Мелбурну, Амстердаму, Анверсу, Бриселу и Паризу 1889. године.

Свака је изложба била значајнија од оних претходних. У Паризу је изложба 1855. године била у *Индустријској Палати*, у Јелисејском Пољу; захватала је само 11 хектара, са 24 000 излагача; на њу је дошло 4 594 000 посетилаца.

Изложба од 1867. године захватала је 20 хектара (то је био само један део Марсова Поља), с 52 200 излагача, а 9 329 000 посетилаца.

Изложба од 1878. простирала се по свему Марсову Пољу и по брежуљку Трокадеро (29 хектара), с 52 300 излагача, а 16 милиона посетилаца.

Изложба од 1889. године, осем Марсова Поља и Трокадера, захватила је и цело Инвалидско Поље и кејове између Инвалидскога Дома и Марсова Поља. Ту је дошло више од 28 милиона посетилаца.

Кризе. — Трговина је образоване народе тако чврсто привезала једне за друге, да се они сви узајамно потпомажу и да сваки осећа последице напретка или оскудице у оних других.

У Средњем Веку су области једне исте државе живеле одвојено; кад би у каквој области жетва омануло, онда је ту наступала гладна година и сиротиња је умирала од глади. Од XVI столећа нестало је правих гладних година; али године, у којима је жетва омануло, до пре педесет година,

још су биле године велике *оскудице*, и цена је житу знатно скакала. Данас пак, кад жетва омане у којој земљи, онда довоз жита из Русије, Америке и Маџарске тако потпуно надокнаде онај мањак, да од тога потрошач ништа не трпи. Од 1876. до 1879. године у Француској су биле узастопце четири рђаве жетве; оне би у Средњем Веку донеле страховиту глад, а оне једва да су учиниле да у неколико поскупи хлеб.

Данас нема више бојазни од крајње оскудице; трговински је застој добио вид *економских криза*. — Има криза с различитим узроцима, као: криза̂ трговинских, које су наступиле услед каквога рата, који је послове зауставио, или услед отварања каквога новога трга, или услед нагле промене трговинских путова; — за тим, криза̂ индустријских, произведених затварањем каквога извознога тржишта, каквом новом утакмицом, или тим што је индустрија избацила више предмета, него што их може продати (то је оно што се зове *сувишна производња*); — криза̂ новчаних, које потичу услед изношења врло велике количине новаца; — криза̂ берзанских, које се изненадно појављују, кад претерана занесеност публике учини, да удели (акције) скоче преко свакога разложнога очекивања (од пре неколико година те се кризе називају немачким именом *крах*, пад). — Све се те кризе појављују у виду наглога опадања послова. Поверење престаје; капиталисти, који имају новаца за улагање (пласирање), не смеју да дају на зајам; банкари и трговци не налазе више новаца на зајам, не могу да одговарају својим обавезама и морају да обуставе плаћање *(пад)*: потрошња се смањује, индустријалци не добивају више поруџбине, затварају своје радионице или отпуштају један део раднога особља; радници не налазе више рада и падају у велику невољу. По-

средно или непосредно, криза се косне свих друштвених редова.

Како су све образоване земље међу собом повезане трговином, тако да чине само један велики трг, то криза, која се појави у једној земљи, обично потреса и друге. Велика криза од 1857. године почела је у септембру у Савезним Државама, где је произвела више од 5000 банкротстава, с пасивом (дугом) од 1·5 милијарде: од месеца новембра стаде се осећати и у Енглеској; одатле допре у северну Немачку и Данску, Аустрију, по том у Индију, па најзад и у Бразилију и Буенос-Ајрес.

ДЕВЕТНАЕСТА ГЛАВА

Демократија и друштвена начела

Демократија

Демократске идеје. — Још од Средњега Века сва су европска друштва била уређена по сталежима, који су били међу собом неједнаки. Према томе из какве је породице родом, човек је био племић, или грађанин, или сељак: положај каквога човека зависио је од његова рођења и сматрало се да је сасвим природно, да човек остане у оном истом положају, у којем је и рођен. Само је мали број људи из виших сталежа т.ј. *племенита рода*, имао власти, почасти и богатства, и само су они привлачили пажњу света. Друштво је било *аристократско*.

Од XVIII столећа то је уређење жестоко нападано, а нарочито од писаца. Оно је оглашено за неправедно, јер чини неједнаким људе, које је сама природа створила једнаке: — за нечовечно, јер највећи део народа држи у срамном и бедном положају: — за бесмислено, јер оно оставља случају

рођења, да реши који ће људи управљати друштвом. Тада се по свима земљама створи једно осећање, које је, насупрот *аристократији*, названо *демократским*. Реч *демократија* изгубила је своје првобитно значење (влада народа), па се данас примењује на свако управно уређење, где се више не води рачуна о рођењу. У самој ствари, демократи су обично били присталице републике, с тога што су аристократи подржавали монархију; али не треба сматрати да је демократија исто што и република.[1] Француско је Царство, на прилику, било демократска монархија.

Демократска су се начела примењивала на владу, друштво и обичаје. За владу се тражило, да закон не чини никакве разлике између људи, било по порезу, било при дељењу правде; шта више, захтевало се да сваки човек, па ма какво му било порекло, може отправљати све врсте државне службе, па чак и оне највише. Тај је захтев највише вређао присталице старих обичаја (традиција); њима се чинило, да се једна служба обешчашћава, кад се повери човеку из народа. Демократи су захтевали, да сваки човек, ако има средстава, има права да купи сваку земљу, па чак и племићску, и да своју децу онако исто може васпитавати као и највећа властела. Они не признаваху неједнакост ни у приватном животу; они се бораху против *предрасуда о рођењу*, они су се гнушали на то, што један племић не прима у свој салон каквога грађанина, што му не допушта да

[1] Исто тако не треба сматрати да су једно исто *демократи* и *егалитери* (присталице једнакости). Егалитери траже да сви људи буду потпуно једнаки *без обзира на заслуге*. Демократи усвајају неједнакост по богатству, по почастима, по власти, и траже само да се положаји не одређују рођењем. Јакобинска је влада била егалитарна, а у републици Савезних Држава демократска је владавина.

се ожени његовом ћерком и што многи грађани тако исто поступају према радничкој деци.[1]

Укидање ропства. — Ропско је стање сељачкога сталежа ишчезло готово из целе Европе за време Француске Револуције. У свима земљама, где је била заведена француска управа, ропство је било одмах укинуто.

У осталим земљама владе су допустиле сељацима, да се откупе од дажбина и кулука, што су били дужни својим господарима (властели). Откупљивање је вршено мало по мало. У Немачкој, све оно што још бејаше преостало од властеоских права, укинуто је после оних покрета од 1848. године, и сељаци су постали власници у правом смислу (осем у Меклембургу). У аустријској царевини бејаше задржано кулучење *(rabot)*, али је уређено, па га 1848. године укиде уставотворна скупштина.

У Русији није мењано ништа, што би се тицало ропства. После 1850. године руски писци почеше узбуђивати свет описујући бедно стање робова.[2] Цар Александар II, указом од 1861. године, укиде ропство. Сви робови бише оглашени за слободне. Домаћи робови, који су служили по господарским кућама (било их је 1 500 000), добише право да оставе своје господаре, или да остану у њиховој служби за плату. Теже је било уредити стање сеоскога робља, које је сачињавало масу рускога народа. Није им се могла одузети она земља, коју су они наследно обрађивали с колена на колено, нити су се могли дотле довести, да постану прости господарски надничари. Они су пак

[1] То се осећање често налази изражено у романима и позоришним комадима. Види нарочито Шилеров комад *Љубав и сплетка*.

[2] Види нарочито Тургењевљеве *Успомене једнога руског племића*.

сами волели да остану и робови, па да задрже своје земље, које су сматрали као својину. Један човекољубиви власник хтео је да ослободи своје робове, давши при том сваком по кућу и врт. Он тај свој предлог изнесе пред робове. „А ширатне земље?" — упиташе га они. — „Земље ће мени остати." — „Е онда, оче, нека све остане како је и пре било, ми смо твоји, али је земља наша." — Цар је решио да сваки сељак добије доста земље, да би могла његова породица живети. Робови с крунских баштина остадоше као власници оних земаља које су обрађивали. Сељаци, који су припадали приватним људима, морали су баштину поделити с власником и откупити онај део, који њима припадне. Држава им је помагала на тај начин, што им је унапред дала новац за откуп. Тако откупљене земље заједнички ужива *мир*, то јест скуп свих сељака једнога села.

Ослобођење жена. — Демократско је осећање произвело и један покрет у корист женскиња. Оне су свуда у нижем положају од људи; оне немају права ни да узму удела у управи, нити да се баве оним истим пословима којима се баве људи. Поред тога, удате женске нису слободне ни да управљају својом личном имаовином, нити да бирају себи место за становање, него сам муж располаже имањем своје жене и може је приморати да иде с њим куд год хоће.

Образовала се једна странка, која у име човечности и правде тражи *еманципацију* (ослобођење) жена. Тражи се да та еманципација буде више или мање потпуна. Једни хоће потпуну једнакост у правима између човека и жене, траже за жене чак и политичка права, право бирања и право да могу бити изабране, да могу заседавати у скупштинама и вршити политичке дужности. — Други опет захтевају једнакост у друштвеним и економ-

ским питањима: да жене могу зарађивати животне намирнице као и људи, да се могу примати ради образовања у исте школе, и отправљати све врсте послова, које немају политичко обележје. — Трећи се, најзад, задовољавају *грађанском једнакошћу*; они траже само грађанска права, то јест право располагања својом имаовином и својом слободом као и људи што га имају.

Много има присталица женске слободе, а нарочито у најобразованијим земљама, Енглеској, Француској и Савезним Државама. Они су успели да се женскињу допусти учење и лекарски посао. То им право није дато у Немачкој; медицинарке уче или у Француској или на универзитетима швајдарским. Странка, која захтева за жену и политичка права, уређена је управо само у енглеским земљама. Област Ујоминг (Wyoming) у Каменитим Планинама била је за неко време једина земља на свету, у којој су жене имале политичких права. У четири државе на западу, скупштине су хтеле дати женама права гласа; али се та измена могла извршити, тек пошто се учини измена у уставу, о чему је требало питати бираче. Но бирачи свуда гласаше против предлога. Данас је женско бирачко право заведено само у Новом Зеланду и у двема државама Северноамеричких Савезних Држава (Ујомингу и Вашингтону).

У Енглеској се скупштина у начелу изјаснила, да се бирачко право не може женама закратити, пошто је оно везано за имање.

Војна служба. — Од краја феудалне периоде владе су у свима европским државама биле престале да траже од својих поданика да служе у војсци; војске су се састојале из добровољаца, који су обично узимани на дуже време. У XVIII столећу неким је владама била потребна многобројнија војска, па пошто добровољаца није било до-

вољно, то оне стадоше силом узимати војнике од својих поданика. То је радио у Француској Луј XIV, у Пруској Фридрих Виљем, у Русији Петар Велики.[1] Али су се све једнако узимали само сељаци или радници, а племићи и грађани нису дирани.

Кад је оно Француска ратовала с целом Европом, она најпре покуша да војску попуњава родољубима (то су они добровољци из 1791. и 1792. године). Али од почетка 1793. године Конвенат мораде прибећи принудном уписивању војника. Тада буде постављено начело, да је сваки француски грађанин дужан да служи у војсци. Но како нису били потребни сви младићи, који су за војску способни, то Директорска Влада заведе *конскрипцију* (то јест општи попис младића дораслих и способних), па су коцком одређивани они, који ће ступити у војску, а остали су остајали.

Наполеон допусти онима, који су морали ступити у војску, да могу себи наћи замену. И како су се *замењеници* могли добити за новац, то су у ствари богаташи били изузети од војне службе. Тај су систем (под разним именима) задржавале све владе у Француској све до 1870. године. Њега је тако исто била усвојила и већина европских држава.

Краљевина Пруска, која је због рата с Наполеоном морала узимати у војску све способне млађе људе, задржа начело опште војне обавезе и по свршетку рата. Сваки је Прус војник, он служи у активној војсци три године, по том прелази у *резерву*, а по том у *домобранце (Landwehr)*. Нема ни ослобођавања ни замењивања. Кад су берлински грађани 1816. године молили да буду ослобођени, краљ им одговори претњом да ће објавити имена оних који су то тражили. Али младићи, који су на школовању,

[1] Први су шведски краљеви дали за то пример од времана Густава Адолфа.

имају права, ступајући у војску раније, да служе у активној војсци само годину дана, и то у оном граду, који сами они изберу. Њих називају *једногодишњим добровољцима*.

Пруско је уређење више почивало на начелу о неограниченом праву владе насрам поданика, него ли на каквом начелу о једнакости, јер пруско друштво тада није било демократско (па није потпуно још ни дан данас). Али по угледу на Пруску, навикоше се и други народи на појам, да је сваки грађанин дужан носити оружје у корист своје земље.

После пруских победа над Аустријом (1866.) и над Француском (1870.) све су готово европске државе усвојиле начело обавезне војничке службе. Обично су га примениле без мало онако, као што је у Пруској, усвајајући и установу једногодишњих добровољаца и трогодишњу службу у активној војсци. Француска, која је 1872. године била усвојила добровољну једногодишњу и обавезну петогодишњу службу, пређе на трогодишњи систем, али укиде волонтаријат, то јест добровољну службу за годину дана (1889.).

Швајцарска је (од 1817.) огласила начело обавезне службе, али га је тако применила, како ће грађанима бити што је могућно лакше. Пошто је то једна земља неутрална, решена да никако не напада ни једнога својега суседа, она се уредила само са обзиром на какав одбранбени рат. Младићи служе у касарни само неколико недеља, па се онда враћају својим кућама. Они се у извесно време по ново позивају за маневре, а поред тога се непрекидно вежбају у гађању. Гађање је у Швајцарској постало народна забава, и Швајцарци се сматрају за најбоље стрелце у Европи.

Само је енглеска задржала уређење војске по начелу добровољачких војсака. Она врбује војнике по занимању за добру награду (по 1 шилинг дневно).

Савезне Државе имају врло малу војску од 20—25 хиљада људи. Оне немају блиских непријатеља, па им није ни потребно војничко уређење.

Јавна настава. — Европске су владе за дуго сматрале наставу као приватну ствар, која се тиче само родитеља. С тога је било само приватних школа. Све су готово били отворили католички или протестантски свештеници, који су њима и управљали; у свима је веронаука била најглавнији део целокупне наставе.

Неке владе у Немачкој бејаху почеле објављивати (нарочито у XVIII столећу) да су родитељи дужни давати својој деци бар основну наставу, али су се ограничавале само на то, да општинама стављају у дужност да о свом трошку издржавају школе.

Уставотворна Скупштина, а по том и Конвенат, поставише као начело, да је дужност државе да свој деци даде образовање. Али они немадоше времена да примене своје начело. Конвенат само успе да оснује *централне* школе (средње школе), да њима замени колеже (старе гимназије), и основне школе. Али, пре него што је уређење и довршено, Наполеон по ново заведе колеже, а основне школе остадоше и сувише занемарене; брига о отварању њихову би остављена општинама.

Основна је настава била врло запуштена у свима земљама све до XIX столећа.

Међу државницима је било јако распрострто мишљење, да људима из народа није ни потребно да буду образовани, јер, веле, образованост их одвраћа од њихових ручних радова и даје им бунтовничке мисли. Кад се у енглеском парламенту први пут повела реч о том, да се одобри потребна сума новаца за основне школе, један се лорд успротиви том новачењу, говорећи: „Кад би коњ знао тако много као човек, ја не бих волео да му будем јахач“.

Најпре је остварено начело обавезне основне наставе у Немачкој, а поглавито у краљевини Саксонској, Виртенбергу и Пруској. У свима су општинама установљене основне школе, и сва деца од шесте до четрнаесте године обавезна су да их походе. Држава је најзад примила на себе највећи део трошкова, тако да је настава могла постати бесплатна.

Исто је такво уређење заведено и у Швајцарској и скандинавским земљама.

Тај је пример мало по мало придобио и остале народе. Сад је на целом копну усвојено да сва деца без разлике имају права на основну наставу. У многим је државама настава чак и обавезна. Тако је у Немачкој, Швајцарској, Аустрији, а од 1882. године и у Француској.

И сама Енглеска, у колико је губила онај аристократски дух, у толико се више бавила школама, а покрет је отпочео одмах после оних измена од 1832. године.

Настава се у свима земљама развијала у толико, у колико је владавина бивала више демократска. Земља, у којој је основна настава највише распрострањена, у истини је и највише демократска на целом свету, а то су Савезне Државе.

Чинећи наставу обавезном, владе су је у исто доба чиниле и свима приступачном, оснивајући о државном или општинском трошку школе по свима предграђима.

1880. године у Француској је било 73 000 школа[1] с 5 милиона ученика; у Немачкој 57 000 школа с више од 7 милиона ученика; у Аустро-Угарској 33 000 школа и више од 4 милиона ученика; у Италији 48 000 школа, а 2 милиона ученика; у Белгији 5 729 школа са 687 000; у Швај-

[1] 12 000 било је приватних школа.

царској 4 800 школа, а 454 000 ученика; у Енглеској 28 000 школа, а 4 360 000 ученика.

Ширење демократских идеја. — Јасно је данас да су демократске идеје продрле међу све образоване народе. Писци, већином из грађанскога реда, или синови простога народа, радили су на њихову ширењу; нижи друштвени редови обогатили су се и образовали; у колико су политички и приватни послови постојали сложенији, у толико је ваљало више водити рачуна о личним способностима људи, а мање о њихову пореклу. А све је то било узрок да друштва брже постану демократска.

Данас све образоване државе допуштају једнакост пред законом; свуда је порез једнак, а тако исто и правосуђе.

Исто тако све државе бар у начелу признају, да су све врсте државне службе приступачне свакоме, без обзира на порекло. Да би се боље обезбедила једнакост, велики се број службених места попуњава *стечајем*. У Енглеској чиновничка места за службу у Индији дају се стечајем од 1853. године. Све земље, у којима је заведено опште право гласа, признају једнакост политичких права, пошто сви становници имају подједнако бирачко право.

Навике на једнакост продрле су чак и у обичаје. Деца простих грађана добивају онако исто васпитање какво добивају и деца племићских породица. Племићи су задржали своје титуле, али живе у пријатељству са онима који нису племенита рода, и не разбира се више о пореклу какаквога човека, да би се пустио у какав салон. И сама је аристократска странка постала демократска; један део њених вођа изишао је из грађанскога реда; вођ торијевске странке у Енглеској за дуго је био Дизраели, а то је грађанин јеврејскога порекла. Још има аристократскога друштва

само у Енглеској[1] и Мађарској,[2] па чак и у тим земљама закон је већ демократски. Токвиљ је још 1848. године писао: „У наше су време хришћани по положају више изједначени него што су некад били ма у којој земљи на свету“.

Социјална питања.

Порекло социјализма. — У XIX је столећу извршена потпуна револуција у организацији рада. У XVIII столећу било је врло мало великих градова, а готово никако није ни било великих фабрика. Еснафске су уредбе допуштале сваком газди да употреаљава само три до четири радника: ти тако звани *компањони (калфе)* радили су у дућану поред свога газде, као што и сад раде занатлије по мањим градовима (столари, пекари, обућари итд.), а после неколико година они су и сами постајали газде.

У наше доба створена је *виша индустрија* Да би се искористила машинска снага, прикупљен је велики број радника у истој радионици: да би се машине снабделе горивом, отворени су мајдани, којима се употребљавају хиљаде радника. Потпуна слобода производње, која је заведена по захтевању економиста, допуштала је власницима фабрика и рудника, да узму у службу стотинама радника, обвезујући се само да им плаћају њихову надницу. Тада је настало раздвајање између

[1] В. Thackeray, *Le livre des Snobs.*

[2] 1885. године буде позвана једна група француских писаца да присуствују свечаностима, које су приређиване поводом изложбе у Будим-Пешти. Један мађарски племић, примајући у свом салону француске писце, остави у предсобљу једнога мађарскога писца, који је с њима дошао, јер он није био племић. Ни позвани Французи нису били племићи, али су они као странци сматрани за племиће.

индустријалаца, који имају *капитала* (тј. средстава за рад), и *радника*, који свој труд улажу за извесну *награду*. То се назива и разликом између *капиталиста* и *најамника*. „Фабрички радник, вели Лавлеј, немајући ништа више да улаже до само мишићну и механичку снагу, спао је испод негдашњега калфе, а у исто време господар индустрије уздигао се у бесконачност изнад занатлије-мајстора. Било да је фабрика његова, било да је он у њој само управник, господар производње располаже грдним капиталима и, као какав војсковођа, заповеда читавом радничком војском... По својој учености, положају и начину живота господар индустрије припада другом свету, а не оном својих радника. Његови човечански или хришћански осећаји могу га и навести на то, да у њима гледа своју браћу, али ипак зато између њих нема ничега заједничкога, они су страни једни другима“. Индустријалци су из вишега грађанскога реда, а најамници су у једном положају, за који се није знало све до XIX столећа. Они станују у оном граду где им је радионица, али их за то место ништа не везује: ако они нису више фабрици потребни, или ако мисле да ће на другом месту наћи боље, они ће ићи на други крај земље, да траже рада у каквом другом граду. На тај начин они никад нису стално настањени, него живе као номади, само привремено улогорени и увек готови да иду даље. Они немају ничега, они за живот имају само своју надницу. Међутим њихова надница зависи од њихова рада, а ништа им не јамчи да ће наћи рада, јер их газда узима само на дан или на недељу, и није дужан да их и даље задржи. Радник, ако не нађе рада, или ако оболи, мора *дангубити*, не добива више никакве зараде и не може хранити своју породицу. Најамници живе од данас до сутра.

Тако је, поред сељака и стално настањених занатлија, поникао и један нов ред, састављен поглавито из фабричких и рудничких радника. Њему се придева старо римско име *пролетера* (тј. оних, који осем своје деце немају никаква имања): покаткад се тај ред у Немачкој назива и *четвртим сталежем*, да се тим означи, да је он нижи од негдашњега трећега сталежа.

Данашњи се пролетери извесно боље хране, имају боље станове и мање су презрени него средњевековни прости људи из народа. Међутим, они су много незадовољнији. То долази од туд, што им је положај несталан и несигуран; они се рђаво осећају с тога, што нигде нису стални и никад не могу рачунати на будућност. У исто доба, од како је друштво постало демократско, они слушају како се говори, да су сви људи пред законом једнаки и да имају подједнака политичка права с богаташима. Они су прекинули оно покоравање својој судбини, па су почели захтевати измене.

Економисти XVIII столећа учили су, да је сиромаштво производ природнога закона, и да се оно не може избећи. Кад је енглеска влада, 1840. године, наредила да се испита стање радника, тада је велики фабрикант машина Џам Насмит изјавио, да је он често повећавао своју добит замењујући одрасле људе ученицима (шегртима). Кад су га запитали шта је било са отпуштеним радницима и њиховим породицама, одговорио је: „То не знам, али се у том ја покоравам природним законима који друштвом владају“.

У XIX столећу појавили су се и теоричари, који су пошли од супротнога начела: Сиромаштво, веле они, долази од туд што је богатство рђаво распоређено међу људима, те једни имају сувише, а други опет сасвим мало: друштво је рђаво уређено, и држава је дужна да га преуреди тако, како

ће се неједнакост умањити. Потребна је дакле *социјална* револуција, то јест треба друштво из основа променити. Привърженици те револуције зову се *социјалисти*,[1] а њихова начела *социјализам*.

Сви се социјалисти слажу у том, да ваља нападати данашње уређење својине и захтевати од државе да то друкчије уреди. Али се размимоилазе у мишљењу, каквим би уређењем требало заменити то старо уређење. С тога они и не сачињавају само једну школу. Разлика је велика, а нарочито између француских и немачких социјалиста.

Француски социјалисти. — Сви људи који су Француском владали за време Револуције, па и сами Јакобинци, изјавили су, да је својина свето и неприкосновено право. У почетку Директорске Владе Бабеф покуша да изврши преврат, како би укинуо својину и завео имаовинску заједницу *(комунизам)*; али *комунистичку* странку, која је у осталом мала и била, влада уништи. Социјализам у Француској доби вид уређене политичке системе тек после Рестораціје. Главни су представници те школе били Сен-Симон и Фурје.

Француски социјалисти, као људи из доба Револуције, заснивају своје системе само на осећајима и општим начелима; они нападају својину као нешто противно правди и човечности, и предлажу да се створи једно сасвим ново друштво. Сен-Симон узима за образац: „Свакоме по способности, а свакој способности према њеним делима“; он захтева такво друштво где би само држава била власник, па би свакоме давала приход сразмерно раду његовом. —

[1] У Старом Веку и у доба Ренесанса било је философа који су волели да описују какво идеално (замишљено) друштво (Платон, Кампанела, Морус и др.); али су они те описе сматрали као неостварљиве снове. Данашњи се социјалисти одликују тим, што хоће да остваре свој идеал: они се не задовољавају само сањањем, него праве и планове за измене.

Фурје узима образац: „Сваком према његовим потребама;“ он замишља друштво засновано на *хармонији* (складности), то јест добровољној слози између људи који су удружени да заједнички раде просто из љубави према раду: сви би се људи удружили и разделили по *фалангама* од 1800 душа: фаланга би становала у једној пространој кући, *фаланстеру*, с једним заједничким подрумом, једном кујном и једном житницом. Уметници и научници би се плаћали доброволним уписом прилога по свима фалангама.

Међу оним људима који извршише револуцију од 1848. године и постадоше чланови привремене владе, већина је била социјалистâ. Они су сматрали да је друштво дужно дати рада сваком човеку, који га устражи. Привремена влада дакле прогласи *право рада*, и према Луј-Блановом обрасцу уреди *народне радионице*. Али, како држава немађаше никаква корисна рада да га дâ радницима, она их употреби на прекопавање земље. Те су народне радионице стале на 14 милиона, кад су их затворили. Тај је безуспешни оглед[1] учинио да у Француској социјалистичка начела изгубе сву вредност; грађани и сељаци са ужасом су слушали о њима, јер су их замишљали само у виду деобе имаовине. Историк француског социјализма, Луј Рајбод, писао је 1854. године, да је социјализам мртав: „Говорити о њему, значи састављати му посмртну беседу.“

Немачки социјализам. — У Немачкој се после 1863. године створила једна нова врста социјализма. Оснивачи су му два немачка Јеврејина, Ласал и Карло Маркс. Обојица су били ученици француских социјалиста, обојица из грађанскога реда, људи

[1] Сумњичена је влада, као да је она намерно радила, да тај покушај остане без успеха.

учени, готово научници. Они не осниваху свој систем на осећајима или начелима, него на фактима. Да би израдили да се њихове измене приме, они се нису позивали на човечност и правичност, него на политичку економију и статистику. Обојица су полазили од једнога научнога закона, који су сами економисти усвојили.

Маркс полази од једнога закона, који су одредили Адам Смит и Рикардо: да је богатство само *производ рада*, а *вредност* предмета долази од рада, који је ваљало утрошити, док се они произведу. Капитал је дакле сам по себи без вредности. „То је, вели Маркс, мртва тварка, која може оживети само сишући као *вампир*".[1] Он има вредности само онда, кад је под утицајем радникова рада. Па пошто сам радник даје вредност, то и добит не треба да припадне капиталу него само раднику. Радници дакле, уместо што добивају надницу, треба да деле међу собом приходе од индустрије. Тако је Марксово учење.

Ласал полази од онога, што он назива „необориви закон зараде", а то је закон, који су усвојили стари економисти, и који је Тирго овако изразио: „Прост радник, који нема ничега осем својих руку, има само онолико, за колико може другима продати свој труд. Он га продаје јевтиније или скупље, али та већа или мања цена долази од погодбе, коју он углави са оним који му рад плаћа. Овај пак плаћа *што може мање*, и како има на избору велики број радника, то више воли да узме онога, који ради јефтиније. Радници су дакле приморани да спуштају цену надмећући се једни с другима. У сваком раду треба, дакле, да се *ра-*

[1] То је упоређење било срећно. У социјалистичким се новинама често налази израз *вампиризам*, употребљен тако, да се односи на систем више индустрије.

дникова зарада ограничи на онолико, колико му је за живот потребно." Кад друштво, које је уређено овако како је, вели Ласал, радник је приморан да све једнако спушта цену; он ће радити све више, али ће зарађивати само толико, колико да не умре од глади; његовим ће се радом користити само капиталист који га употребљава. Данас је радник у служби капитала, а требало би да је обрнуто, *да капитал буде у служби радника*, — и тада би радник добио сав приход од свога рада. То је Ласалово учење[1]. Да би то своје учење привео у дело, Ласал се, као и Луј Блан, обраћао на државу и тражио да *уреди рад* давши радницима капитале.

Маркс и Ласал нису се ограничили само на писање. Они су кроз неколико година, успели да у Немачкој створе једну моћну странку *социјал-демократску*, која је поникла 1866., а 1893. године већ је имала више од 40 посланика у *Рајхстагу* (скупштини); она држи своје скупове, издаје новине, и немачка ју је влада сматрала за доста

[1] Данас је доказано, да закони који су одредили стари економисти, а које су усвојили Маркс и Ласал, нису тачни. Није истина да вредност каквога предмета зависи од количине рада, који се морао на њега утрошити. Бордовско вино, које вреди 10 динара литар, није тражило више рада него какво рђаво вино од десет суа (0.50 дин.) литар; жито с какве плодне земље више вреди него ли с какве рђаве, а међутим оно је стало мање рада. Вредност није у раду, него у *корисности* предмета. Исто тако није истина ни оно, да зарада све једнако опада до најмање количине која је раднику за живот потребна. У ствари, од тридесетину година на овамо зараде су се повећале у свима земљама.

(Кнез Милош Обреновић пита Аксу Јечменицу: „Нијесам ли се ја био најмио у тебе *на по године да те служим за три гроша и по, и за једне чарапе?*.... У тебе ми оста 30 пара од хајлука и чарапе.... Много сам ја мучице виђео за ових 30 пара". — (М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама).* — Има доста и других бележака које говоре о јевтиноћи радне снаге у старије доба. Прев.)

опасну, кад је морала израдити нарочите законе против социјалиста (1878.). Немачки социјалисти не траже потпун друштвени преврат[1]. Они не траже да се укине ни својина, ни наследство, ни приватна слобода. Они само захтевају, да држава измени уређење својине, те да средства за рад (тј. фабрике, рудници, железнице, велике баштине итд.) не припадају више појединцима или удружењима, него да све то постане *колективна (заједничка) имаовина* народна, па би онда држава била обвезна да их даје радничким друштвима на послугу. Од туд долази и име *колективаца*, које је добила једна грана те странке.

Међународно радничко удружење. — За време светске изложбе у Лондону 1862. године страни радници, који се ту искупише, дођоше на мисао да се образује један савез свих радника из разних земаља, и 1866. године буде основано *Међународно Радничко Удружење.* Њим је управљао Карло Маркс, један од представника немачкога социјализма, и у почетку му је била намера само да прикупи радника из свих земаља, како би се могли боље споразумевати о напуштању рада (штрајковима). Сваке године морао се састајати конгрес изасланика. Први је конгрес држан у Женеви 1866. године, на који је дошло 60 изасланика. Како је улог био само по 1 до 2 динара годишње, то је број чланова у брзо порастао на више милиона; „у Интернационалу (међународно друштво) се ступало тако лако, као што се попије чаша вина.“ Од трећега конгреса (који је држан у Бриселу 1868.) почело је Међународно Удружење говорити о преображају друштва и укидању санаријата (то јест надничарскога положаја), „тога новога облика

[1] Немачки научник Шефле (Schaeffle) саставио је један извод социјалистичких мисли у свом спису *Језгро Социјализма.*

ронства.“ Базелски конгрес објави да „друштво има права укинути личну својину земљишта и наредити да земљиште уђе у заједничку имаовину.“ Тада је изгледало да је Међународно Удружење врло моћно и опасно, па се чак мислило да је оно управљало и комунском побуном (у Француској, 1871.), и владе стадоше издавати законе против њега. У ствари, оно никад није имало Бог зна какве снаге и никад није што друго урадило до што је пуштало прогласе. Године 1872. изроди се неслога између његових вођа и после 1874. године друштво се растури.

Анархисти. — Покрај социјалистичке странке Карла Маркса, који је управљао Међународним Удружењем, образова се око 1879. године једна нова странка, која је названа *анархистичком*. Вођ јој је био Рус Бакунин, оснивач *Општега Савеза*, којега је из Међународнога Удружења истерао конгрес у Хагу (1872).

Анархисти не предлажу никакву поправку, они хоће просто „да се униште све државе и све цркве, са свима њиховим установама и законима верским, политичким, судским, финансијским, полицијским, просветним, економским и друштвеним, како би сви они милиони бедних људских бића могли у будуће потпуно слободно дисати.“ Они *ништа* не предлажу на место онога што хоће да униште. „Свако размишљање о будућности злочин је, јер оно спречава потпуно рушење и спутава ток револуције.“

Анархиста има у свима европским земљама, па по који и у великим градовима Савезних Држава, али је странка живо играла своју улогу само у Русији. Ту је она поглавито политичка странка, која против деспотизма рускога цара и управе протествује тим, што гледа да убија цареве и чиновнике. Тим руским револуционарима, који

из мржње према тиранији хоће да униште све, а да *ништа не створе*, често се у Европи припшива име *нихилиста* (присталица *ничега*, *nihil*), које је 1852. год. руски романописац Тургењев наденуо руским незадовољницима, који су и сами били револуционари.

Социјалистичка начела и поправке. — Економисти су данас подељени у две школе.

Једна се назива *либералном (слободном)*, с тога што тражи потпуну слободу индустрије. Она полази од начела, да се друштво, остављено самом себи, природно уређује тако, како ће бити најкорисније за све чланове. Односи између радника и газда треба да се уређују сами, без државнога мешања, само по сили *природних закона*, слободне утакмице, понуде и тражње. *Социјалнога (друштвенога) питања и нема*, него има само питања економских. Најбоље, што влада може учинити, то је да пусти грађане, да се сами међусобно на леп начин наравњавају. — Покаткад се та школа назива и *школа ортодоксна* (православна), с тога што је она остала верна учењу оснивачâ политичке економије; а називају је и *менчестарском школом*, с тога што јој је у Енглеској, после 1839. године, средиште било у Менчестру. Она поглавито преовлађује међу француским економистима.

Друга школа полази од посматрања чињеница, и назива се *историјском* или „*реалном*.“ Она тврди, да је потпуна слобода индустрије имала као последицу рађање сиромаштине и изазивање себичности и мржње између сталежа. Она вели, да није најважније стварање богатства; њега има толико, да нико не трпи од оскудице; тешкоћа је у том, да се то богатство добро расподели. То је *друштвено (социјално) питање*. Оно може бити решено само с помоћу закона, који ће уредити поделу прихода. Треба дакле да се држава умеша и

да те законе пропише. — Та се школа засновала поглавито у Немачкој и има присталица нарочито међу универзитетским професорима. Од 1872. године они су често држали *политичко-социјалне* конгресе (зборове), где су претресали питања из политичке економије и предлагали законске измене. Противници су их прозвали *социјалистима са катедре,* с тога што они са универзитетских катедара предају једну врсту науке, која у начелу личи на социјализам.

Социјалистичке агитације и препирке, које од пре једно пола столећа заузимају тако видно место у животу, привукле су пажњу на положај и стање радника. Изгледало је, да је агитовању главни узрок била немаштина: „социјално питање, речено је у Немачкој, питање је трбуха.“ С тога се гледало, да се умањи оно што се зове *пауперизам* (сиромаштина) и да се ублажи судбина нижих друштвених редова.

Држава је забранила да се за рад употребљују млада деца по фабрикама и да се жене употребљавају на тешке радове. (Енглеска је истрагa, 1842. године, утврдила, да су у неким рудницима жене проводиле дневно 14 до 16 сати под земљом, упрегнуте у вагоне, натоварене угљем). Исто су тако у Енглеској индустријалци обвезани, да недељно по један дан држе своје радње затворене, да би тако допустили радницима, да се одморе.

Држава, општине, па и поједина приватна лица основали су *добротворне заводе (bureau d' assistance publique),* који дају помоћ сиротињи; *болнице*, где се болесници бесплатно негују, *склоништа*, где се прикупљају стари и немоћни. Отворене су и бесплатне основне и занатлијске школе за народну децу.

Радници су се потрудили да се удруже, да би тако олакшали себи живот. Они су основали

друштва за узајамно помагање, где сваки члан, помоћу некога улога, има права на помоћ у случају болести; — *потрошачке задруге*, које својим члановима дају бољу робу, а по нижој цени него што је по стовариштима; — *кредитна друштва*, која својим члановима дају новац на зајам (као што су у Немачкој банке Шулце-Делићеве[1]); па чак и *кооперативне (удеоничке) задруге*, које радницима дају могућности да, улажући своју уштеду у заједничку касу, могу стећи себи радионицу у којој раде. Најзнатнија је *Equitables pioniers de Rochedal*, која је основана 1844. године, само с 20 чланова, а 1867. године била је достигла до 823 члана и имала је капитала 3 200 000 динара.

И газде су чиниле поправке у корист својих радника. Они су подизали *радничке градове*, где сваки радник може имати своју кућу, коју отплаћује мало по мало. Они су основали и пензионе фондове, чију имаовину сачињавају нешто обустављене суме од зараде а нешто од других прихода. Неки су чак завели и такво уређење, да радници имају удела у фабричким добитцима.

Никад се пре људи нису толико занимали тим, да олакшају живот онима који су у невољи.

[1] *Херман Шулце-Делић* (1808.—1885.), немачки економист и политичар, рођен у саксонском градићу Делићу (Delitzsch) 1848. год. био је у народној скупштини у Берлину, и наименован за председника једне нарочите комисије, која је имала да проучи радничке захтеве. 1849. год. оптужен је за велеиздају, што је, још с некима, одрекао плаћање пореза. Но то му подиже углед. Основао је у Делићу и Ајленбургу друштва за откуп сировина. По том су под његовим руковођењем основане популарне банке и друштва за куповање животних намирница. — Као писац издао је повише дела, већином из политичке економије, за раднички сталеж. — Ласал га је жучно нападао. Прев.

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

Закључак

Учешће Француске у друштвеним, политичким и економским напретцима XIX столећа. — Врло је тешко распознати шта је управо која земља учинила за напредак човечанства. Образованост је дело међународно, где се рад једнога народа меша с радом других.

Међутим, може се тврдити, да је Француска, више него икоји други народ, допринела, да се велики друштвени напредак нашега доба омогући и да се друштво заснује на основици правне једнакости. Од како се зачела образованост, сва су друштва била подељена на редове (сталеже), и сва су признавала повластице, које је и закон подржавао. Француска је 1789. године поставила начело „да се људи рађају и остају равноправни“.[1] И то је начело најпосле наметнуто и свима осталим народима. Француска је у Европу унела демократску владавину.

У политичким стварима Француска је обично позајмљивала из Енглеске оне установе, које су јој биле потребне, да се уреди после обарања старога уређења. Но она је те установе тако изменила, да се могу применити на животне прилике народâ на европском копну. Тако је већина уредаба у Немачкој, Шпанији, Италији, Белгији и др. израђена по угледу на француске уредбе. Парламентарна владавина, оваква каква се данас употребљава у целој Европи, енглеска је творевина, но дотерана према оном, како се у Француској практикује.

Што се тиче економских напредака, они го-

[1] Устав Савезних Држава, од 1787. године, био је поставио исто начело, али су Савезне Државе за дуго живеле свету непознате, те су мало утицале на европску образованост.

тово сви воде своје порекло из Енглеске. Енглески народ, богатији и навикнутији на индустрију (за шта има да захвали својим рудницима гвожђа и угља), на погоднијем положају за поморску трговину у велико, претекао је све остале за време великих ратова, који су Европу упропашћавали и расељавали. Од туд је Енглеска од пре стотину година давала другим народима пример за све готово економске напретке. Енглези су измислили парну машину и железницу, они су дали прве угледе великих фабрика, рудника, железничких и паробродских друштава; они су уредили кредитни и банкарски систем, акционарска (удеоничка), кооперативна и радничка друштва.

Француска се понајчешће ограничавала на угледање на економске установе Енглеске. Она није стварањем доприносила економском напредовању света. Али се она за свој рачун знатно користила. Да би се то видело, довољно је упоредити садашњу статистику са статистиком из почетка XIX столећа.

Од 1815. године вредност се земље удвостручила, па је нешто и већа: тада је хектар земље вредео у средњу руку 700 динара, 1874. године вредео је 2000 дин.; по том је вредност опала, те 1889. године хектар није вредео више од 1700 динара. Целокупна се вредност попела на 90 милијарда. Најјаче је скакање вредности било између 1851. и 1869. године (вредност земље се повећала за више од 25 милијарда). Године 1815. простор за гајење жита није захватао више од 4·5 милиона хектара, и давао је само 40 милиона хектолитара, а данас захвата 6·5 милиона хектара и даје 100 милиона хектолитара жита; од 9 хектолитара принос се попео на 14 хектолитара по хектару. Репа (шећерна и сточна), која је 1840. године захватала само 58 000 хектара, данас захвата 520 000 хектара.

Број кућа и фабрика 1823. године износио је мање од 6·5 милиона, а 1888. године пребацио је преко 9 милиона. Вредност грађевина још се много више увећала него ли и број њихов; 1851. године цењена им је вредност на 20 милијарда, а 1888. године без мало 40 милијарда динара. Град Париз није вредео 1828. године више од 3 до 4 милијарде, а данас вреди на 17 милијарда.

Индустрија се готово сасвим подигла после Рестораније. Године 1848. она још није производила годишње више него од прилике 5·5 милијарда, а данас се производња попела на 12 милијарда динара.

Трговина са иностранством од 1815. до 1825. године износила је у средњу руку око 400 милиона увоза и 500 милиона извоза. После тога времена ево каква је била средња вредност на сваких десет година:

	увоз	извоз
1827.—37. године	667	898
1837.—47. „	1088	1024
1847.—57. „	1503	1672
1857.—67. „	2987	3293
1867.—77. „	4262	4202
1877.—87. „	5448	4383

Положај Француске међу европским великим силама. — Француска има простора за 528 000 квадратних километара, са становништвом од 38 милиона душа.

Остале велике силе имају:

Енглеска	315 000	километара^2 са	37	милиона душа
Немачка	540 000	„ „	47	„ „
А-Угарска	623 000	„ „	40	„ „
Русија	1 416 000	„ „	93	„ „

Ни у једној земљи, осем Белгије и Холандије, земља нема толико вредности, а само Енглеска превазилази Француску вредношћу грађевина.

Њена индустрија надмашује индустрије свих осталих великих народа осем Енглеске. Она и производи више и радничка је зарада већа.

У трговини она такође долази после Енглеске, која извози за 5·5 милијарда, а увози за 9 милијарда динара. Али она превазилази Немачку (која извози за мање од 4 милијарде, а увози скоро за исто толико), Аустро-Угарску (која увози за 1 400 милиона, а извози 1 700 милиона) и Русију (чиј увоз износи за нешто мање од 1 милијарде, а извоз око 1 500 милиона).

Њена је трговинска морнарица с једрилима врло слаба, и долази тек на седмо место у Европи, после Енглеске, Норвешке, Немачке, Италије, Русије и Шведске, али јој паробродска морнарица долази на друго место.

По јачини саобраћаја (преписке) Француску су надмашиле: Енглеска, где на свакога становника долази годишње у средњу руку по 46 отпраћених писама, Швајцарска (27 писама на становника) и Немачка (по 21 писмо на становника), док их Француска нема више од 19.

Вредност остављених сума у штедионицама већа је у Француској него ма у којој другој земљи осем Пруске. Она достиже скоро до 3 милијарде.

Целокупно богатство Француске цени се[1] око 200 милијарда, а приход му на 24 милијарде. Само је превазилази Енглеска с капиталом од 218 милијарда и приходом од 31 милијарде. За тим долази Немачка с капиталом од 158 милијарда и приходом од 21 милијарде; Русија са 108 милијарда капитала и 19 милијарда прихода; Аустро-Угарска с 90 милијарда капитала и 15 милијарда прихода.[2]

[1] По процени Mulhall-овој.

[2] Ти су бројеви врло произвољни.

У погледу војничке снаге, Француска има најјачу ратну морнарицу (191 лађу) после Енглеске (383 лађе). Она има највећу војску у мирно доба (600 000 људи). У ратно доба њена би војска била готово једнака с немачком војском. Русија има већи број војника на хартији, али би њој, по својој прилици, било немогућно да мобилише сву своју војску.

Садање стање у свету. — Цени се да има око 1 450 милиона људи свих раса, и то: 330 милиона у Европи, 800 у Азији, 200 у Африци, 100 у Америци. На земљи има врло много различитих раса. Али је већина сведена на по неколико дивљих племена и већ су на умору, као на прилику староседеоци на Тасманији; или су готова да се претопе у друге јаче расе, као на прилику амерички индијанци. Сад има само три велике расе. *Белој раси* припада половина Азије, Европа, Америка, Аустралија и афричке обале; — *жута раса* захвата источни део Азије, одакле се простире и по Малајском Острвљу: — *негри (црначка раса)* су насељени по Африци и тропским крајевима Америке, куда су пренесени као робље.

Тако је исто и с верама. И њих још има врло много, али већину исповедају још само по неколика племена и ишчезавају, још брже него и расе, испред вера боље уређених. Свет је подељен између четири велике вере. *Хришћанство* влада у Европи и Америци, а рачуна се да има 435 милиона хришћана, подељених у три гране: 200 милиона католика, 150 милиона протестаната и 85 милиона источно-православних. *Ислам* господари у Африци и западној Азији, а рачуна се на 170 милиона муслимана. *Буданство* захвата источни део Азије, где има на 500 милиона верних. *Браманство* је у Индији, са 150 милиона присталица. (Рачуна се да има 7 до 8 милиона Израиљаца,

расејаних по свету). Остаје још око 230 милиона идолопоклоника међу дивљацима по Океанији, индијанцима у Америци и црнцима у Африца. Но и они се нагло обраћају, те једни прелазе у хришћанство а други у ислам.

Расе се не подударају с верама: међу белима има хришћана, муслимана и браманаца; црнци су подељени између ислама и хришћанства. Али свакој вери одговара по један облик образованости: хришћанству одговара *европска* образованост, исламу *арабљанска*, браманству *индиска*, а будванству *китајска*. Индијска је образованост престала да се развија и распростире, а можда ће се и стопити са европском образованошћу, коју су Енглези пренели у Индију. Арабљанска је образованост у опадању од како је муслимански свет под влашћу необразованих Турака. Остају још две образованости, европска и китајска, које до сад још нису могле једна другу нарушити.

Ми имамо неодољиву наклоност да своју, европску образованост сматрамо као једину праву образованост, и да се надамо да ће она у себе претопити или потиснути своје такмаце. Највећи део света већ је у рукама једне од три европске, велике, народоносне групе: Руси, као представници *словенске* народности, захватају северни део Азије; Англо-Саксонци, као представници *германске* народности, господаре у Северној Америци, Индији и Океанији; *романски* народи, које представљају Шпанци и Португалци, захватају Јужну Америку. Тим трима групама одговарају и три језика, који господаре на највећем простору: *енглески*, којим говори око 120 милиона душа, — *руски*, којим говори 100, и *шпански* 50 милиона. (*Немачким*, који је језик средње Европе, говори више од 60, а *францускимм* 46 милиона; али су оба ограничена на узан простор).

Међутим, било би детињасто судити о важности каквога народа по броју људи, који говоре његовим језиком, и по броју квадратних километара, које он захвата. Народ се поглавито цени по уделу, који узимају његови научници, писци, уметници, инжињери итд. у делу опште образованости; Француска игра у свету једну улогу, која је велика, али различита од оне што је игра Шпанија. Може бити да ће доћи време, кад ће Руси, Англо-Саксонци и шпански американи својом множином владати светом, али тај дан још није дошао. Три велика народа нашега доба, који се својом предузимљивошћу уздижу над осталима и управљају током образованости, још су Енглези, Французи и Немци.

Сви ти народи имају заједничку образованост која је поникла из старе образованости, пренесена на све хришћанске земље, и сви раде на њеном усавршавању.

Они имају једна иста оруђа за рад, исти начин рада у индустрији, иста преносна средства; сви имају фабрика, парних машина, железница, телеграфа итд.: сви се користе подземним благом својих рудника и обрађују своје земљиште.

Земље у Америци и Океанији, које су од скора насељене, *земљорадничке* су: умерени делови производе жито и стоку, а топлији дају памук, пиринач, каву и зачине.

Две трећине Европе такође су остале земљорадничке земље: јужне романске земље дају вино и воће, а словенске на истоку жито, коже и дрва. *Индустријом* се баве поглавито германски народи на северу, Енглеска, Белгија, Немачка, Швајцарска и северни крај Француске. Ту је и становништво најгушће, и најбрже се умножава: рачуна се, да на 1 квадратни километар има: у Белгији 192, у Енглеској 172, у Холандији

128, у Немачкој 84, у женевском кантону 364 становника (а у Француској само 71). Становништво се повећава сваке године, и то: у Енглеској за 9·2 на 100 душа, у Шведској за 11·5, у Немачкој за 10, у Холандији за 9, а у Француској само за 2·3. Од 1700. године Велика Британија је скочила од 8 на 35 милиона душа, Немачка од 19 на 46, а Француска од 19 само на 37.

Све су образоване земље повезане железничком мрежом (450 000 километара), паробродским путовима (97), телеграфом (1 200 000 километара), подморским кабловима (150 000 километара) и *општим поштанским савезом.* Оне мењају своје производе и капитале. Оне су у непрекидном саобраћају. Свакога дана новине, које се обавештавају с помоћу телеграфа, доносе новости из целога света.

У свима образованим земљама начин живота све више тежи да се сасвим изједначи. Свуда човек налази готово исте велике градове, с правим улицама, великим трговима, калдрмом, тротоарима, омнибусима, гасним осветљењем, подземним каналима, водом из далека доведеном итд. Сељаци и радници, спорији у мењању навика, у источној Европи још чувају своје обичаје и ношњу; али градско становништво свуда већ има истоветна занимања, исте забаве, исте обичаје: свуда одевање по енглеском начину, свуда париска мода, позоришта, новине, разна села (серклови), берза итд.

Тако се исто и мисли преносе из једне земље у другу. Свуда научници раде по једним истим методима: они заједнички стварају науку, па се чак и скупљају па *међународне научне скупове (конгресе).* — Сликарство, вајарство, грађевинарство и музика заједнички су за све народе. Књижевне дела још су народоносна, због различности језика̂, али она кружe по туђим земљама у виду

превода, и књижевност је с краја на крај света прожета једним истим струјама.

Образовани народи једни другима позајмљују чак и своје политичко уређење. Пример Енглеске и Француска Револуција учинили су, да се свуда заведе уставна владавина. У Европи има 19 независних држава (рачунајући ту и Бугарску), у Америци 18 (не рачунајући насеобине), све европске државе, осем две, монархије су, — а све су америчке државе републике. Под тим различитим обликом све, осем Русије, имају један исти унутрашњи склоп: један парламенат који представља народ, буџет који претресају и одобравају народни представници, слободу штампе, јавну безбедност коју чувају полиција и редовни судови итд.

Тако је све оно што сачињава живот образованих народа, трговина, политички живот, наука, уметности, политички обичаји и све друго осем језика, постало опште међународно. Међутим, народи, који су повезани толиким везама, не теже за тим да се стопе уједно, па чак ни да се удруже. Њих раздваја језик, индустријска утакмица и старе антипатије, тј. нерасположење једних према другима. Нарочито се државе с неповерењем гледају у Европи, где је становништво гушће, где народоносни покрети још трају, где су векови ратова, освајања и присвајања посејали мржњу између народâ. После пруске победе, све се силе држе спремне за рат; оне држе толику стајаћу војску, какву човек никад није видео. Русија има 750 000 војника, Италија 750 000, Француска 600 000, Немачка 450 000; а захваљујући уређењу резерве, на основу којега се сви способни људи могу узети под заставе, оне могу испратити на бојиште три пута толико људи. — То је тако звани режим „наоружанога народа“. Сваке године то Европу стаје у средњу руку по 4·5 милијарде динара. Европа живи у миру,

али је то *мир под оружјем*, који је тако исто убитачан као и рат.

Образовани свет налази се под утицајем двеју супротних струја. Заједничка образованост ствара једну струју *међународну*, која гони народе на узајамну солидарност и зближавање; — супарништва и пак мржње стварају струју *народоносну*, која тера народе да се издвајају и да једни према другима поступају као према непријатељима. Од снаге тих двеју струја зависиће будућност света.

Главна обележја савремене образованости. — Како можемо схватити главна обележја једне образованости, у којој се и сами налазимо? — Упоредимо наш живот са животом из Старога Века или из доба Ренесанса, па ће нам супротности показати, колико се наш век разликује од оних који су му претходили, и изнеће нам пред очи оно, што наша образованост има самониклога (новога).

Образовани народи нису више ограничени на Европу, него су заузели и остали део земље и труде се да је обраде и населе. Образованост није више искључиво европска, него постаје *општа*, *универзална*.

За извршивање тешких радова, који су као понајзнатније дело образованога живота, наши су стари имали само снагу људску и домаћих животиња; савремена пак образованост ради с помоћу *машина*. Количина ручнога рада умањена је, а фабрике производе у велико све предмете који су за живот потребни; чак се и земљорадња претвара у индустрију. Образованост постаје *индустријска*.

Виша индустрија и усавршенија земљорадња створиле су богатство које превазилази потребе; вишак производње, за мање од сто година, нагомилао је тако велике капитале, да индустријалци и финансијери нашега доба богатством надмашују негдашњу велику властелу.

Упоредо са богатством повећала се и распрострла и раскош. Ако та раскош данас мање пада у очи него у оно доба, кад су великаши на њу имали повластицу, а оно је она бар општија и дубоко продире у све друштвене слојеве. Индустрија је дала све врсте прерађених производа по тако ниској цени, а трговина је сву робу из топлих земаља доносила у таквом изобиљу, да су ти предмети престали више бити предмети раскоши; они су се стали тражити у нижим друштвеним редовима.

Из нових проналазака поникло је благостање или *удобности за живот* (Енглези то зову *comfort*). Ми данас уживамо хиљаде којекаквих напредака, које наши претци једва да су могли и замислити: ту је брз пренос, добри путови, добро уређене гостионице, морска купатила, путовања из задовољства, новине, часописи, позоришта, концерти, музеји, калдрмисане, осветљене и очишћене улице итд. Један данашњи грађанин нижега реда угодније живи него какав негдашњи великаш.

Народи, који су пре били усамљени, зближени су тим, што је олакшан пренос и саобраћај; сваки се користи напретком свих осталих; трговина, поверење (кредит), штампа и науке створили су *међународну* образованост.

Душа је те образованости *наука* (знање). Она је некада била само забава најбољих умова. Но од како је уредила своје методе и проверила своје резултате, она је узела практичну улогу; она је постала вођем индустрије и трговине, па чак почиње и политиком управљати. Исто тако је она за све редове народа постала и средство за образовање ума и карактера. Школе и библиотеке свуда су заведене за опште народну корист; чак је и основна школа државна установа.

Савремена наука полази од тачнога посматрања чињеница, па води ка одважним применама

које мењају изглед ствари. Она на тај начин у исти мах улива и вољу, да се стварност види онаква каква је, и жељу да се она измени. Та два, по изгледу супротна, осећања заједно чине обележје нашега, савременога, интелектуалнога (умнога) живота: из страснога истраживања тачности поникао је *реализам* (стварност), а жеља за бесконачним напредовањем произвела је *идеализам.*

Савремена је уметност реалистичка; наши уметници мање полажу на савршенство облика, него ли на тачност и на изобиље у појединостима. Противно томе у политички је живот продрла потреба за оним, што је најсавршеније (идеално) под видом *љубави према напретку.*

Некадашње је друштво почивало на оној чињеници, коју је традиција освештала, а само се мислило на то, да се она очува. У наше доба иде се на то, да се уредбе поправе, дотерујући их по теоријском идеалу. Стара су друштва уређивали сила и обичај, а нова су друштва заснована на *моралним начелима.*

Од целокупнога старога уређења постоје још само породица и властитост. Остало је све промењено. Данашње друштво не признаје више право једнога човека над другим, господара над робом, заштитника над штићеником, властелина над себром; оно признаје само власт оца породице над женом и децом; сваки је човек слободан и нико није дужан никога слушати. — Обичаји и закони, који су спутавали живот појединаца, пали су; сваки човек може располагати својим животом и имањем: ту је слобода веровања и вршења верских обреда, слобода речи, сасбраћаја, бирања себи места за становање, уређивање своје куће, слобода индустрије и трговине, и све то данашње друштво усваја. Оно почива на *приватној слободи.*

Стари су закони били аристократски: они су људе делили по неједнаким класама и свакога привезивали за његов ред. Данашње је друштво *демократско*; оно је све људе изједначило пред законом, а задржало је само приватну неједнакост која произлази из имовнога стања. Оно је завело *јавну једнакост*.

Некада је само мали број повлашћених грађана или племића, сачињавао народ. Аристотело вели: „Једна добро уређена држава неће занатлијама дати грађанска права.“ Ручни се рад презирао, а радници су били искључени из управе. Данашње друштво прима у политичко тело све становнике, па и саме раднике; оно је опет повратило важност ручном раду; оно индустријалце и трговце поштује исто онако као и власнике имања.

Влада није више искључива својина грађанске аристократије, или каквога цара, или владалачке породице, него народ сам собом управља.

Стара су друштва живела у нереду и под насиљем. Данашње државе имају уређену управу, која се о свему обавештава и свуда одржава ред. Надзорна и судска власт довољно су јаке да заштите појединa лица од злочиначких напада: чиновници (као агенти власти) довољно су часни и доста обазриви, да себи више не допуштају никаква насиља над појединцима. У образованом свету нема више ни разбојника ни гусара: *безбедност* је потпуна.

Ратовања између народâ није нестало. Али се почиње на њега гледати као на неко нужно зло. Војници више не сачињавају један повлашћени сталеж: војником се постаје по дужности, а не ради забаве или зарад почасти. Ратови су убилачки, али су ретки и кратковремени. Образованост је постала *мирољубива*.

Све те промене учиниле су да живот буде

угоднији, разноврснији и слободнији. Никад није образованост прикупила око људи толико услова за срећу. — А да ли смо ми срећнији од својих предака? — Нико то не би могао потврдити. — Срећа више зависи од унутрашњих осећаја, него ли од спољашњих добрих прилика. Наш је живот боље уређен него ли живот наших отаца; али, као оно богаташка деца, која су одгајена у раскоши, ми смо се навикли на благостање, па од њега више не осећамо никакве дражи; наше је васпитање раслабило у нама способност за уживање.

Од Старога Века све се изменило, и материјални, и умни, и друштвени живот. Ваља очекивати да ће се и будућност разликовати од садашњости, као што се садашњост разликује од прошлости. Може бити, да ће и сам наш нараштај бити сведок великих промена, јер изгледа, да у колико образованост иде у напредак, у толико јој је ход све бржи. Ми немамо шта да се бојимо тога; човечанство је прошло кроз такве промене, какве човек не би могао ни замислити, па ипак није пропало. Историја образованости треба да нас научи да верујемо у будућност.

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

САДРЖАЈ

ТРЕЋА ГЛАВА

ЧЕТВРТА ГЛАВА

ЧЕТРНАЕСТА ГЛАВА

ПЕТНАЕСТА ГЛАВА

ШЕСНАЕСТА ГЛАВА

СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА

FL · 14-10-54

Seignobos, Charles

Istorija savremene obrazovanosti

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 13 01 05 002 5